

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke
historiske
samlinger
1978

Kirke historiske samlinger 1978

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN

Printed in Denmark
by kj, Odder

ISBN 87-500-1848-5

Indhold

Karmeliterne i Sæby Kirke. Af <i>Kaare Rübner Jørgensen</i>	7
Lysets sæde. Aarhus Domkirkes kor o. 1500. Af <i>Otto Norn</i>	37
Herredagen 1527. Af <i>Ole Peter Grell</i>	69
En religionslæreransættelse i Viborg i 1890. Af <i>Erik Nørr</i>	91
Den anden Askovadresse, 1913 - 15. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	103
Nykantiansk dialog. Af <i>Carl Erik Bay</i>	165
1977 – En oversigt. Af <i>Carl Trock</i>	179
Register. Ved <i>Irene Stride</i>	216

Karmeliterne i Sæby Kirke

Af Kaare Rübner Jørgensen

I året 1469 stiftedes et karmeliterkloster i den lille landsby og fiskerleje Sæby i Vendsyssel¹. Det var karmeliterordenens femte kloster i Danmark. Samtidig var det det første, der blev placeret vest for Storebælt, da de fire ældste alle lå i det østlige Danmark, i henholdsvis *Landskrona* (stiftet 1410), *Skælskør* (1418), *Helsingør* (1430) og *Varberg* i Halland (1460'erne)². Ifølge en ordenstradition, der 50-60 år senere gengives af *Christiern Pedersen*, skulle fundatorerne have været kong Christiern I og biskop Jakob Friis af Børglum. Vi får her ingen oplysning om, hvad kongen har givet, men om Børglumbispen meddeles, at han overgav brødrene landsbyens gamle sognekirke samt skænkede dem den omkringliggende jord til opførelse af klosterbygninger³.

Karmeliterne er formodentlig straks gået i gang med de nødvendige bygningsarbejder. Foruden opførelsen af forskellige klosterbygninger – af hvilke intet er tilbage i dag – ombyggede de den gamle sognekirke, således at den bedre kunne tjene sit dobbelte formål som kloster- og sognekirke: i øst tilbyggedes et nyt kor, i vest et tårn og i syd et tværskib. Samtidig blev selve kirkens skib forhøjet og forsynet med nye hvælvinger. Disse bygningsarbejder anses normalt for afsluttet mellem 1490 og 1510⁴. Herefter blev flere af de nye hvælvinger i kirken dekoreret med kalkmalerier.

[1] *Christiern Pedersen: Den danske Krønike, Danske Skrifter*, ed. C.J. Brandt, Kbh. 1856, V p. 508.

[2] *Christiern Pedersen*: pp. 485-486 og 508.

[3] *Christiern Pedersen*: p. 508, cf. pave Pius II's bekræftelsesbreve af 24. oktober 1475, *Acta Pontificum Danica* IV. nos. 2662-2663.

[4] *Vilh. Lorenzen: De danske Karmeliterklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1924 pp. 9-19, *Anton Jakobsen: Sæby Kirke, Festskrift ved Sæby Købstads 400-Aars-Jubilæum 10. August 1924*, Sæby 1924 pp. 35-36, *Mogens Bencard: Carmelite Art and Architecture in Denmark, Carmelus 4, Romæ 1957* pp. 71-83 og *Chr. Kjærsgaard: Sæby Kirke, En kortfattet vejledning for besøgende*, Sæby u. å.

Kalkmalerierne i Sæby kirke blev afdækket og restaureret af konservator *Eigil Rothe* fra Nationalmuseet i 1906. De står endnu den dag i dag ganske friske og klare i farverne og er relativt velbevaret. Da de desuden er blandt de meget få ikonografiske minder, der er bevaret ikke alene om karmeliternes, men om samtlige tiggermunkes virksomhed i Danmark, må de have stor kulturhistorisk værdi.

I de to første fag fra øst finder vi otte scener fra jomfru Marias barndomshistorie afbildet. De er ikke, som meddelt af *Niels M. Saxtorph*, taget fra det apokryfe Jakobsevangelium⁵, men fra dettes mere populære og legendariske udformning i det ligeledes apokryfe Pseudo-Matthæusevangelium. Heri fortælles, at jomfru Marias forældre, Joachim og Anna, havde været gift i 20 år uden at få børn. Da Joachim en dag sammen med andre repræsentanter for Israels tolv stammer ville ofre i templet, blev han bortvist af ypperstepræsten Ruben, fordi Herren ikke havde fundet ham værdig til at blive velsignet med afkom. Joachim blev derfor meget bedrøvet, forlod hustruen og drog op i bjergene for at vogte sin hjord og skjule sin skam. Medens han opholdt sig dér, bad hustruen Anna Herren opfylde ønsket om børn. En dag, da hun opholdt sig udendørs i sin have, blev denne bøn hørt af Helligånden, der meddelte hende, at hun nu var frugtsommelig. Samtidig fik hun at vide, at hun skulle begive sig til Den gyldne Port i Jerusalem for at møde sin mand, der efter fem måneders ophold i bjergene ville vende hjem.

Også ægtemanden Joachim havde, mens han levede i bjergene, bedt Herren om afkom. Også denne bøn blev besvaret. En engel i skikkelse af en ung mand viste sig for ham og lovede ham en datter. Joachim takkede, ofrede til Herren og begav sig derpå til Den gyldne Port, hvor ægtefællerne mødtes. Straks derefter gik han til templet og modtog ypperstepræstens velsignelse. Nogen tid efter fødte Anna så Maria, der allerede som spæd udmærkede sig fremfor andre børn. Hun kunne således – siges der – i seks måneders alderen gå syv skridt. Senere, da hun var tre år gammel, blev hun af forældrene ført til templet i Jerusalem for dér at blive indviet til Herrens tjenerinde. Hun var da selv i stand til at gå op ad tempeltrappens 15 trin uden hjælp⁶.

[5] *Niels M. Saxtorph*: Jeg ser på kalkmalerier, Kbh. 1967 pp. 34-35, cf. *Anne Riising*: Danmarks middelalderlige Prædiken, Kbh. 1969 p. 272.

[6] *Montague Rhodes James*: Apocryphal New Testament, Oxford 1953 p. 73, cf. pp. 39-42.

Det er disse legendariske beretninger, vi ser i Sæby kirke. I det første fag findes bortvisningen fra templet, hvor vi ser begge forældre blive afvist af ypperstepræsten og hans tjener. Dernæst ses forældrenes afsked med hinanden, hvor Joachim står rejseklædt med taske og stav, Joachims bøn i bjergene, en bøn der også udtrykkes med tekstbåndene »*Domine exaudi orationem meam*«, hvortil englen svarer »*vade in portam auream*«, og til sidst hustruens bøn, der bønføres af englen, her i skikkelse af en ung mand, med ordene »*Salve Anna, decor celi, mater es*«.

I det andet fag finder vi skildret forældrenes gensynsglæde ved Den gyldne Port, ypperstepræstens velsignelse – også her er begge forældrene tilstede med Helligåndsduen svævende over deres hoveder – Marias fødsel og endelig den 3-årige Maria på vej op ad tempeltrappens mange trin. To munke, der efter ordensdragten at dømme er franciskanere, ses knælende under trappen⁷.

Disse motiver fra Marialegenden er uhyre sjældne på danske kirkers vægge og hvælvinger. De findes i dag kun få steder. Enkelte af motiverne ses således i Ejsing og Skive kirker i Jylland, nogle flere i Kjeldby på Møen og Kirke Stillinge på Sjælland, mens en lignende stor Mariaserie findes i S:t Nicolai kirke i Sølvesborg i Blekinge⁸. Ser vi bort fra Sølvesborg, findes der intetsteds i Danmark så mange Mariabilleder som her i Sæby kirke. Det er derfor en enestående serie billeder, der klart illustrerer den blomstrende Mariadyrkelse i tiden kort før den lutherske reformation.

Det er ikke tilfældigt, at vi netop i Sæby kirke finder disse Mariamotiver. Ligesom S:t Nicolai i Sølvesborg tilhørte Vor Frue i Sæby karmeliterne, hvis orden var en Mariaorden, der specielt havde til opgave at ære jomfru Maria og hendes moder Anna. Dens officielle navn var »*ordo fratrum beatæ virginis Mariæ de Monte Carmelo*«, hvorfor munkene mange steder kaldtes Mariabrødre⁹. Ligeledes finder vi, at vor landsby Sæby i klostertiden ofte benævntes Mariested, for

[7] *Saxtorph* pp. 262-266.

[8] *Saxtorph* pp. 169-170, 215-216, 275 og 284, *Sture Fjellander: Kring Vårfruklosteret i Sølvesborg, Blekingeboken 1953* p. 55 f.

[9] Om ordenens historie i almindelighed *Max Heimbucher: Die Orden und Kongregationen der katolischen Kirche, Paderborn 1934* II afsnit V, *Joachim Smet OCarm: The Carmelites, A History of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel, Private Printing 1975*.

eksempel i det ene af pave Pius II's bekræftelsesbreve på klostrets oprettelse fra 1475¹⁰. Selvom Mariadyrkelse ikke var noget karmelitermonopol, men – som alle ved – almindeligt udbredt overalt i senmiddelalderen, synes der alligevel at ligge en ganske klar og bestemt ordensideologi bag kalkmalerierne i kirkens to første fag¹¹.

Men der er flere karmelitertræk i Sæby kirke. I kalkmalerierne i kirkens tredje fag, der skildrer en mere traditionel dommedag over tre kapper samt en højst usædvanlig dødslejescene, ses i østkappen under den forbønsbedende Marias kappe tre knælende karmelitermunke og i nordkappen, hvor de frelste modtages af St. Peter foran Himlens borg en karmelit i forreste række foran biskop og pave. Desuden finder vi en efter danske forhold ganske usædvanlig ordenstradition i de mindre malerier i kappefligene, hvor der i kirkens tre første fag fra øst er afbildet 24 ordensmedlemmer, otte i hvert fag.

Disse 24 karmelitermunke er malet i deres sort-hvide ordensdragt, stående som så mange andre kalkmaleripersoner i en blomst. For de flestes vedkommende er hænderne opløftet som i bøn, men enkelte har dog en bog, andre en bog og pen og atter andre et musikinstrument i hænderne. Ved hver munk findes desuden et skriftbånd, der på latin giver meddelelse om den afbildede broders navn og virke. Disse bånd er desværre kun fragmentarisk bevaret. En fuldstændig og sikker tydning har derfor hidtil ikke været mulig¹². Og derfor er det heller ikke helt klart, hvem der er afbildet i Sæby kirke.

Nu kan disse problemer imidlertid løses. Det viser sig nemlig, at munkene i Sæby ikke har komponeret de 24 skriftbånd selv, men efter al sandsynlighed kopieret dem efter den katalog, som abbeden for benediktinerklostret i Spanheim, *Johannes Trithemius*, i 1492 kompilerede over 75 lærde karmelitermunke¹³. En opstilling, hvor

[10] *Acta Pontificum Danica* IV no. 2662.

[11] Samme fortolkning findes for Sølvesborgs malerier hos *Fjellander* p. 55.

[12] Skriftbåndene blev forsøgt tydet af *Rothe* i 1906, men dennes notater synes at være gået tabt. Hans tydning gengives dog af *Bencard* pp. 77-78. Desuden er enkelte af munkene identificeret af *Gondulphus Mesters OCarm: The Carmelite Province of Denmark 1410 - ca. 1540, Carmelus 3, Romae 1956 p. 229.*

[13] *Ioannis Trithemii: De ortu ac progressu ac viris illustribus Ordinis virginis Mariæ de Monte Carmelo, Coloniz 1643. Om Trithemius se The Catholic Encyclopedia* XV, New York 1913 pp. 62-63, *Dictionnaire de Théologie Catholique* XV, 2, Paris 1950 sp. 1862 og *Smet* p. 164.

begyndelsessætningerne fra Trithemius' biografiske notitser gives parallelt med Sæbyskriftbåndene, vil vise, i hvor stor udstrækning der er tale om egentlig afskrift. Ved gengivelsen af indskrifterne i Sæby, der bygger på iagttagelser gjort i kirken i sommeren 1976, begyndes som hos *Bencard* i det østlige fag, i østkappens nordlige flig.

SÆBY KIRKE

1. Guido perpinanis nacione catalanus t.../ciusdecimus prior prouincialis postea eluquensis epi...
2. gallicus septimus prior ge/neralis tocus ordinis.
3. Guilielmus de samaco carmelitanus / ordinis preclare decus.
4. ...ard...oni... generalis prior tocus / ...is doctor parisiensis.
5. Jo... nacione anglicus prior prouincialis anglicus / doctor p..... virissimus atque deo valde exercitus.

TRITHEMIUS

9. Gvido Perpinianus, natione Cathalanus, duodecimus Prior Generalis, deinde Maioricensis & postea Eluens. Episcopus¹⁴.
4. Nicolaus Gallicus, septimus Prior Generalis totius Ordinis¹⁵.
6. Gvilhelmus de Samuco Carmelitici Ordinis singulare decus¹⁶.
7. Gerardus de Bononia, Generalis Prior totius Ordinis vndecimus, S. Scripturæ Doctor Parisiensis¹⁷.
15. Ioannes de Bachone, natione Anglicus, Prior Prouincialis Angliæ, Doctor Parisiensis, vir vndecunque doctissimus¹⁸.

[14] *Trithemius* p. 39. Begyndelsestallet angiver personens placering i katalogen.

[15] *Trithemius* p. 37.

[16] *Trithemius* p. 38.

[17] *Trithemius* p. 38.

[18] *Trithemius* p. 41.

6. Petrus raimundi de grassa natione gallus /... tarsacii prouincie nabonensis quintusdecimus prior generalis / vir doctus et deo valde deuotus.

7. Simon dea natione teutonicus prior / prouincialis tocius parisensis.

8. Johannes de alerio tholosanus terciusdecimus prior generalis tocius / ordinis carmelitarum vir in diuinis scripturis valde eruditus atque doctor / sacre theologie seleberrimus.

9. Johannes de regno natione gallus / ... tholosanus in ordinis scripturis doctor.

10. Asbertus natione anglicus / vir in diuinis scripturis eruditissimus.

11. ..hilm..us ..quensis natione ... / prior prouincialis ...ris ..le... / ...

14. Petrus Raymundi de Grassa, natione Gallus, Conuentus Tarsacij, Prouinciæ Narbonensis, quintusdecimus Prior Generalis, vir doctus & deuotus¹⁹.

13. Simon de Spira, natione Teutonicus, Prior Prouincialis totius Alemanniæ, Doctor Parisiensis²⁰.

10. Ioannes de Alerio Tholosanus, terciusdecimus Prior Generalis totius Ordinis, vir in diuinis Scripturis eruditus²¹.

20. Ioannes de Regno, natione Gallus, Conuentus Tholosanus, in Scripturis sanctis Doctor eruditus²².

22. Osbertus natione Anglicus, vir in diuinis Scripturis eruditissimus²³.

23. Thilmannus Conuentus Aquensis, natione Teutonicus, Prior Prouincialis inferioris Alemanniæ²⁴.

[19] *Trithemius* p. 40-41.

[20] *Trithemius* p. 40.

[21] *Trithemius* p. 39, cf. p. 48 ved *Philippus de Ferraria*: Doctor S. Theologiæ Celeberrimus.

[22] *Trithemius* p. 42-43.

[23] *Trithemius* p. 43.

[24] *Trithemius* p. 43.

12. ...cus dolletorp nacione teutonicus ante thilmannus (!) / ...lis prior inferioris alemanie vir deo ... / .octor parisiensis.

13. Philippus riboti prior prouincialis / catalonie vir in diuinis scripturis studiosus et eruditus.

14. Robertus de mostrolo natione gallus vir in / diuinis scripturis studiosus et eruditus.

15. Johannes Fust conuentus crucenacensis / lector et postea prior / argentinensis.

16. Johannes golen nacione ... prior / vir in diuinis scripturis studiosus et eruditus.

17. Johannes colem nacione normannus prior / vir in diuinis scripturis studiosus et / eruditus.

24. Henricus Dollendorp, natione Teutonicus, ante Thilmannum Prouincialis Prior inferioris Alemanniæ, vir doctus & eruditus²⁵.

25. Philippus Riboti, Prior Prouincialis Cathalonix, vir in diuinis Scripturis studiosus & eruditus²⁶.

26. Robertus de Monstrolo, natione Gallus, vir in diuinis Scripturis studiosus & eruditus²⁷.

27. Ioannes Fust Conuentus Crutzenacensis Lector & postea Prior Argentinensis²⁸.

39. Ioannes de Gluel, natione Teutonicus, Prior Conuentus Goloniensis, vir in diuinis Scripturis eruditus?²⁹

29. Ioannes de Golein, Normannus natione, Prior Rothomagensis, vir in diuinis Scripturis studiosus & eruditus³⁰.

[25] *Trithemius* p. 44.

[26] *Trithemius* p. 44.

[27] *Trithemius* p. 44.

[28] *Trithemius* p. 44.

[29] *Trithemius* p. 48.

[30] *Trithemius* p. 45.

18.ae(?)s.nonis (?) lector e(?)..... / d... prior prouincialis / ...us dacie indust.... /...

19. deotus
....

20. ... nacione anglicus doctor oxonensis in scripturis / ... eruditus ingenio subtilis et vehemens.

21. Johannes horubii nacione anglicus doctor / in scripturis sanctis copiosus eruditus.

22. Frater nicolaus mardh nacione iutonis patria dacus / conuentus arusiensis institutor vir in diuinis scripturis copi/osus et longa exercitacione peritus in declamandis ad/populum sermonibus excellentis ingenii ordinisque sui / studiosus amator et cultor deuotus prior prouincialis / prouincie dacie tercius.

38. Ioannes Marre, nacione Anglicus, Doctor Oxoniensis, in Scripturis sanctis studiosus & eruditus, ingenio subtilis & vehemens³¹.

32. Ioannes Hornebij, nacione Anglicus, Doctor in Scripturis sanctis copiosus & eruditus³².

75. Ioannes de Aqua veteri, nacione Teutonicus, patria Brabantinus, Conuentus Mechliniensis, vir in diuinis Scripturis studiosus, & longa exercitacione peritus, in declamandis ad populum sermonibus excellentis ingenij Ordinisq; sui studiosus amator & cultor deuotus³³.

[31] *Trithemius* p. 47.

[32] *Trithemius* p. 46.

[33] *Trithemius* p. 60.

23. tus de beka nacione teutonicusturis / eruditissimus doctor ... opi.... ..bratus / cultor ordinismus.

8. Sibertus de Beka, natione Teutonicus, vir in diuinis Scripturis eruditissimus, Doctor omnium opinione & laude celebratus, cultor sui Ordinis deuotissimus³⁴.

24. Franciscus / ...anus vir diuinis scripturis studiosus et / eruditus.

24. Franciscus Martini, natione Cathalanus, Conuentus Barchinonensis, vir in diuinis Scripturis studiosus & eruditus³⁵.

Denne sammenligning viser, at der i usædvanlig høj grad er overensstemmelse mellem indskrifterne i Sæby og Trithemius' katalog over lærde karmelitermunke. Således finder vi for det første alle Sæbykirkens karmelitermunke på nær de to danske og den ukendte deuotus hos Trithemius. Dernæst genfindes så godt som alle Sæbybåndenes realoplysninger i den tyske benediktiners skrift, idet der af udenlandske oplysninger kun savnes, at Guido af Perpignan var »terciusdecimus prior prouincialis«, at Johannes de Bachone var »atque deo valde exercitus«, at Joahannes de Alerio var »atque doctor sacre theologie seleberrimus«, samt at Henrik Dollendorf var doktor fra universitetet i Paris. Videre viser det sig, at Petrus Raymundi i begge tekster dels benævnes *de Grassa* og ikke *de Insula*, som det ellers var normalt, dels omtales som værende fra *conuentus Tarsacii* i stedet for det korrekte *conuentus Carcassonensis*. Dertil kommer endelig, at selve strukturen i al dens stereotype enkelthed er ganske identisk i de to tekster, og at der er en næsten helt gennemført verbaloverensstemmelse. Der kan derfor ikke være tvivl om, at karmelitermunkene i Sæby har haft et eksemplar af Johannes Trithemius' skrift og anvendt det som forlæg, da de fik dekoreret kirkens hvælvinger med kalkmalerier. Denne konstatering gælder imidlertid kun selve skriftbåndene. Hvad angår personfremstillingen, er kildeforlægget ganske usikkert, da den udgave af Trithemius' skrift, vi kender i dag, er uden billeder. Ligeledes leder man hos Trithemius forgæves efter oplysninger, der kan forklare de afbildede munkes attributter. Dette gør, at

[34] *Trithemius* p. 38.

[35] *Trithemius* p. 46.

vi må regne med, at man også har haft andre skrifter til rådighed i forbindelse med udsmykningen af kirken.

Johannes Trithemius' skrift blev forfattet i 1492³⁶. Formodentlig er det blevet bragt til Danmark og Sæby umiddelbart derefter, thi netop i årene omkring 1500 vides de danske karmelitermunke at have haft gode kontakter med udlandet, blandt andet skabt ved provincialprien *Anders Christensens* deltagelse i ordenens generalkapitler i Rom 1492, i Nîmes 1498 og i Placenza 1503³⁷. Det er derfor ikke umuligt, at han eller én i hans følge skulle have bragt skriftet til Danmark.

Hjembringelsen af Trithemius' skrift som udsmykningen i Sæby kirke vidner om en ordenshistorisk bevidsthed og interesse hos de danske karmelitermunke. Denne interesse havde ligesom sine forbilleder ude i Europa et personhistorisk perspektiv, idet de forfattede skrifter om ordenens historie ofte var lig biografier om ordenens store mænd, det vil sige dens lærde doktorer og generalpriorer. Således skrev den franske munk *Johannes Trisse* (død 1363) afhandlingerne *Tractatus de magistris Parisiensibus* og *Tractatus de prioribus generalibus*³⁸ og generalprien, franskmænd *Johannes Grossi* (død 1434) en *Tractatus de scriptoribus Ordinis Carmelitarum* og en *Catalogus priorum generalium*³⁹. Desuden vides spanierne *Philippus Riboti* og *Franciscus Martini*, flamlænderen *Arnoldus Bosti* og englænderen *Johannes Baleus* (John Bale) at have forfattet biografiske kataloger over deres ordensfæller⁴⁰. Bag denne aktivitet lå en opfattelse af, at deres medbrødre kunne vokse i dyd ved at høre og læse om fædrenes gode gerninger⁴¹. »Credimus enim ad ædificationem iuniorum Fratrum non mediocriter proficere, si viros eruditione insignes, qui in ordine

[36] *Trithemius* p. 61.

[37] *Acta Capitulorum Generalium ordinis fratrum b. v. Mariæ de Monte Carmelo*, vol. 1, ed. *Gabriel Wessels OCarm*, Romae 1912 pp. 296, 305 og 315.

[38] Trykt i *Bartholomæus Maria Xiberta OCarm: De scriptoribus scholasticis sæculi xiv ex ordine Carmelitarum*, *Bibliothèque de la revue d'histoire ecclésiastique*, fasc. 6, Louvain 1931 pp. 23-39 og 39-42.

[39] Trykt i *Xiberta* pp. 42-53 og *Monumenta Historica Carmelitana* I, ed. *Benedictus Zimmerman OCD*, Lirinae 1907 pp. 234-236.

[40] Trykt i *Daniel a virgine Maria OCarm: Speculum Carmelitanum*, Antverpiæ 1680, I pp. 7-114 og II pp. 894-904 og *Monumenta Historica Carmelitana* I pp. 243-265.

[41] *Smet* p. 163.

præcesserunt, ad eorum notitiam curemus reuocare«, hedder det eksplicit i Trithemius' forord⁴². Da hans skrift har været Sæby-munkenes forlæg, kan der ikke være tvivl om, at det er samme intention, der ligger bag afbildningen af de 24 karmelitermunke i kirken. Ved at betragte kalkmalerierne skulle de danske ordensbrødre altså blive inspireret til gode gerninger og vokse i dyd og religiøsitet.

Men hvem var de 24 munke, der her blev trukket frem som idealer? Det var⁴³:

1. *Guido Terreni de Perpiniano*, død 1342. Franskmand, theologisk magister fra universitetet i Paris. Provincialprior for ordensprovinserne Provence, generalprior 1318-1321, biskop af Palma di Mallorca 1321-1332 og af Elne 1332-1342. Scholastisk theolog og forfatter af en række skrifter om Davids salmer, Gratians dekret samt filosofiske og religiøse emner.

2. *Nicolaus Gallicus*, død 1282. Franskmand, provincialprior for ordensprovinserne Terra Sancta, generalprior 1265-1271. Asket, eremit og forfatter.

3. *Guilielmus de Samuco*, død 1348. Franskmand, theologisk student fra Paris, forfatter af en kommentar til Sentenserne og afhandlinger om ordenslivet.

4. *Gerardus de Bononia*, død 1317 eller 1318. Italiener, theologisk magister fra Paris, universitetslærer, generalprior 1297-1317 (1318). Scholastisk theolog og forfatter af theologiske skrifter og af en prædikensamling.

5. *Johannes de Bachone*, død 1346 (eller 1348, 1352). Englænder, theologisk og juridisk magister fra Paris, universitetslærer, provincialprior for ordensprovinserne England 1327-1333. Ordenens største scholastiske theolog og forfatter.

6. *Petrus Raymundi de Insula*, død 1357. Franskmand, theologisk magister fra Paris, generalprior 1342-1357, tillige pavelig kapellan 1349-1457. Forfatter af afhandlinger om ordenslivet.

7. *Simon de Spira*, død 1403. Tysker, theologisk magister fra Paris, prior i Mainz, regens for ordenens studiehuse i Köln 1371-1384, medstifter af universitetet i samme by, provincialprior 1375. Universitetslærer og forfatter af prædikensamlinger.

[42] *Trithemius* p. 34.

[43] For fyldigere biografiske oplysninger henvises til Appendiks.

8. *Johannes de Alerio*, død 1342. Franskmand, theologisk magister fra Paris, generalprior 1321-1333. Forfatter af prædikensamlinger.

9. *Johannes de Regno*, død 1361. Franskmand, theologisk magister fra Paris, regens for studiehuset i Avignon, forfatter af en bibelkommentar og en prædikensamling.

10. *Osbertus Anglicus*, død 1330. Englænder, theologisk magister fra Paris, prior for klostret i London, forfatter af en bibelkommentar og af religiøse bøger.

11. *Thilmannus de Alto Lapide*, død 1363. Tysker, theologisk magister fra Paris, provincialprior for den nedertyske ordensprovins 1358-1363. Prædikant og forfatter af bibelkommentarer.

12. *Henricus Dollendorf*, død 1366. Tysker, theologisk magister fra Paris, prior i Köln, provincialprior for Nedertyskland 1351-1358. Prædikant og forfatter af bøger om filosofi og moral samt af en prædikensamling.

13. *Philippus Riboti*, død 1391. Spanier. Magister i teologi, provincialprior for ordensprovinsen Catalonien 1379-1381 og 1385-1387. Forfatter af et skrift om ordenen.

14. *Robertus de Monstrolo*, ukendt dødsår. Fransk munk fra det 14. århundrede. Forfatter af prædikensamlinger.

15. *Johannes Fust*, død 1363. Tysker, prior for klostret i Strasbourg 1361-1363. Prædikant og forfatter af prædikensamlinger.

16. Formentlig *Johannes Gluel*, død 1399. Tysker, prior for klostrene i Speyer 1366-1368, Strasbourg 1373-1375, Köln 1375-1391 og Trier 1391. Prædikant og forfatter af prædikensamlinger.

17. *Johannes Colein*, død 1403. Franskmand, provincialprior for ordensprovinsen Francia 1369-1372, tillige pavelig kapellan 1379-1403. Forfatter af et skrift om gudstjenesten og oversætter af helgenbiografier.

18. Formentlig *Mathias Svendsen*, ukendt dødsår. Dansker, lektor i Helsingørklostret, provincialprior for ordensprovinsen Dacia ca. 1462-ca. 1472.

19. Identifikation umulig.

20. *Johannes Marre*, død 1407. Englænder, theologisk magister fra Oxford, forfatter af et skrift mod John Wycliff.

21. *Johannes Horneby*, død 1380. Englænder, regens for studiehuset i Cambridge, senere prior i Lincoln. Forfatter af en prædikensamling.

22. *Nicolaus Mardh*, ukendt dødsår. Dansker, provincialprior for ordensprovinsen Dacia ca. 1486 - ca. 1500.

23. *Sibertus de Beka*, død 1332. Tysker, theologisk magister fra

Paris, provincialprior for Tyskland 1317-1330. Forfatter af flere skrifter om ordenen.

24. *Franciscus Martini*, ukendt dødsår. Spanier, theologisk magister fra Paris, provincialprior for Catalonien 1400. Forfatter af et skrift om jomfru Maria og om ordenens historie.

Det er således en broget forsamling karmelitermunke, vi har på væggene i Sæby kirke. Af de identificerbare var – når vi regner med de nugældende landegrænser – 9 franskmænd, 5 tyskere, 4 englændere, 2 spaniere, 2 danskere og 1 italiener. Flere af dem var theologiske magistre fra universitetet i Paris, og adskillige af dem opnåede embeder indenfor ordenen som general-, provincial- eller lokalpriorer. En enkelt blev udnævnt til biskop. Det er derfor, som ordenshistorikeren *Gondulphus Mesters* rigtigt har påpeget, ikke ordenens fromme og hellige mænd, men dens lærde magistre og doktorer, vi ser i Sæby⁴⁴. Det er dog ikke samtidigt eller den umiddelbare fortids store personligheder. Flertallet af de afbildede tilhørte nemlig det 14. århundrede og har derfor levet mindst 100 år, før Sæbykirken blev dekoreret med kalkmalerier.

I kirken er disse karmelitermunke afbildet efter et vist system. Således ser vi i kirkens første fag fra øst – med en enkelt undtagelse – ordensmedlemmer fra tiden før 1350. Det er samtidig dem, der opnåede de højeste embeder som biskop og generalprior. I det andet fag har vi munke fra 1350-1400. Her findes tre provincialpriorer og to lokale klosterforstandere, mens vi i det tredje fag har en mere blandet skare: to er fra anden halvdel af det 15. århundrede, en enkelt fra tiden før 1350 og resten formodentlig fra perioden 1350-1400. Der er derfor ikke nogen helt gennemført kronologisk disposition, selv om det ser ud, som om man har søgt at begynde med de ældste og agtværdigste og slutte med de yngste og næsten samtidige. Da munkene hos Trithemius nævnes i en strengere kronologisk orden, har Sæbymunkene kun delvis fulgt det skriftlige forlægs disposition.

Vi har nu fået tydet skriftbåndene i Sæby kirke, fået identificeret personerne og vist, hvilken intention der ligger bag afbildningerne. Nu melder spørgsmålet sig, hvorfor netop disse 24 ordensmedlemmer er udvalgt? Eller sagt på anden måde: hvad har Sæbymunkene lagt vægt

[44] *Mesters* p. 230.

på, når de skulle vælge de personer, de mente, kunne inspirere dem til gode gerninger? Her har man tidligere peget på, at den afgørende faktor for udvælgelsen nok i højere grad har været munkenes »accomplishment in theology« end deres stillinger som general- eller provincialpriorer⁴⁵. Dette skyldes, at så mange af de afbildede munke netop omtales som værende »eruditus in divinis scripturis«. Hele udvalget er da derfor tidligere blevet opfattet som visende en »intellectual humanistic mentality«⁴⁶ eller en »glorification of learning and knowledge«⁴⁷.

Nu har vi imidlertid påvist, hvorledes Trithemius' katalog har været forlæg for indskrifterne i Sæby kirke. Derfor kan spørgsmålet om udvælgelseskriterier kun besvares efter at denne katalogs indhold nærmere er undersøgt.

Tid. De 75 munke, der er omtalt i Trithemius' skrift, repræsenterer alle epoker i ordenens historie, fra de ældste tider til slutningen af det 15. århundrede. Der er dog en vis overvægt af ordensbrødre fra tiden efter 1400, idet 23 tilhører perioden 1400-1450 og 13 tiden efter 1450. I Sæby er det anderledes, da der her kun er ganske få, der har levet efter år 1400.

Nationalitet. Hos Trithemius er mindst 11 ordensprovinser repræsenteret med tydelig dominans af munke fra Sydtyskland (20), England (18) og Frankrig (14). I Sæby er kun syv provinser nævnt, nemlig Tyskland, England, Gallien, Toulouse, Normandiet, Catalonien og Italien. Der er flest ordensmedlemmer fra Frankrig (7), men også mange fra Tyskland (6) og England (4).

Rang. Der er 9 biskopper, 11 generalpriorer og 12 provincialpriorer medtaget i Trithemius' katalog. I Sæby findes kun én biskop, mens antallet af generaler og provincialer er 5 af hver.

Indsats. Efter Trithemius' notitser kan 24 karmelitermunke betegnes som universitetslærere. Af disse har 5 en doktorgrad fra universitetet i Paris, mens 16 omtales som doktorer fra andre universiteter som Oxford, Cambridge, Köln, Bologna, eller uden stedsangivelse. Desuden kan 23 regnes for prædikanter, af hvilke de 10 får prædikaten »in declamandis ad populum sermonibus excellentis«. Ikke mindre end

[45] *Bencard* p. 79.

[46] *Mesters* p. 229.

[47] *Bencard* p. 84.

51 omtales videre som værende »studiosus«, »doctus«, »copiosus«, »eruditus« o. lign. i den hellige skrift. Endelig nævnes 5 munke som oversættere af klassiske skrifter, som sprogbegevelser eller som forfattere af poesi, kort sagt som humanister.

I Sæby kirke er 5 universitetslærere. 4 har eksamen fra Paris, mens 4 andre er doktorer uden stedsangivelse. Af de strålende prædikanter er kun én afbildet. 10 er omtalt som »in divinis scripturis studiosus« etc. Der er ingen humanister afbildet.

Hellighed. Hos Trithemius nævnes 7 karmeliterbrødre, der efter deres død er blevet helgen- eller saligkåret. Ingen af disse er afbildet i Sæby kirke.

Denne kortfattede undersøgelse viser, at Sæbymunkene *ikke* har været interesseret i samtidens eller den nære fortids store personligheder indenfor ordenen, at de *ikke* har ønsket ordenens hellige og fromme mænd afbildet i deres kirke, samt at de *ikke* har interesseret sig for humanistiske studier og aktiviteter. Desuden har karriere næppe spillet den store rolle, da de i så fald ville have valgt endnu flere biskopper, generaler og provincialer. På samme måde synes deres interesse for universitetslærere og dygtige prædikanter beskeden. Derimod må studier ved universitetet i Paris have haft en vis betydning, tilmed da munkene i Sæby selv i ét tilfælde har tilføjet en doktorgrad fra Paris (ved Henrik Dollendorf). Men også her kunne de, hvis de ønskede at prale med akademiske grader, have valgt endnu flere. På lignende vis forholder det sig med de udvalgte kyndighed i den hellige skrift; også her var der mange at tage af hos Trithemius.

Ved denne sammenligning mellem Sæby kirkes karmeliterudvalg og dets skriftlige forlæg har det været muligt at bestemme, hvad munkene i Sæby *ikke* har været interesseret i. Derimod er det ikke lykkedes at påvise, hvilke faktorer der *positivt* har spillet ind ved udvælgelsen. Det kan ikke have været deres »accomplishment in theology«, da de udvalgte munke på dette felt ikke generelt synes at have udmærket sig specielt i forhold til de forbigåede. Det kan heller ikke være udtrykkene »in diuinis scripturis valde eruditus« og »deo valde deuotus«, der har bestemt, at »these persons were deemed worthy of adorning the church with their images«⁴⁸, fordi langt flere end de udvalgte er karakteriseret med disse sætninger hos Trithemius. I det hele taget synes de afbildede munke at være ret forskellige. Den eneste

[48] *Mesters* p. 230.

fælles faktor for alle 22 udenlandske munke var, at de havde et forfatterskab bag sig. Men da også alle de øvrige ordensbrødre, der er nævnt hos Trithemius, havde efterladt sig et eller andet skriftligt, kan det næppe alene være forklaringen på, at de er afbildet.

Det er derfor rimeligt at spørge, om de udvalgte forfattere på nogen måde kan regnes for større eller mere kendte end dem, der er forbigået fra Trithemius' katalog? Et svar herpå kan ikke gives, men en fornemmelse kan fås ved at sammenligne Sæbyudvalget med *Johannes Grossi's Tractatus de scriptoribus ordinis Carmelitarum* fra begyndelsen af det 15. århundrede. I dette skrift er omtalt 38 ordensbrødre, af hvilke 14 genfindes i Sæby⁵⁰. Selv om der således hersker en vis consensus om at betragte disse som mindeværdige forfattere, kan kun fire anses for at være virkelig betydningsfulde. Det er *Guido de Perpiniano*, *Gerardus de Bononia*, *Johannes de Bachone* og *Sibertus de Beka*, de tre første på grund af deres filosofisk-theologiske forfatterskab, den sidste på grund af sit Ordinale, det vil sige ritualhåndbog. De øvrige 10 synes ikke at udmærke sig specielt i forhold til de resterende 24, der så godt som alle også er medtaget hos Trithemius.

Desuden forbigår Grossi i tavshed 7 personer, vi kender fra Trithemius og Sæby, nemlig *Nicolaus Gallicus*, *Henricus Dollendorf*, *Johannes Fust*, *Johannes Colein*, *Johannes Marre*, *Johannes Horneby* og *Franciscus Martini*. De må derfor ikke have været særlig betydningsfulde.

Vi må derfor desværre konkludere, at der ikke kan opstilles bestemte kriterier for udvælgelsen. Derfor bliver det også vanskeligt at afgøre, hvorfor netop disse 24 ordensmedlemmer er afbildet i Sæby. Umiddelbart synes det forholdsvis tilfældigt, hvem det er, der er blevet portrætteret i kirken.

Da man nu næppe kan forestille sig, at det er helt tilfældigt, kan man som en forklaring fremsætte den tanke, at Sæbymunkene har haft eksemplarer af de pågældende forfatters skrifter, eventuelt blot i ekscerpter, i deres bibliotek, og at de af den grund har ønsket dem afbildet i kirken. Dette er – forekommer det mig – i virkeligheden den

[49] Udgår.

[50] Disse er *Guido de Perpiniano*, *Guilielmus de Samuco*, *Gerardus de Bononia*, *Johannes de Bachone*, *Petrus Raymundi de Insula*, *Simon de Spira*, *Johannes de Alerio*, *Johannes de Regno*, *Osbertus Anglicus*, *Thilmannus de Alto Lapide*, *Philippus Riboti*, *Robertus de Monstrolo*, *Johannes Gluel* og *Sibertus de Beka*.

enkleste forklaring på, at flere totalt ukendte munke er medtaget i denne fremstilling af lærde og mindeværdige ordensbrødre.

Der er imidlertid flere indvendinger mod en sådan forklaring. Den første er, at vi faktisk intet ved om Sæbyklostrets bogbestand. Den anden, at de undersøgelser, der er foretaget af karmeliterklostrenes biblioteker i udlandet, synes at vise, at selv de kendteste ordensbrødres skrifter var uhyre sjældne og kun eksisterede i ganske få manuskripter⁵¹. Desuden må det for det tredje nævnes, at kun én af de munke, der er afbildet i Sæby, idag vides at have været kendt i middelalderens Danmark. Det er *Robertus de Monstrolo*, der findes i en prædikensamling fra Løgum kloster⁵². Endelig kan man også som det fjerde pege på, at den senere så kendte danske karmelitermunk *Poul Helgesen* ikke omtaler nogen af de afbildede personer i sine skrifter.

Vor forklaring på kalkmalerierne i Sæby kirke kan derfor kun blive en hypotese. Men selv om flere grunde tilsyneladende taler imod, behøver den ikke at være forkert, da udforskningen af klostrenes bogbestande – såvel her som i udlandet – endnu kun er i sin vorden. Hvad der indtil nu foreligger af oplysninger, er i virkeligheden uhyre spredte både i tid og med hensyn til sted. Skulle der i fremtiden blive fremdraget nye boglister, der kan vise, at forfatterens skrifter ikke var helt så sjældne, som nu antaget, er der ingen tvivl om, at det er besiddelsen af disse skrifter, der har bestemt udvalget i kirken. Kalkmalerierne må da opfattes som billedlige illustrationer til brug for munkene, når de – således som det var foreskrevet på generalkapitlet i Bagnols i 1416⁵³ – skulle henvise til ordenens doktorer og magistre i deres lektioner og prædikener.

Bibliotek eller ikke bibliotek! Dette spørgsmål er i øvrigt ganske irrelevant, når vi nu til sidst vil bestemme den ideologi, der ligger bag

[51] *K. W. Humphreys: The Bookprovision of the Mediaeval Friars 1215-1400 og The Library of the Carmelites of Florence at the End of the Fourteenth Century, Studies in the History of Libraries and Librarianship 1-2, Amsterdam 1964; Keith Egan OCarm: Aylesford's Medieval Library, Aylesford Review 1962 pp. 232-235; Joachim Smet OCarm: Carmelite Libraries of Spain and Portugal at the End of the Sixteenth Century, Carmelus 19, Romae 1972 pp. 251-301. Ældre undersøgelser af bibliotekerne i Hulne 1365 (ved J. Raine 1838) og i den toscanske provins 1375-1408 (ved B. M. Xiberta OCarm i *Analecta Ordinis Carmelitarum* 7, 1930) er mig ukendte.*

[52] *Riising* p. 51-52.

[53] *Acta Capitulorum Generalium* I p. 155.

billederne. Her er det nemlig ganske klart og helt entydigt, at Sæbymunkene viser os *en scholastisk lærdomstradition*. Derfor er der i virkeligheden intet, der kan underbygge en opfattelse af, at kalkmalerierne afspejler en humanistisk mentalitet, som *Gondulphus Mesters* hævdede⁵⁴, eller som kan forklare, som *Mogens Bencard mente*⁵⁵, at mange af de mest fremtrædende personer på reformationstiden kom fra karmeliternes orden. Kan man slutte fra Sæbykalkmaleriernes ideologiske indhold til hele den danske ordensprovinc, er der tværtimod intet, der viser, at karmelitermunkene i Danmark specielt var interesseret i bibelhumanisme og reformkatholicisme⁵⁶. Ordenens prædikanter stod, når og hvis de henviste til forfattere som dem, vi ser i Sæby kirke, på gammel scholastisk grund. Dette er en vurdering, der stemmer ganske godt overens med de tanker, som *J. Oskar Andersen* gjorde sig om *Poul Helgesens* uddannelse⁵⁷. Det er da formodentlig også først med denne, at det egentlige nybrud sætter ind.

Kalkmalerierne i Sæby kirke vidner om en interesse for fortiden. Er den opstået som følge af humanismen, som *Benedictus Zimmerman* og *Joachim Smet* antyder⁵⁸, må malerierne alligevel ses som udtryk for nye strømninger. Det er blot på et helt andet plan end tidligere antaget.

APPENDIKS: BIOGRAFISKE OPLYSNINGER

Da de munke, der er afbildet i Sæby kirke, må anses for at være forholdsvis ukendte i Danmark, skal vi her som afslutning give en række biografiske oplysninger. Kilderne hertil har primært været forfattere fra det 14. – 16. århundrede som *Johannes Trisse*, *Johannes Grossi*, *Johannes Trithemius* og *Johannes Baleus*. Desuden er mange oplysninger taget fra generalkapitelakterne, *Acta Capitulum Generalium*, samt fra den nyere sekundærlitteratur. Biografierne gør ikke

[54] *Mesters* p. 229.

[55] *Bencard* p. 84.

[56] Således ellers *Mesters* p. 223 og 230, *Lorenzen* p. 89, *P.G. Lindhardt*: Den danske kirkes historie III, Kbh. 1965 p. 252, *Svend Erik Stybe*: Fra folkevækelse til enevælde af Guds nåde, Kbh. 1975 p. 47-48 og *Smet*: The Carmelites p. 172 for blot at nævne nogle enkelte forfattere.

[57] *J. Oskar Andersen*: Paulus Helie, Kbh. 1936 p. 24.

[58] *Benedictus Zimmerman OCD i The Catholic Encyclopedia* III, New York 1913 p. 354 ff og *Smet*: The Carmelites p. 168.

krav på at være fuldstændige, ligesom der kun i mindre grad er gjort forsøg på at løse de kontradiktioner, der findes forfatterne imellem.

1. *Guido Terreni de Perpiniano* var født cirka 1260 i Perpignan i det sydlige Frankrig og studerede ved universitetet i Paris, hvor han blev magister i teologi i begyndelsen af det 14. århundrede. Derefter udnævntes han til provincialprior for ordensprovinsen Provence og blev i 1318 valgt til ordenens 12. generalprior⁵⁹. Denne stilling beklædte han imidlertid kun i få år, for allerede den 15. april 1321 blev han valgt til biskop af Palma di Mallorca. Den 27. juli 1332 blev han forflyttet til bispestolen Elne i Pyrenæerne. Han udmærkede sig her som en dygtig biskop og ivrig inkvisitor. Han døde i pavebyen Avignon den 21. april eller august 1342 og blev begravet i byens karmeliterkloster.

Denne Guido regnedes tidligt for en af ordenens store scholastiske teologer, der foruden en »Summa de haeresibus« havde skrevet afhandlinger om Aristoteles' filosofi, fysik, metafysik og politik, om Davids salmer og Gratians dekretter. Desuden udgav han en evangeliekonkordans, en kommentar til De fire Sentensbøger og skriftet »De perfectione vitae«, hvori han som St. Thomas Aquinas afviste den totale fattigdom som en forudsætning for at opnå den evangeliske fuldkommenhed⁶⁰.

2. *Nicolaus Gallicus* var franskmand og i en række år før 1250 provincialprior for ordensprovinsen Terra Sancta. En sen tradition vil vide, at han var en meget hellig mand, der aldrig spiste kød eller sad på en hest, men som vandrede om til fods, støttet af en stok og ikklædt en simpel, grov klædning⁶¹. På generalkapitlet i Toulouse 1265 blev han valgt til ordenens 7. generalprior efter den kendte St. Simon Stock. Det var en vanskelig tid med mange stridigheder, da det oprindelige ideal om et kontemplativt eneboerliv i højere og højere grad blev opgivet til fordel for et liv i fællesskab som tiggermunke i byerne. Han søgte ved en lidenskabelig appel til sine medbrødre i brevet »Ignea Sagitta« i 1270 at få dem til at opgive dette byliv og vende tilbage til fortidens

[59] *Acta Capitulum Generalium* I p.19.

[60] *Trisse, Grossi og Baleus i Xiberta* pp. 25, 40, 44 og *Monumenta* pp. 236, 251 og 379 note, *Trithemius* p. 39; cf. *Xiberta* pp. 137-141 og *Smet: The Carmelites* pp. 36-39 og 60.

[61] *Baleus i Monumenta* p. 248.

ensomhed. Men da alle hans anstrengelser var forgæves, nedlagde han på generalkapitlet i Paris 1271 sit embede og levede sine sidste år som en træt og gammel mand i overensstemmelse med sine egne idealer som eneboer i Sydfrankrig. Her døde han den 2. eller 29. april 1282 i Orange og blev begravet i karmeliterklostret i Nîmes⁶².

3. *Guilielmus de Samuco* var fra klostret i Cahors i Sydfrankrig. 1345 læste han teologi ved universitetet i Paris, men fik ikke magistergraden, da han døde, kort inden han skulle holde sin afsluttende *lectura*. Han omtales dog alligevel normalt som magister, der med Trithemius' ord havde skrevet »ad ædificationem simplicium Fratrum pulchra & apta volumina«⁶³. Disse smukke bøger var en kommentar til Sentenserne samt to afhandlinger om ordenslivet. Han døde i 1348⁶⁴.

4. *Gerardus de Bononia* var født cirka 1250 i Bologna og studerede også ved universitetet i Paris, hvor han blev ordenens første magister i 1295. Derpå var han i nogle år lærer ved universitetet, indtil han i 1297 på generalkapitlet i Brugge blev valgt til den 11. generalprior. Dette embede havde han til sin død i 1317 eller 1318. Han deltog som karmeliternes repræsentant i konciliet i Vienne 1311-12, hvor han var med til at udtale fordømmelsen over tempelridderens orden.

Gerardus de Bononia blev anset for at være en dygtig prædikant, og der går beretninger om, at mange syndere skulle være blevet omvendt ved at høre hans prædikener. Han skrev flere bøger, blandt andet en kommentar til Sentenserne, en prædikensamling for hele året og en theologisk summa, et værk der kun var halvt færdigt, da han pludselig døde i Avignon. Ligesom Guido de Perpiniano blev han tidligt regnet for en af ordenens store scholastiske forfattere, og hans ufuldendte summa blev betragtet som det første forsøg på at opstille en theologisk metodologi. Som generalprior opnåede han desuden adskillige privilegier for ordenen ved pavestolen, blandt andet at ordenens huse skulle være unddraget den biskoppelige jurisdiktion⁶⁵.

[62] *Grossi og Baleus i Monumenta* pp. 218-219, 236, 248 og 373-374, *Trithemius* p. 37, cf. *Smet: The Carmelites* pp. 22-23 og 28 og *Adrianus Staring OCarm: Ignea Sagitta, Carmelus* 9, Romae 1962 pp. 237-307.

[63] *Trithemius* p. 38.

[64] *Grossi hos Xiberta* p. 50 og i *Monumenta* p. 339, *Trithemius* p. 38.

[65] *Trisse, Grossi og Baleus hos Xiberta* pp. 24, 40 og 42 og i *Monumenta* pp. 236 og 250, *Trithemius* p. 38; cf. *Monumenta* pp. 225 og 228, *Xiberta* pp. 74-110 og *Smet: The Carmelites* pp. 37, 41 og 59-60.

5. *Johannes de Bachone (Bachonsthorpe)* var født 1290 i Norfolk i Østengland. Som ung indtrådte han i det lokale kloster i Blakeney, hvorfra han blev sendt til Oxford for at studere filosofi. Senere læste han 1309-1313 teologi og jura i Paris, hvor han opnåede magistergraden i begge fag. I Paris synes han en overgang at have fået ry for at forfægte kontroversielle synspunkter, da han blev kaldt *princeps Averroistarum*. Dette var måske årsagen til, at han i 1327 måtte opgive sin lærestol. Han blev udnævnt til provincialprior for England, et embede han besad til 1333⁶⁶, da han blev kaldt til Rom for at forsvare nogle udtalelser om, at den gejstlige magt skulle være den verdslige underdanig. Her trak han dem tilbage og fik tilladelse til at holde flere offentlige forelæsninger⁶⁷. Resten af hans liv var derpå helliget teologiske og historiske studier. Han døde i London den 22. oktober enten i 1346, 1348 eller 1352, efterladende sig et stort forfatterskab. Det bestod blandt andet af flere polemiske skrifter som »*De dominio Christi*« mod hertug Ludwig af Bayern og »*De pauperitate Christi*« mod William Ockam, en kommentar til Sentensbøgerne, en række prædikener over Pauli breve og evangelierne samt afhandlinger om ordensreglen og ordenens historie. I de sidste skrifter søgte han at vise, at ordenen var stiftet for at ære Jomfru Maria, og at dens regula genspejlede hendes liv og dyder, således at det var med rette, at den blev kaldt jomfru Marias orden.

Johannes de Bachone blev anset for at være ordenens største scholastiske forfatter og theolog, en »*Philosophus, Iurista & Theologus celeberrimus*«⁶⁸. Han var for karmeliterne, hvad St. Thomas Aquinas var for dominikanerne og Johannes Duns Scotus for franciskanerne. På generalkapitlet 1510 blev det derfor bestemt, at hans skrifter skulle trykkes, og tre år senere traf man beslutning om, at intet kloster og ingen ordensbroder måtte mangle Opera Bachonis blandt sine bøger⁶⁹. Disse beslutninger blev dog ikke gennemført, da kun ét af hans værker

[66] *Acta Capitulum Generalium* I pp. 26 og 31.

[67] Ifl. *Baleus, The Dictionary of National Biography* I, ed. *Stephen* og *Lee*, London 1917 pp. 851-853.

[68] *Trithemius* p. 41.

[69] *Acta Capitulum Generalium* I pp. 338 og 344

blev trykt før år 1600. Det var hans kommentar til Sentenserne, og det var allerede sket i Paris og Lyon 1484⁷⁰.

6. *Petrus Raymundi de Grassa (de Insula)* var fra Carcassone i Sydfrankrig. Også han studerede theologi ved universitetet i Paris. På generalkapitlet i Lyon i 1342 valgtes han, skønt han endnu kun var baccalaureus, til ordenens 15. generalprior. Senere blev han dog magister og den 29. november 1349 tillige pavelig kapellan. Embedet som ordensgeneral beklædte han til sin død i Montpellier 1357, enten den 4. august eller 22. november. Som leder af ordenen skaffede han den flere privilegier, især til dets studiehus i Paris. Iøvrigt var han kendt for sin store religiøse iver og som en dygtig administrator, der skyede unødvendige udgifter; han huskedes især for sine mange barmhjertighedsgerninger overfor fattige og syge. Hans forfatterskab bestod af en kommentar til De fire Sentensbøger samt nogle afhandlinger om ordenslivet⁷¹.

7. *Simon de Spira* var fra kostret i Speyer i Tyskland. 1362 omtales han som prior og lektor i Mainz. Senere fuldendte han sine studier ved universitetet i Paris, hvor han blev magister i 1367. Året efter var han lektor i Köln og 1371-1384 regens for ordenens studiehus i byen. I 1375 var han tillige provincialprior for Tyskland, men anerkendtes kun af den gruppe, der støttede paven i Avignon. Han blev anset for at være en lærd underviser og nævnes blandt stifterne af universitetet i Köln 1388. Han døde i denne by 1403 og blev begravet i byens karmeliterkloster. Hans skriftlige produktion var en kommentar til Sentenserne samt en række prædikener⁷².

8. *Johannes de Alerio* var fra klostret i Toulouse og studerede også theologi ved universitetet i Paris, hvor han blev magister. På generalkapitlet 1321 valgtes han til den 13. generalprior, et embede han besad, til han trak sig tilbage i 1330. Han døde den 23. november

[70] *Trisse, Grossi og Baleus* hos *Xiberta* pp. 26 og 46 og i *Monumenta* p. 380, *Trithemius* p. 41, cf. *Xiberta* pp. 168-240, *David Knowles: The Religious Orders of England II*, Cambridge 1955 p. 82 og *Smet: The Carmelites* pp. 60-65 og *Analecta Ordinis Carmelitarum III*, Romae 1914 pp. 86 og 169-171.

[71] *Trisse, Grossi og Baleus* hos *Xiberta* pp. 31, 41-42 og 51 og i *Monumenta* pp. 237 og 252, *Trithemius* p. 40-41, cf. *Smet: The Carmelites* pp. 36 og 40.

[72] *Acta Capitulum Generalium I* p. 72, *Grossi* hos *Xiberta* p. 52, *Trithemius* p. 40, cf. *H. H. Koch. Die Karmelitenklöster der niederdeutschen Provinz 13. bis 16. Jahrhundert*, Freiburg i. B. 1889 pp. 16, 23 og 50.

1342 i Toulouse. Hans forfatterskab bestod af en kommentar til Sentensbøgerne, en prædikensamling over Ecclesiasticus samt en søndags- og festdagsprædikensamling⁷³.

9. *Johannes de Regno* er en relativ ukendt franskmand. Om ham vides kun, at han studerede theologi ved universitetet i Paris, hvor han blev magister. Senere var han regens for ordenens studiehuse i Avignon. Her døde han 1361. Han skulle have skrevet en kommentar til de fire Sentensbøger, en afhandling om Matthæusevangeliet og en prædikensamling for hele året⁷⁴.

10. *Osbertus Anglicus (Berfo, Pickenham)* hører også til de mere ukendte karmeliterbrødre. Han menes at være fra klostret i King's Lynn i Norfolk. Han studerede filosofi i Oxford og senere theologi i Paris, hvor han fik magistergraden. Derefter var han en tid prior for klostret i London. Han blev regnet for en dygtig underviser og strålende disputator, og hans forfatterskab bestod af en bibelsk postil, et værk med titlen »De clara dei visione« samt en kommentar til Sentenserne. Han døde vistnok 1330⁷⁵.

11. *Thilmannus de Alto Lapide (de Hogenstein)* var fra Aachen, hvorfor han også omtales som *Aquensis* eller *de Aquis*. Han studerede theologi i England 1336 og senere i Paris, hvor han fik magistergraden i 1355. Derefter var han i årene 1358-1363 provincialprior for den nedertyske provins. Han blev berømt som en dygtig prædikant. Han har skrevet om De fire Sentensbøger og Matthæusevangeliet. Han døde i 1363⁷⁶.

12. *Henricus Dollendorf* var også fra Nedertyskland. Han studerede som så mange andre theologi ved universitetet i Paris og opnåede magistergraden i 1343. Seks år senere var han prior for klostret i Köln og 1351-1358 provincialprior for den nedertyske ordensprovins, hvor han blandt andet var aktiv ved grundlæggelsen af karmeliterklostret i Aachen 1354. Senere findes han i provinsakterne omtalt som lektor i Köln 1361 og året efter som lektor i Trier. Han var i sin tid anset for at være en dygtig prædikant og en heftig disputator, hvis forfatterskab

[73] *Acta Capitulum Generalium* I pp. 20, 24, 26 og 30, *Trisse, Grossi* og *Baleus* hos *Xiberta* pp. 26, 40-41 og 50-51 og i *Monumenta* pp. 237 og 251, *Trithemius* p. 39.

[74] *Trisse* og *Grossi* hos *Xiberta* pp. 37 og 51, *Trithemius* pp. 42-43.

[75] *Grossi* hos *Xiberta* p. 56, *Trithemius* p. 43, cf. *Daniel a Virgine Maria* II p. 1119 og *Xiberta* pp. 241-284.

[76] *Trisse* og *Grossi* hos *Xiberta* pp. 37 og 52, *Trithemius* p. 43, cf. *Koch* pp. 15 og 23.

bestod af en kommentar til Sentenserne, en samling prædikener og afhandlinger om filosofi og moral. Han døde i Köln den 10. februar 1366⁷⁷.

13. *Philippus Riboti* var fra klostret i Petralata i Spanien. Hvor han fik sin uddannelse, vides ikke, men han benævnes som doktor i theologi i generalkapitelakterne. Han var definator ved generalkapitlerne i 1372 og 1379 og provincialprior for Catalonien 1379-1381 og 1385-1387⁷⁸. Han var især kendt for skriftet »De peculiaribus gestis religiosorum Carmelitarum«, der handlede om ordenens oprindelse i Det hellige Land og dens udbredelse i de forskellige europæiske lande. Han døde i Petralata den 23. september 1391⁷⁹.

14. *Robertus de Monstrolo (de Montreuil)* var fra provinsen Francia. Han hører også til de mere ukendte karmeliterbrødre, idet man om ham kun ved, at han læste theologi ved universitetet i Paris i 1339, samt at han forfattede en kommentar til Sentenserne, en prædikensamling over Pauli breve, nogle Quæstiones samt en prædikensamling for hele året. Hvornår han døde vides ikke⁸⁰.

15. *Johannes Fust (Fuistgen)* var fra Spanheim i Vesttyskland. Som ung indtrådte han i karmeliterklostret i Kreuznach, studerede derefter i Köln og blev senere lektor i Kreuznach. Senere vides han at have været lektor i Strasbourg 1361 og formodentlig 1361-1363 prior for samme kloster. Han regnedes for en dygtig prædikant og skrev flere prædikensamlinger. Han døde i Strasbourg i 1363⁸¹.

16. *Johannes Gluel* var fra klostret i Köln. Han studerede theologi ved universitetet i Paris 1361. Senere vides han at have været prior for klostrene i Speyer 1366-1368, Strasbourg 1373-1375, Köln 1375-1391 og Trier 1391⁸². Han var en strålende prædikant og udgav flere prædikensamlinger. Han døde 1399 i Köln⁸³.

Om denne Johannes Gluel er afbildet i Sæby er usikkert, da han her er nævnt under navnet *Golen*, et navn der normalt blot er en variant af *Colein*⁸⁴. Derfor ville det være mest nærliggende at identificere ham

[77] *Acta Capitulorum Generalium* I pp. 42, 44, 46 og 48, *Trisse* hos *Xiberta* p. 33, *Trithemius* p. 44, cf. *Koch* pp. 22, 28, 33, 129 og 131.

[78] *Acta Capitulorum* I pp. 67, 77-78 og 94.

[79] *Grossi* hos *Xiberta* p. 45, *Trithemius* p. 44, cf. *Smet*: The Carmelites p. 63.

[80] *Trisse* og *Grossi* hos *Xiberta* pp. 32 og 50, *Trithemius* p. 44.

[81] *Trithemius* p. 44, cf. *Koch* pp. 14, 22, 64 og 130.

[82] *Koch* pp. 15, 22, 33, 46, 55, 113 og 163.

[83] *Grossi* hos *Xiberta* p. 53, *Trithemius* p. 48.

[84] *Xiberta* p. 317.

med *Johannes Colein*, men da denne munk er afbildet andetsteds i kirken, er en sådan identifikation ikke sandsynlig. Vi har derfor på grundlag af Trithemius' tekst ment, at han måtte være Johannes Gluel. Da han var fra Köln, kunne han vel også gå under navnet Colonensis.

17. *Johannes Colein* var født i Caulx i nærheden af Rouen omkring 1325. Han indtrådte i klostret i Rouen, studerede ved universitetet i Paris 1351-1362 og blev magister i teologi 1369. Inden da havde han i nogle år været prior for karmeliterklostret på Place Maubert i Paris. Senere blev han valgt til provincialprior for Francia 1369, et embede han havde til 1372. Under paveskismaet støttede han ivrigt Avignonpaven Clemens VII, hvorfor han i 1379 blev udnævnt til pavelig kapellan. Han blev anset for at være en dygtig prædikant og skribent, blandt andet blev han indbudt til at prædike mod Albigerne i franciskarnes kloster i Toulouse, og han forfattede en kommentar til Sentenserne og afhandlinger om gudstjenesten og messens kanon. Mest kendt var han dog for sine mange oversættelser fra latin til fransk af historiske værker, blandt andet om ordenen og forskellige helgener, oversættelser som han gjorde efter anmodning fra kong Charles V. Han døde i Paris i 1403⁸⁵.

18. *Den ukendte danske provincialprior* er ikke så ukendt endda. Fra vor viden om ordenens historie i Danmark kan kun to munke komme på tale. Det er *Mathias* eller *Matthæus Svendsen* og *Niels Christensen*. Af disse vides den første at have været dansk provincialvikar i 1461 og siden provincialprior fra 1462 til cirka 1472⁸⁶. Niels Christensen var provincialprior fra 1475 til cirka 1483⁸⁷.

Det er mest sandsynligt, at det er *Mathias Svendsen*, der er afbildet i denne flig af kirken. For det første giver en grundig undersøgelse af det meget fragmentarisk bevarede skriftbånd til resultat, at munkens fornavn har indeholdt et *æ* og hans efternavn først et *s* og derpå et *nonis*. Disse bogstaver findes alle i Mathias Svendsens latinske navn, hvis fornavnet har været skrevet Matthæus, således som det også læses et sted i generalkapitelakterne⁸⁸. Desuden kan man pege på, at

[85] *Trithemius* p. 45, cf. *Monumenta* p. 404 og *Xiberta* pp. 317-323.

[86] *Lunds ärkestifts urkundbok*, ed. Lauritz Weibull, IV p. 7, *Acta Capitulorum Generalium* I pp. 239 og 247.

[87] *Acta Pontificum Danica* IV no. 2661, *Lunds ärkestifts urkundbok* IV p. 294, *Acta Capitulorum Generalium* I pp. 266 og 286.

[88] *Acta Capitulorum Generalium* I p. 247.

klostret i Sæby blev oprettet i 1469, det vil sige i Mathias Svendsens embedstid som provincial. Når man samtidig ved, at han spillede en aktiv rolle ved grundlæggelsen⁸⁹, bliver det meget sandsynligt, at det er ham, munkene i Sæby har ladet afbilde i deres kirke.

Hvornår Mathias Svendsen døde, og hvad der ellers er sket i hans embedsperiode, ved vi ikke. Det er derfor også uklart, hvorfor han er afbildet med et musikinstrument i hænderne. Læser vi imidlertid skriftbåndene korrekt, finder vi ordet *indust...*, hvilket må være enten *industria* (energi, iver, flid) eller *industrius* (virksom, energisk, flittig) – og fortsættelsen kunne passende have været ved grundlæggelsen af klostret i Sæby – samt ordet *lector e...* Det kan kun betyde, at han havde været lektor i klostret i Helsingør, før han blev provincialprior.

20. *Johannes Marre* var engelsk karmelitermunk. Han er ret ukendt, da man kun ved, at han stammede fra York, at han var doktor i theologi fra universitetet i Oxford, samt at han har skrevet et polemisk skrift mod John Wycliff's tilhængere. Han skulle være død i Doncaster den 8. marts 1407⁹⁰.

21. *Johannes Horneby* var fra klostret i Lincoln i Midtengland. I 1374, da han var magister i theologi og regens for ordenens studiehuse i Cambridge, skrev han et defensorat mod dominikaneren Johannes Stokes, der havde rejst tvivl om troværdigheden af karmeliternes tradition om profeten Elias som stifter af ordenen. Desuden er han omtalt som forfatter af en prædikensamling. Han døde som prior for klostret i Lincoln i 1380⁹¹.

22. *Nicolaus Mardh (Niels Mord)* var ordenens tredje danske provincialprior. Han omtales første gang som viceprovincial den 3. september 1482 i forbindelse med grundlæggelsen af karmeliternes kloster i Århus⁹². Dernæst findes han nævnt som provincialprior den 2. april 1486 og den 20. september 1493⁹³. Hvornår han trådte tilbage, vides ikke, men det er formodentlig sket mellem 1498 og 1503, da han

[89] *Acta Pontificum Danica* IV no. 2662.

[90] *Trihemius* p. 47 og *Daniel a Virgine Maria* II p. 1117.

[91] *Trihemius* p. 46, cf. *Xiberta* p. 172, *Smet: The Carmelites* p. 64 og *Monumenta* p. 215 note 3.

[92] *Acta Pontificum Danica* IV no. 2828. Ved gengivelsen af 3 breve fra 1481 er han fejlagtigt identificeret med Niels Christensen i *Lunds ärkestifts urkundbok* IV pp. 335, 339 og 394.

[93] *Lunds ärkestifts urkundbok* V p. 7 (= *Acta Pontificum Danica* IV no. 3013) og *Aarsberetninger fra Geheimearchivet* III Tillæg p. 18.

er omtalt i akterne fra generalkapitlet i 1498, men ikke i 1503, hvor Anders Christensen er nævnt som provincial⁹⁴.

I Sæby kirke omtales Niels Mord med det længste og mest indholdsrige skriftbånd, der tillige er den vigtigste biografiske kilde til hans liv. Det fremgår heraf, at han var fra Jylland, at han stod bag oprettelsen af klostret i Århus, at han var den tredje danske provincialprior. Desuden fortælles, at han var kyndig i den hellige skrift, dygtig til at prædike for folket og interesseret i ordenen.

Hele strukturen og adskillige af oplysningerne i dette skriftbånd er taget fra Trithemius' biografi af den nedertyske munk *Johannes de Aqua veteri*. Det er altså lånte fjer! Alligevel må karakteristikken anses for dækkende, da afstanden i tid mellem Niels Mords embedstid og færdiggørelsen af kalkmalerierne i kirken er ganske kort. Munkene i Sæby kunne næppe karakterisere ham med lånte vendinger, hvis de ikke havde noget hold i virkeligheden.

23. *Sibertus de Beka* var født i Geldern 1260-1270. Som ung indtrådte han i klostret i Köln, og 1310-12 studerede han ved universitetet i Paris, hvor han blev den tyske provins' første magister i teologi i 1316. Inden da havde han i 1312 været prior i Geldern, 1315-17 prior for klostret i Köln og 1317 provincialprior. Året efter, da Tyskland blev delt i to ordensprovinser, blev han provincial for den nedertyske provins. Dette embede havde han til 1330⁹⁵. Han døde i Köln den 29. december 1332.

Sibertus de Beka var en aktiv deltager i tidens religiøse debat. Således skrev han mod mester Eckert og i 1327 var han en af de teologer, pave Johannes XXII konsulterede inden fordømmelsen af Marsilius af Padua's skrift »Defensor pacis«. Mest udbredt og af størst betydning blev dog hans skrifter om ordenen. Han udgav således ikke alene generalkapitlernes bestemmelser, men også en samling *Considerationes* om ordensreglen. Heri forklarede han de ændringer, der var indført i det 13. århundrede for at lette overgangen fra det kontemplative eneboerliv til tiggermunketilværelsen i byerne. Senere publicerede han et *Bullarium Carmelitarum* med ordenens privilegier og et *Ordinale* med dens ritualer og liturgi. Denne bog skulle efter bestemmelserne på generalkapitlet i London 1312 anvendes af hele

[94] *Acta Capitulum Generalium* I pp. 292, 302, 306 og 317.

[95] *Acta Capitulum Generalium* I pp. 19, 20, 24, 27 og 31, *Monumenta* pp. 190-192.

ordenen. Den var i brug indtil 1850⁹⁶. Han var derfor en af ordenens mest kendte medlemmer.

24. *Franciscus Martini (Marti)* var fra klostret i Barcelona. Han studerede 1372-1376 ved universitetet i Paris, hvor han blev magister i 1380. I året 1400 valgtes han til provincialprior for Catalonien, men anerkendtes ikke af alle på grund af paveskismaet. Han regnes for at have været en dygtig prædikant, der havde forfattet to skrifter, det ene om jomfru Marias uplettede undfangelse, det andet om karmeliterordenens historie. Hvornår han døde, vides ikke⁹⁷.

[96] *Trisse* og *Grossi* hos *Xiberta* pp. 25 og 52, *Trithemius* pp. 38-39, cf. *Koch* pp. 23, 28 og 32 samt *Monumenta* pp. 190-192, *Xiberta* pp. 142-166 og *Smet: The Carmelites* pp. 39 og 63.

[97] *Acta Capitulorum Generalium I* pp. 60 og 70, *Trithemius* p. 46, cf. *Monumenta* pp. 433-434 og *Xiberta* pp. 453-461.

*English Summary***THE CARMELITE FRIARS IN THE CHURCH OF SÆBY**

The Carmelite convent at Sæby, Northern Jutland, was founded in 1467. It was the fourth convent of this order in Denmark. It was dissolved in 1536. Of the original monastic buildings only the church remains today. It was originally a parish church, but its present appearance is a result of the alterations made by the friars towards the end of the fifteenth century.

In this church is a series of murals dating from about 1500. On two of the vaults of the church you can see eight episodes from the childhood of Our Lady, taken from the apocryphal gospel of Pseudo-Matthew. Illustrations like these are very rare in Denmark today. The only place where a similar series can be found is in the former Carmelite church at Sølvesborg in Blekinge (formerly belonging to Denmark, now part of Sweden). Although the Marian devotion was dominant everywhere in the late Middle Ages, the paintings in the two churches reflect the particular Marian ideology of the Carmelite order, and thus illustrate a specifically Carmelite tradition.

Another Carmelite tradition can be found in the smaller paintings in the corners. Here you see 24 friars of the Carmelite order. A ribbon, painted above each figure, gives the name and other pieces of personal information about the friar, it represents. As those ribbons survive in a rather mutilated condition it has so far only been possible to identify some of the friars. The author of the present article has discovered that the legends of 22 of the 24 ribbons have been copied from a catalogue of 75 illustrious Carmelites, written 1492 by John Trithemius, abbot of the Benedictine Abbey in Spanheim, Germany. On the basis of this, combined with the knowledge we have about the Carmelite order in Denmark, the author is able to identify 23 of the 24 friars. With reference to Trithemius it is argued that the intention behind the paintings was that by looking at them the friars in Sæby might grow in virtue and devotion.

The author then deals with the question of selection, where the assumption used to be that the decisive factor was the friars' »accomplishment in theology«. The present author attempts to answer this question by a brief classification according to the time, nationality, rank, holiness, education, activities etc. of the friars mentioned by

Trithemius. The aim is to ascertain whether the different groups are represented in Sæby. On the basis of this he concludes that the Danish friars were not interested in the illustrious contemporary members of their order, nor in holiness and rank, nor in humanistic learning. Positive criteria for the selection are far more difficult to establish. The only thing common to the foreign friars who are represented in Sæby is that they are all writers, but since all 75 friars listed by Trithemius left some writings this does not in itself account for the selection of the present 22. Likewise it appears that only a few of them can be regarded as important – the majority are more or less obscure friars from the fourteenth century. Since it is not possible to answer the question definitively, the author advances the hypothesis that the monastic library of Sæby may have contained copies of the writings of the friars in question, and that that accounts for the wish to have them represented in the church. He considers a number of objections to this solution, especially the fact that only very few manuscripts of the writings of the Carmelites seem to have existed, but he does not find this a serious objection, as our knowledge of the libraries of the Carmelite friaries is still very sporadic.

However, the question of whether or not a library has been influential in the embellishment of the church is irrelevant when it comes to an interpretation of the ideology of the paintings themselves. It turns out that all the foreign friars represent a scholastic tradition within the Carmelite order. Therefore, the assumption which has been made that the paintings show an »intellectual humanistic mentality« is wrong, as is the inference from them that they explain why many of the most outstanding characters of the Danish reformation – Lutheran as well as Catholic – came from the Carmelite Order. If a general conclusion can be made from the Sæby murals to the whole Danish province there is nothing to support the view that the Danish Carmelites were particularly interested in biblical humanism and Catholic reformism. It was probably not until the 1520s that the new humanistic departure whose central character was the famous Paulus Helie began.

Finally the author provides some biographical information about the friars as they will probably be unfamiliar to present-day Danish readers.

Lysets sæde

Aarhus Domkirkes kor o. 1500

Af *Otto Norn*

Turisterne, og deres tal er nu om dage stort, bliver pænt modtaget i Aarhus Domkirke. Rummet er lyst, rent, og veltempereret, bløde gulvtæpper dæmper skarerne skridt, der sædvanligvis styrer direkte frem imod koret med Bernt Notkes berømte altertavle, kirkens største attraktion bortset fra rummet i sig selv.

Heller ikke lader forskerne Aarhus Domkirke upaaagtet, baade bygning og altertavle er i deres søgelys, og de mere videbegærlige besøgende vil skønne paa den grundige inventarisering, som Nationalmuseet i løbet af den sidste halve snes aar har udgivet i 11 hefter af storværket »Danmarks Kirker« under redaktion af Vibeke Michelsen og Kield de Fine Licht¹. Her findes tilvejebragt et væld af oplysninger, som den enkelte kun efter besværlige og tidrøvende studier vilde formaa at samle paa egen haand.

»Danmarks Kirker« er ikke direkte forpligtet til at drage videregaaende slutninger af monumentstudierne; opgaven bestaar primært i at fremlægge materialet nøgternt beskrevet og kritisk vurderet ud fra de paa materialet beroende præmisser. Medarbejderne kan da ogsaa kun sjældent forventes at afse tid til mere, hvis de i løbet af en overskuelig aarrække skal naa landet rundt.

Det hører til undtagelserne, at en redaktør finder mulighed for at uddybe et emne eller mere grundigt behandle en enkelthed. En saadan undtagelse repræsenterer Erik Moltke med sin bog om Bernt Notke og altertavlen i Aarhus Domkirke². Chefredaktøren lægger heri ingen-

[1] Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet, Århus Amt. G. E. C. Gad's Forlag. Kbh. 1968 og flg. aar. I det følgende betegnet D. K.

[2] Erik Moltke: Bernt Notkes Altertavle i Århus Domkirke og Tallinntavlen I-II. Kbh. 1970, i det følgende betegnet E. M. Jævnfør Max Hasse: Bernt Notke, Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, Bd. XXIV, Heft 1/4 Berlin 1970, samt Wivan Munk-Jørgensen: Omkring Bernt Notke og altertavlen i Århus domkirke. Århus Stifts årbøger 1974, s. 7-30.

lunde skjul paa, at en del af den lyst, som har drevet hans værk, er lysten til at korrekse letfærdige kunsthistorikere.

Det burde være selvfølgeligt for alle kunsthistoriestuderende ved Aarhus Universitet tidligt at gøre sig fortrolig med domkirken, det eneste middelalderlige storværk, som er dem tilgængeligt inden for miles omkreds. De studerendes vejledere har en naturlig pligt til at forsøge at tolke dette nationalmonument, der utvivlsomt imponerer, dog mere ved sine dimensioner end sine kunstneriske kvaliteter. Selv det høje, lyse korrum, en arkitektonisk nyskabelse fra slutningen af 1400'rne kan ikke dølgge, hvad det mangler i at opfylde tidens skønhedsideal, som man forestillede sig beroende paa farven, lyset og »tallet« (proportionerne). Retfærdigvis maa man dog ved den nutidige vurdering tage i betragtning, hvad i tidens løb er tabt i farve- og lysvirkning; med skam at melde ikke blot ved forfald, men ogsaa ved ufølsom restaurering. Derimod skyldes det den simple behandling af byggematerialet, teglstenen, den baltiske sengotiks særkende, at vi endnu i dag kan tiltræde N. L. Høyens dom fra 1857 over Aarhus Domkirkes korhal: »Men for Resten hersker der ogsaa i det Indre den allerstørste Sempelhed. Ledføjningen i Vindueskarmene fraregnet, er her ikke saa meget som en lille Rundstav eller et Ornament; Alt aander den største Tarvelighed«³. Dog, det aander!

Vil man forstaa hvorledes, bør man følge Francis Beckett⁴ fra »de mørke, trykkende romanske Sidekor« ind i koret, »den gotiske Bygning, hvor lette Stjernehvælv svæver over de dumdrigtigt opadstræbende Piller, og hvor Murfladerne helt gennembrydes af de ni høje Vinduer, der fylder Rummet med det rigeste Dagslys«. Denne kontrast belærer virkningsfuldt om to tidsaldres grundforskellige opfattelse, navnlig hvad angaar lyset som rumskabende faktor. Og det er just lyset, som har fremkaldt disse kortfattede annotationer til de senere aars skrifter om Aarhus Domkirke og dens højaltertavle.

Da Høyen som den første studerede bygningen, erkendte han klart, at den er os overleveret som en meget radikal omskabelse og udvidelse af den af biskop Peder Vognsen o. 1200 grundlagte romanske katedral, og ingen har bedre end Høyen opfattet Aarhus Domkirke som arkitektur; men hans bygningsarkæologiske analyser var ikke

[3] N. L. Høyen: Aarhus Domkirke. Trykt i »Fædrelandet« 1857, Nr. 230-32 Optr trykt i »Ny kirkehistoriske Samlinger«, 1ste Bind, S. 161ff, samt i N. L. H.'s Skrifter, 2. Bd. Kbh. 1874, s. 181ff. Citatet s. 195f.

[4] Francis Beckett: Danmarks Kunst II. Gotiken. Kbh. MDCCCXXVI, s. 31.

Biskop Niels Clausens gravsten, 312 × 215 cm, hugget o. 1500, rimeligvis af en lysk mester. Her gengivet efter tegning af S. Abildgaard 1770 (Nationalmuseet). Under den vældige kalkstenshelle, bag domkirkens højalter ventede hyrden paa at blive kaldt til at lede sin flok til dom.

dybtgaaende nok til at afsløre, at den store sengotiske omdannelse begyndte i vest og blev afsluttet i øst med nyopførelsen af den lyse korhal, monumentets pryd⁵.

Nu har »Danmarks Kirker« efter grundige undersøgelser redegjort for alle faser i ombygningens forløb. Disse er i hovedsagen tre: Vestpartiets og skibets, tværskibets og korets^{5a}. Det er sidstnævnte, i alt væsentligt en nybygning og kontrastfuld tilføjelse til den romanske kathedrals forhøjede langhus og tværskib, der især maa interessere. Kan der saaledes ikke herske tvivl om, at den store omdannelsesproces er skredet frem fra vest til øst, er det dog ikke anderledes, navnlig hvad angaar overhvelvningen, end at der paa én gang maa have været arbejdet i flere af bygningens afsnit; herom og om den absolutte kronologi kan kirkens talrige kalkmalede indskrifter, bispevaaben og aarstal give oplysninger, dog ikke i alle tilfælde éntydigt; de skal i nærværende sammenhæng blive drøftet efter en redegørelse for, hvorledes katedralens østafslutning er blevet til.

Efter at have paavist at forhøjelsen af tværskibets og det hertil stødende korfags romanske mure stilistisk adskiller sig saa stærkt fra de tilsvarende arbejder i langhuset, at dette antagelig forudsætter en udskiftning i byggeledelsen, slutter »Danmarks Kirker«, at der herefter maa være indtraadt en standsning. Da arbejdet med korets ombygning blev genoptaget, var det efter helt nye og langt mere vidtgaaende planer. Byggeledelsen tog det meget afgørende skridt i stedet for at fuldføre ombygningen i øst, saaledes som den ved tilvejebringelse af større rumhøjde og mere lys hidtil fra vest var skredet frem til koret, at lade opføre et helt nyt og langt større kor, den treskibede hal, som Høyen kalder »en Helhed for sig«⁷. Beslutningen var i alle henseender skelsættende, for den medførte nedbrydning af katedralens gamle højalter, translation af dets relikvier og flytning af fundator biskop Peder Vognsens grav, opbygning og indvielse af et nyt højalter tolv, tretten meter længere mod øst. Kun i sjældne tilfælde og nødtvunget gik man i middelalderen saa radikalt tilværks, hellere, hvor besværligt det end maatte være, indrettede man en ny bygning efter det gamle højalter end omvendt. Men den Aarhus-bisp holdt sig ikke tilbage.

[5] »Choret danner imidlertid en Helhed for sig, det er en Kirkehal, som ved Tværskibet skiller fra Langhuset ...« Høyen: Skrifter II, s. 214.

[5a] D. K., s. 219f.

[6] D. K., s. 247.

[7] D. K., s. 261. Om Høyens karakteristik se note 5.

Hvem var han, naar fandt begivenheden sted, og med hvilke konsekvenser?

I mangel af arkivalske kilder er eftertiden henvist til at supplere de bygningsarkæologiske vidnesbyrd med en vurdering af de kalkmalede indskrifter, navne og vaabenskjolde, som i saa rigt maal er strøet ud over vægge og hvælv, ikke blot i Aarhus-katedralen, men i et stort antal af stiftets søgnedkirker, som inkorporerede eller paa anden maade afhængig af biskoppen var underkastet hans magt. Historisk kilde-materiale af denne art maa i sagens natur være yngre end de murflader, hvorpaa det er prentet, lader sig dog med tilbørlig forsigtighed, inddrage i drøftelsen af en bygnings absolutte kronologi, forudsætningen for at kunne knytte bygningsværket til personer og ideer.

Den mest betydningsfulde af Aarhus Domkirkes malede indskrifter er tillige den mest upaaagtede, hvilket formentlig skyldes, at den hverken omfatter navne eller aarstal, bortset fra Den hl. Clemens'. Til gengæld bringer den et udsagn om den sengotiske korbygning, som nok kan fortjene at blive kommenteret.

Det drejer sig om en – desværre ikke fuldstændig bevaret – kalkmalet minuskelindskrift foroven paa ydersiden af korskrankemurens østlige del, af »Danmarks Kirker⁸« dateret til 1500-tallets første aarti, en datering, som øjensynlig bygger paa et ikke nærmere begrundet skøn, og som derfor ikke uden videre bør godtages. Skrankemuren, der fuldstændig afgrænsede højkor fra omgang, og hvorpaa indskriften saa iøjnefaldende er anbragt langs overkanten, mod øst, har uden tvivl været opført, da det nye højalter blev indviet. I hvert fald eksisterede korskrankemuren i 1497, da der paa dens yderside mod nord blev malet et billede af S. Jørgen og dragen⁹; rimeligvis er den, og hermed korets indretning, et par aar ældre, saaledes som vil fremgaa i sammenhæng med omtalen af S. Christoffers kapel (s. 54).

Indskriftens karakter og betydningsfulde budskab gør det rimeligt at antage, at den er malet i forbindelse med eller kort tid efter, at koret er blevet taget i brug. Den gengives her efter »Danmarks Kirker«¹⁰: »[Lu]cis: sedes: est: hec: sacra: [luc]is: edes: M(ate)r: n(ost)rar(um): decor: (et): dec(us): ecc(les)iar(um) Deuotus C(hris)to: te(m)plo:

[8] D. K., s. 392f.

[9] D. K., s. 389.

[10] D. K., s. 392f.

q(ui): s(er)uit: i(n): isto: [afbrudt af dør] [s]alutis: Nos: martir: Cleme(n)s: rege: cu(m): re: no(m)i(n)e: Cleme(n)s Salutifica(n)s: e(nim): o(mn)e: q(uo)d: subdola: fraus....«.

Indskriften paa dette centrale sted er højkorets og dermed domkirkens vieindskrift, dens titulus ecclesiae¹¹, som er malet til minde om (gen-)indvielsen og oplysning om, til hvilken helgens ære indvielsen er sket. Om tidspunkt og udøver havde man naturligvis gerne modtaget besked; men over den manglende datering vil alle vemodige spekulationer være overflødige; derimod findes aarsag til glæde over det smukke indledningsrim, som er afgørende for at forstaa samtidens opfattelse af korrummets arkitektur. Forinden denne skal drøftes, maa dog muligheden af at tidsfæste korbygningens opførelse nærmere undersøges.

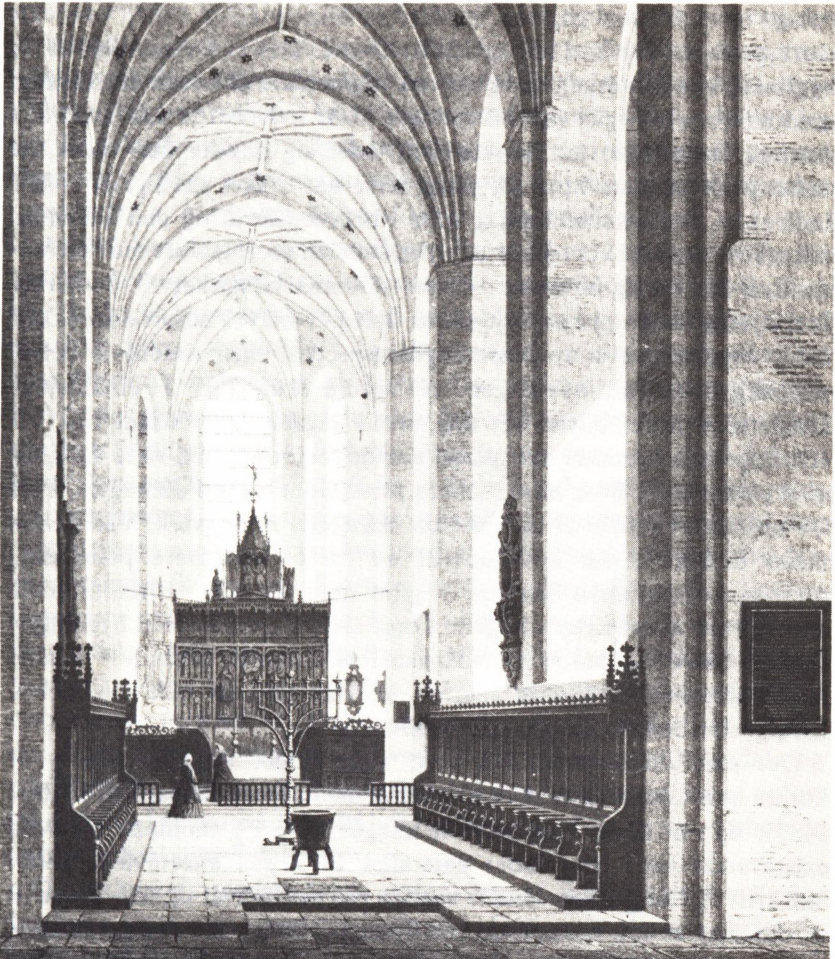
De biskopper, der forestod Aarhus Domkirkes gennemgribende ombygning, Jens Iversen Lange (1449-1482, død i dette aar), Eiler Madsen Bølle (1482-1490, død 1501) og Niels Clausen (1490-1520, død 1531) sparede ingen umage for at sikre sig en plads i eftertidens erindring. Talrige steder saavel i domkirken som i sognekirkerne rundt om i stiftet finder vi deres navne og vaabenskjolde, flere steder ogsaa indskrifter, der mere præcist oplyser om disse energiske mænds indsats for kirkernes udsmykning og udstyr med løst inventar. Dog er det ikke i alle tilfælde muligt sikkert at afgøre, i hvilken anledning, under hvilke omstændigheder biskoppen har ønsket at lade sig selv, en (død eller endnu levende) forgænger erindre. Om aarsagen til, at Jens Iversen i 1477 lod male en indskrift i domkirken, i midtskibets 12. fag fra øst kan dog ingen usikkerhed raade. Arbejdet med langhuset var da skredet saa langt frem mod øst, at biskoppen fandt gode grunde til tværs over østkappen at lade male sit vaaben og følgende (i 1867 fornyede, her fra latin oversatte) indskrift: »i Herrens aar 1477 blev disse hvælvinger bygget på foranledning af den ærværdige fader og herre i Kristus... Jens Iversen, biskop i Aarhus«¹².

Søndre korsarms overhvælving maa efter vaabnerne i kapperne at dømmes være sket i Jens Iversens og Ejler Madsens tid¹³. Naar nordre er blevet overhvælvet fastslaar en stor, prangende indskrift i 3. hvælv fra nord, paa nordkappen lige over gjordbuen. »Dette værk (hoc

[11] Lexicon für Theologie u. Kirche. Bd. 10, sp. 213.

[12] D. K., s. 432.

[13] D. K., s. 434.

Parti af Choret i Aarhus Domkirke. Heinr. Hansen del. A. Nay lith. Danske Mindesmærker. Kjøbenhavn 1869. Høyen forklarer: »Ogsaa i det Indre er det Choret, som frembringer den største Virkning, hvad enten man nærmer sig Hovedgangen, hvor Høialtret saa malerisk afbryder Overblikket og derved giver Rummet bagved et Skin af større Dybde, eller man, staaende i Langhusets Sideskib, lader Øiet dvæle ved den fulde Sollysning i Chorets Sidegang og dens Modsætning til det dæmpede Dagslys i det foranliggende Kors«.

Af Høyens forklaring fremgaar helt klart, hvor aabent hans blik har været for domkirkens særegne lysforhold (jfr. s. 56), af Heinrich Hansens tegning, hvor nøje denne vor første arkitekturmaler har formaaet at fastholde det væsentlige. Gennem Kunstforeningen, der 1831 udsendte en radering efter Købkes maleri (gengivet s. 55, jfr. s. 56, note 43), og nu 1869 gennem Foreningen til Udgivelse af danske Mindesmærker, vilde Høyen gøre Aarhus Domkirke kendt i Folket, baade blandt læg og lærde.

opus)« som herved angives fuldført af biskop Eiler 1487, »da den store pest rasede« kan kun gælde hvælvene. Det er forstaaeligt, at en byherre kan føle trang til at lade en begivenhed af denne art mindes; med overhvælvningen opstod rummet¹⁴. Af indskriften paa hvælvet i Aarhus Domkirkes nordre korsarm lader sig direkte kun slutte, at dette parti af den store bygning først har staaet færdigt o. 1487. Indirekte, ved sammenligning med ribbernes form og den anvendte dekorationens art i kor og korpolygon, som her i forbindelse med vieindskriften har særlig interesse, slutter »Danmarks Kirker«¹⁵, at korets fire stjernehvælv og korpolygonens halve er blevet udført som sidste led i domkirkens store hvælvslagningsproces, men rimeligvis delvis samtidig med udsmykningen af nordre korsarm. I umiddelbar fortsættelse heraf bliver det dog, hvad angaar koret slaaet fast, at: »Biskop Jens Iversens storstilede udvidelsesprojekt må være afsluttet med østhvælvet, hvor hans, senere forsvundne våben anbragtes, kort før opstillingen 1479 af den af ham skænkede altertavle«. Ved denne sidste udtalelse, der konkluderer ud fra to uholdbare præmisser, geraader »Danmarks Kirker« i splid med sig selv. Efter at have konstateret, at overhvælvningen i koret er samhörrende med bygningen (korets mure og piller) er tidligere i »Danmarks Kirker«¹⁶ udtalt: Kalkmalede våbenskjolde angiver, at hvælvene var helt eller delvis færdige før biskop Langes død 1482«.

Der kan dog, paradoxalt nok, være noget rigtigt baade i, at korets hvælvslagning er *delvis samtidig* med nordre korsarms (fuldført 1487), og i at sætte Jens Iversen Langes navn i forbindelse med det eksisterende kor. Blot lader aastallet 1479 paa altertavlens votivindskrift og Langes forsvundne vaaben paa østhvælvet sig ikke bruge til en datering af den nuværende korbygningens fuldførelse. Det paradoxale beror paa, at ikke alle korhvælv tilhører samme byggefase, det vestligste, som støder op til korsskæringen skiller sig ud fra de 3½

[14] Saaledes foranlediget har ogsaa et par provster paa Samsø ladet sig selv og deres biskopper erindre, i Nordby 1494 og Onsbjerg 1462. Sidstnævnte sted er Jens Iversen omtalt som »salig«, hvoraf man maa slutte, at indskriften er mindst en snes aar yngre end begivenheden, som den omtaler. Ogsaa i Vejlbjerg kirke er overhvælvningen 1492 mindet ved en indskrift, der nævner biskop Niels Clausen. Niels M. Saxtorph: Jeg ser på Kalkmalerier. Kbh. 1967.

[15] D. K., s. 446.

[16] D. K., s. 273.

øvrige. Herom har »Danmarks Kirker«¹⁷ følgende vigtige iagttagelse at anføre: »Dette hvælvfag (4. fag fra øst), der ved sin spidse ribbeprofil klart skiller sig ud fra korets øvrige fag (der har retkantede ribber i toppen), svarer i langt højere grad til midtskibets østligste fag (og korsskæringsfaget). Også bemalingen er overensstemmende med disse fag, hvilket indicerer en sammenhæng i opmuring og dekoration og antyder, at hvælvslagningen af koret er begyndt i vest«¹⁸.

At det nu staaende kors vestligste fag er blevet overhælvvet før de øvrige, stemmer udmærket overens med, at dette fags høj Kirkemure blev forhøjet i sammenhæng med midtskibet og korsskæringsens, og at arbejdet derpaa standsede¹⁹. Ja, det standsede, af den simple grund, at Jens Iversens ombygning af Aarhus Domkirke hermed var afsluttet. Havde det romanske kor omfattet to fag, vilde det have været naturligt, praktisk og økonomisk at forhøje begge langmurene i eet stræk fra vest til øst; hvis særlige grunde talte for at forhøje det vestlige særskilt, vilde man utvivlsomt med henblik paa arbejdets fortsættelse have afsluttet paamuringen med en fortanding mod øst, saaledes at der ved arbejdets genoptagelse kunne etableres forbandt mellem fagene, og endelig bemærker man, at af halkorets arkadepiller er blot de to vestligste kvadratiske i tværsnit, fordi alene dette par bestaar af afskrællet ældre murværk. Hvis det romanske kor havde omfattet to fag, vilde man næppe have undladt at udnytte det østlige par murpiller paa samme maade som det vestlige for herved yderligere at spare materiale og arbejdskraft. Men alle halkorets fire østligste hvælvingspiller er opført fra grunden i sengotisk tid, i fri luft, uafhængigt af det gamle, forhøjede og stadig funktionsdygtige kor.

De indbyrdes modstridende opfattelser af tidspunktet for korets overhælvning, som kommer til udtryk i »Danmarks Kirker«, lader sig forlige, saafremt man opgiver arkitekten Hack Kampmanns i 1907 fremsatte teori om, at Peter Vognsens romanske domkirkes kor har omfattet to fag²⁰. Antagelsen af existensen af et østligt fag bygger alene

[17] D. K., s. 452.

[18] Til D. K.s iagttagelse af forskellen i ribbeprofilet mellem det vestligste og de øvrige fag i koret kan her tilføjes, at det ikke blot er i profil, men ogsaa i føring el. forløb, at der findes divergenser.

[19] D. K., s. 247.

[20] Hack Kampmann: Domkirken i Aarhus. Arkitekten 1907, Bd. X, 1908, s. 397-398.

paa tilstedeværelsen af nogle kampesten i fundamentet, i forlængelse af det vestlige korfags langmure²¹. At det romanske højkor har haft apsis, slutter Kampmann og med ham alle senere arkitekturhistorikere ud fra de i det sengotiske kor sekundært indmurede, krumhugne granitkvadre: »... idet alle Fundamenter er optagne og hele Korpartiet opfyldt af temmelig dybe Gravkamre«²². Spørgsmaalet om det romanske kor har haft apsis eller ikke, kan her gerne staa hen; derimod maa der fremsættes tvivl om, at koret har været to fag langt. Hele processen i ombygningen peger i retning af, at den romanske kathedrals kor kun har omfattet ét fag, rimeligvis med apsis; kirkens østafslutning altsaa meget lig S. Bendts i Ringsted, og at det ene korfag i Jens Iversens sidste aar har gennemgaaet nøjagtig samme »gotisering« som den øvrige kirkebygning, hvorefter det gamle højalter er blevet prydet med den nye tavle, biskoppens votivgave med aarstallet 1479. Med andre ord: Bernt Notkes værk er udført til domkirkens gamle, korte, men forhøjede kor og ikke til det halkor, hvori den nu staaer. At den her virker tilpasset og harmonisk²³, skyldes at tavlen i bogstavelig forstand er blevet tilpasset de ændrede rumforhold. Paa hvilken maade vil blive drøftet i det følgende.

Arbejdets gang maa herefter anses for i store træk at have været følgende: o. 1477 stod midterskibet overhælvvet, paa samme tid eller kort efter fik korsskæringen og korets her til mod øst stødende (eneste) fag hvælv, hvorefter Jens Iversens gave blev stillet paa domkirkens højalter. 1487 var overhælvningen af nordre korsarm tilendebragt og opførelsen af et helt nyt kor godt i gang øst for det gamle. Halkoret har staaet færdigt før 1497, rimeligvis o. 1494, der angives som aarstallet for indvielsen af S. Christoffers kapel i retrokoret, hvor biskop Niels Clausen valgte sit begravelsessted.

At et saa stort og for hele kirkens rumvirkning og liturgiske funktion revolutionerende arbejde har taget tid og voldt problemer, siger sig selv. Ikke blot forudsatte den store tilføjelse nedrivning af den

[21] D. K., s. 139. J. Frederiksens opmaalingsplan, kopi i Nationalmuseet, udgør et meget svagt arkæologisk bevismateriale.

[22] H. Kampmann, op. cit., s. 398.

[23] E. M. s. 91 som indledning til kap. 12. Beskrivelse: »Den vældige altertavle, der måler 12 m. fra alterbord og til toppen af krucifixet øverst oppe, virker tilpasset og harmonisk i domkirkens højthvælvede interiør, – ikke underligt, da den er bygget til det nyopførte kor«.

romanske kathedrals østafslutning, om hvilken man næsten intet ved, men ogsaa tilslutningen til de ombyggede, forhøjede dele af den gamle bygning, hvis indre korkapeller bortfaldt, frembød tekniske problemer. Dog maa i denne forbindelse erindres, at man frit og ubesværet af hensynet til gudstjenesten i den gamle katedral har kunnet opføre størsteparten af det nye kor paa kirkegaardens areal mellem domkirke og domskole. Vanskelighederne, ogsaa for kirkens kontinuerlige brug, har beroet paa sammenføjningen af nyt og gammelt.

Ingen af korbygningens malede indskrifter, vaabener og dekorationer afkræfter den bygningskronologi, som her er søgt etableret. En formodet rest af et Lange-vaaben under Christi fødder i retrokorets halve stjernehvælv²⁴ kan, om det nu forsvundne kalkmalerifragment er rigtigt tolket, være et mindesmærke. Der findes baade i domkirken og i nogle af stiftets sognekirker eksempler paa, at Jens Iversens vaaben er blevet malet efter hans død²⁵. I betragtning af denne biskops lange embedsperiode og store betydning for domkirkens fornyelse, maa det have været naturligt for Niels Clausen, der paa sin egen maade fuldførte værket, at anbringe forgængerens vaabenskjold netop her. Et andet sted i koret er Langevaabenet sikkert nok, i det østligste korlag mod nord, ved siden af stiftets vaaben og vis á vis kongevaabenet flankeret af et Bølle- og et Rosenkrantz-vaaben. Denne konstellation kan være lidt vanskelig at begrunde²⁶.

En slet bevaret indskrift i nordre sideskibs 1ste hvælvning fra øst²⁷ nævner Niels Clausen i forbindelse med et tilgrundegaet aarstal, hvilket er ærgerligt nok, da man maaske paa dette sted kunde have faaet en værdifuld oplysning vedrørende tidspunktet for korets overhvælvning og dekoration.

[24] D. K., s. 450.

[25] Niels Clausen har 1499 i forbindelse med domkirkens Trinitatis-alter ladet male flere af sine forgængerens vaabenskjolde. D. K., s. 396. De følges ogsaa smukt ad i Sødning Kirkes kor, hvis kalkmalerier er dateret 1491. Saxtorph, op. cit., s. 311ff., jfr. iøvrigt note 14.

[26] Konge- og dronningevaabners tilstedeværelse her, i søndre korsarm og i Udbyneder kirke (Saxtorph, op. cit., s. 313-315), hvor Niels Clausens malere har virket, lader sig dog nok i det mindste tolke som udslag af kongemagtens styrkede position over for Kirken. En saadan opfattelse af kongen som kristen »Helt« og biskoppen som baade den kirkelige og verdslige øvrigheds tjener kommer stærkt til orde i Niels Clausens interessante dekorering af domkirkens søndre tværskibsarm, der her omtales s. 56.

[27] D. K., s. 458.

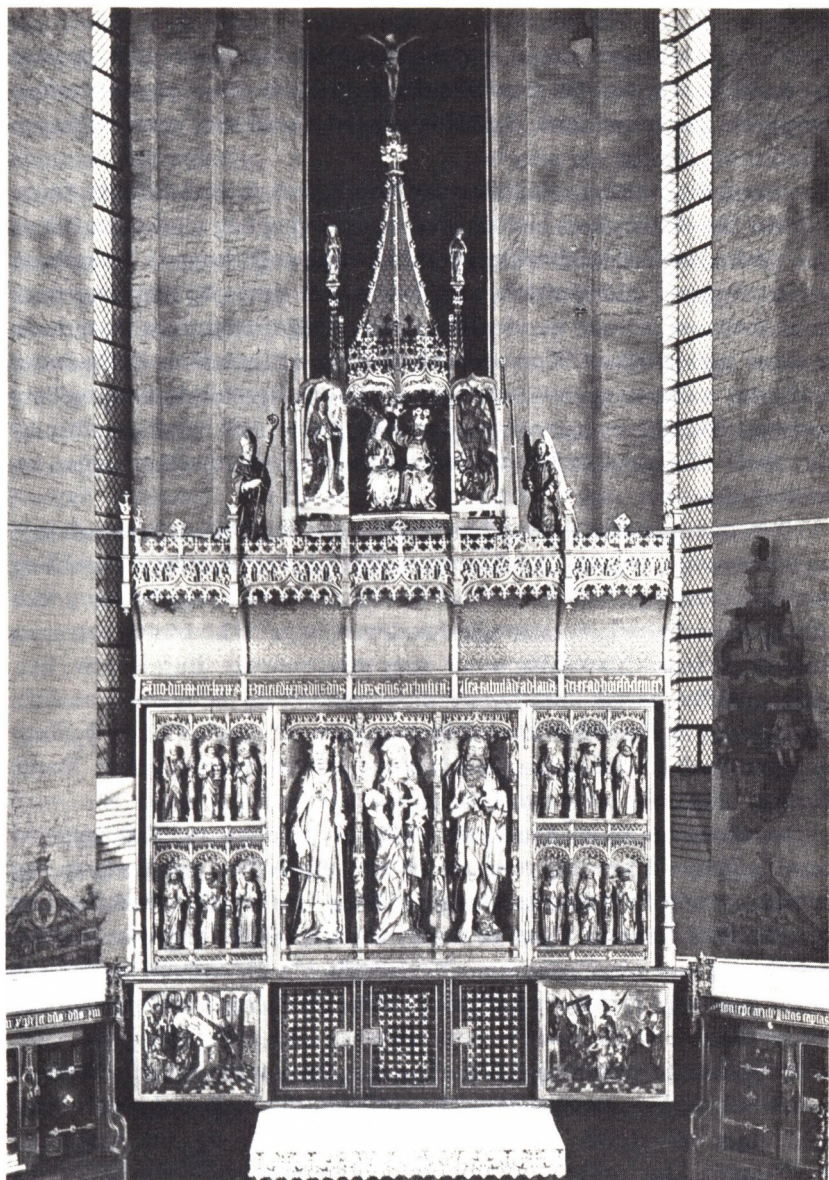
Vender man sig fra bygningen og dens kalkmalerier til inventaret i haab om at faa fastlagt gangen i udførelsen af den store kirkefornyelse, maa Bernt Notkes altertavle fremfor alt paakalde interessen. Der findes til den knyttet nogle aarstal af betydning at drøfte i forbindelse med Aarhus Domkirkes bygningshistorie.

Det tidligste vidnesbyrd om, at Jens Iversen har bestilt en altertavle hos Bernt Notke, er et brevudkast dateret 20. december 1478, hvoraf fremgaar, at den lybske mester trods opbrug af et betydeligt forskud paa honorar og egen kapital ikke har formaaet at overholde leveringsfristen. Anslaaer man – yderst forsigtigt – denne til et aarstid, har Jens Iversen tidligst kunnet bestille sin gave til domkirken i 1477, det aar, da han stiftede sit Mariakapel²⁸ og markerede overhvelvningen af langhusets midtskib ved sin indskrift. Meget naturligt iøvrigt, at denne biskop, der havde begyndt katedralens gennemgribende ombygning i vest, bl. a. med opførelsen af sit eget (grav-)kapel og støt havde ført arbejdet frem mod øst, at han, da koret stod for tur, maatte være ivrig efter at sætte kronen paa sit værk, altertavlen, hans votivgave til domkirken. Lange maatte vel ogsaa føle tiden knap, han var en mand omkring de firs aar. Som almindelig bekendt meddeler tavlens votivindskrift, at den 1479 er skænket af Jens (Iversen Lange), biskop i Aarhus, hvilket ikke behøver at være ensbetydende med, at den er blevet opstillet i dette aar. 1482 vides Notke at have været i Aarhus, men anledningen til besøget kendes ikke nøjere²⁹. Et aar fra eller til, under alle omstændigheder maa opstillingen være sket paa domkirkens gamle alterbord, i domkirkens gamle, just forhøjede og nyhvelvede kor. Det treskibede halkor kan umuligt have staaet færdigt til udstyr kun to aar efter midtskibets og korsskæringens overhvelvning; halkoret eksisterede ikke, næppe engang paa papiret, da Jens Iversen gjorde sin bestilling i Lybæk.

Forskellen mellem domkirkens gamle, under Jens Iversen o. 1480 forhøjede kor, som denne biskop vel lige netop naaede at se prydet med sin votivtavle, og efterfølgernes nye halkor var gennemgribende. Jens Iversens kor var enskibet og kort; bredde og højde i forvejen fastlagt ved de dimensioner, som var resultat af midtskibets ombygning. Lysvirkningen maa ogsaa have fulgt det forlængst fastlagte mønster. Østafslutningen kendes ikke, hverken den romanske eller den ombyggede, men helt sikkert er det, at Bernt Notkes tavle har

[28] D. K., s. 77.

[29] E. M., s. 54.

Bernt Notkes altertavle i Aarhus Domkirke, efter fot. 1970 af Lennart Larsen i E. Moltkes bog, bd. 2, fig. 4.

Skønt skarpt (og i bogen med farver) er denne gengivelse ikke mere objektiv end Heinrich Hansens lithografi (s. 43), for fotografen har arbejdet fra stillads og med elektriske projektører, der forvrænger, samtidig med at de afslører. Lyset i »Lysets Sæde« er mere naadigt, også mere sandt.

domineret ikke blot korrumbet, men ogsaa midtskibet. Hertil har ogsaa lyset bidraget, det er faldet helt anderledes paa dens skulpturer og malerier, direkte fra korvinduene forfra, fra siden; og altertavlens baggrund har været mørk, ialfald ikke saa lys som efter genopstillingen i halkoret, femten aar senere.

Aarsagen til, at byggeledelsen saa brat og saa fuldstændigt ændrede Aarhus Domkirkes kor, kendes ikke direkte, dog kan man uden videre gaa ud fra, at den skyldtes hensynet til liturgien. Biskoppen ønskede en mere pragtfuld gudstjeneste, som krævede et større og lysere korrum; konsekvenserne heraf kender alle, ikke mindst domkirkens nuværende præster og menighed. Kun ved mikrofoners og højtales hjælp er det lykkedes auditivt, men ikke visuelt at knytte den forbindelse mellem præsten ved alteret og menigheden i langhuset, der helt blev afbrudt, da Niels Clausen i 1508 lukkede højkoret i vest ved at rejse en lektorieskranke.

Hele den nye korbygning blev reserveret domkirkens præsteskab³⁰ og messen ved højalteret i det rummelige højkor herefter en handling mellem dette og Gud, som ikke direkte vedkom menigheden, under alle omstændigheder var umulig for den at følge. Ikke blot koret, men hele domkirken blev nyindrettet efter den ændrede liturgis krav, nye altre opstillet, vægdekorationer udført, møbler og paramenter anskaffet. Her, i forbindelse med undersøgelsen af den nye korbygning, »Lysets sæde«, vil opmærksomheden i første omgang gælde Bernt Notkes altertavle efter nyopstillingen i halkoret.

Den kom nu til at staa i helt andre omgivelser end forudset ved bestillingen, rykket tolv, tretten meter længere bort fra korbuen, og lægfolket, nok indesluttet af korskrankemuren, men fra predellaen og opefter frit i rummet. Lyset er stærkere koncentreret bagved end foran tavlen, der paa lidt afstand har silhouetvirkning. Af samme aarsag maa dens guld og farver virke mere afdæmpet end i de oprindelige omgivelser.

Spørgsmaalet rejser sig uvilkaarligt, om nyopstillingen af praktiske, æstetiske, men maaske især liturgiske grunde har krævet visse ændringer af Bernt Notkes oprindelige værk, og om saadanne ændringer, kun udført ti, femten aar efter afleveringen lader sig paavise. At besvare et saadant spørgsmål har sine vanskeligheder, bl. a. fordi ændringerne kan være udført af de samme haandværkere. som

[30] Ang. domkapitlets størrelse se D. K., s. 70.

arbejdede paa tavlen i Lybæk i tiden o. 1479. Skulde der være tale om ændringer og tilføjelser til Bernt Notkes oprindelige tavle, vil kun »udenværkerne«, topskabet med flankerende figurer af en biskop og en engel samt hovedskabets faste sidefløje, evt. kun deres malerier, komme i betragtning.

Om topskabet er oprindeligt eller en tilføjelse, har Notke-forskerne haft stærkt delte meninger om. Umiddelbart at se slutter skabet sig daarligt til den øvrige tavle, arkitektonisk, haandværksmæssigt og ikonografisk, alligevel kommer Erik Moltke³¹ til den absolutte overbevisning, at topskab og hovedskab er samtidige. Blot »en overfladisk undersøgelse« skulde vise dette. For en saadan undersøgelse giver forf. dog ingen dokumentation, saa paastanden maa staa for sit eget værd. Den lader sig ikke bestyrke derved, at Tallinntavlen ogsaa har topskab. En saadan disposition er intet særkende for Bernt Notkes værksted. Snedkermæssigt eksisterer ingen konstruktiv forbindelse mellem de to dele, topskabet er anbragt, stillet, eller som Erik Moltke udtrykker det: »smækket oven på« baldakinen, og om dette er sket umiddelbart, eller ti, femten aar efter hovedskabets samling kan næppe afgøres ved selv den mest grundige arkæologiske undersøgelse.

De forskere, som anser topskabet for en tilføjelse, støtter sig til den ældste beskrivelse af altertavlen, sognepræsten Johannes Rhumans skrift fra 1666, hvori det bl. a. hedder: »Offuen offuer det gamle Altere, haffuer Bisp Niels Claussøn ladet sætte et lidet Altere, som et Skab, med dørre for«³².

Originalt eller tilføjet? spørgsmaalet skal her foreløbig staa ubesvaret, idet dog tilføjes, at Erik Moltke finder, at topskabets krucifixgruppe virker: »Helt anderledes og forskelligt fra alt andet i Århustavlen«³³.

Ogsaa om de to friskulpturer, bispe- og englefiguren, der flankerer topskabet, hersker stor uenighed, hovedsagelig beroende paa divergerende opfattelser af de ældre skriftlige kilder. Rhuman meddeler, at bispefiguren skal forestille Jens Iversen, og at den knælende engel har holdt hans vaabenskjold. Beckett støtter sig til Hertels oplysning³⁴ om, at altertavlen skal være restaureret af Niels Clausen i

[31] E. M., s. 91.

[32] E. M. s. 100. Forf. anbefaler læsningen af Rhumans beskrivelse med følgende ord: »Den er god at få forstand af, især når det gælder senere forskeres anskuelser om topskabet som sekundær tilføjelse«.

[33] E. M., s. 228.

[34] C. V. Hertel: Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke I, hefte 2, Haderslev 1809, s. 96

1514 og ved den lejlighed blevet forsynet med topskabet. Her ud fra slutter Beckett: »Den knælende Biskop tilvenstre er da efter al Sandsynlighed et Portræt af Niels Klausen«³⁵.

Skal bispefiguren forestille Lange eller Clausen? Erik Moltke mener at have fastslaaet, at det drejer sig om Iørstnævnte, hovedsagelig fordi han finder en vis lighed mellem den skaarne figur paa baldakinen og den malede paa stifterbilledet³⁶. Dette anses som bekendt for at besidde portrætlighed, hvilket ikke blot er ubevisbart, men højst usandsynligt, alene af den grund, at en firsaarig umulig kan være saa

[35] F. Beckett: *Altertavler i Danmark*. Kbh. 1895. Beckett har ikke som paastaet af E. Moltke (op. cit., s. 14, gentaget i modificeret form smstds. s. 272, note 6) ændret sin opfattelse af, at topskabet er en senere tilføjelse, da han 1926 udgav 2. bind af *Danmarks Kunst*. Problemet har vel ganske enkelt ikke forekommet ham rimeligt at nævne i de faa linier, der stod til raadighed i hans ypperlige oversigt over gotikken i Danmark.

Da problemet om topskabet er betydningsfuldt i den sammenhæng, som Notkes tavle her er behandlet i, skal henvises til det sted, hvor Beckett mest indgaaende redegør for sine overvejelser, i *Aarhus-bogen*. Kbh., MCMV, s. 123f. Han mener, at den gamle tradition, at skabet er en tilføjelse nok er rigtig, baade af ydre og indre grunde. Paa selve tavlen (storskabet) har de malede helgenfigurer paa gammeldags vis en cirkelrund guldglorie bag hovederne. Disse er ganske forsvundet bag de hellige paa overdelen (topskabet). Ogsaa indholdsmæssigt er topskabet en verden for sig. Beckett er af den opfattelse, at bispefiguren paa baldakinen maa være Niels Clausen. Motiveringen er i dette tilfælde ganske pudsigt. Fra sit høje stade synes bispefiguren at holde øje med kleresiet ved alteret. Hvis oplysningen om, at englen har holdt Jens Iversens vaaben er rigtig, mener Beckett, at man godt kan antage, at Niels Skade (Clausen) har sat den højt fortjente biskops vaaben op over den altertavle, hvis hovedparti jo var udført under Jens Iversen. Saa nær epitafie-altertavle-begrebet kom Beckett i 1905, men han foretrak dog at mene, at englen paa baldakinen har holdt et røgelseskar. Sluttelig maa noteres, at allerede Beckett sætter billederne af pesthelgenerne paa topskabets døre i forbindelse med Eiler Billes indskrift fra 1487 i nordre korsarm. Jfr. E. M. s. 121.

[36] E. M., s. 230, jfr. s. 16, første spalte ang. »den enkelte kunsthistorikers subjektive opfattelse«.

velkonserveret som fremstillet paa maleriet³⁷. Og om man finder lighed mellem det malede »portræt« og skulpturen, som er ganske raa, maa fuldstændig bero paa den enkelte kunsthistorikers subjektive opfattelse.

Lange eller Clausen? Ogsaa dette spørgsmål kan gerne staa ubesvaret en stund endnu; dog maa det til fordel for Lange veje tungt, at Rhuman uden tøven har bestemt det vaabenskjold, som englen har holdt, som værende Lange-slægtens tre roser.

Endelig er der hovedskabets to faste sidefløje, som bevirker, at altertavlen selv med hovedskabet lukket stadig folder sig fuldt ud i det store rum. Lige saa lidt som topskab og figurer paa baldakinen er disse i organisk sammenhæng med hovedskabet: »... står blot i forbindelse med midtskabet ved et par tarvelige, på bagsiden fastsømmede jernbånd, et foroven og et forneden på hvert skab ...«³⁸ Forsidens næsten totalt opmalede billeder slutter sig indholdsmæssigt til storskabets fremstillinger af S. Clemens, kirkens, og Johannes Døberens, Jens Iversens personlige værnehelgen, hvilket dog ikke udelukker den mulighed, at de kan være føjet til for at illustrere de hellige mænds historier. Skønt bagsidens malerier, paafaldende nok, er lige saa ruinerede, og dertil helt amatøragtig opmalede, er de interessante, saaledes som man ser dem fra retrokoret og østre koromgang lige oven over titulusindskriften. Det drejer sig om en biskop fremstillet i fuldt skrud paa søndre fløj og en Christoforus-figur paa nordre. Paa tavlens sekundære bagklædning oven over er biskop Niels Clausens fædrene og mødrene vaaben malet. Denne foretag-somme kirkefyrste synes virkelig at have pillet ved Jens Iversens altertavle, og ser man sig en smule omkring i det af ham indrettede, nye

[37] Om bispen paa stifterbilledet har faaet paamalet sin kalot i Lybæk 1479 eller i Aarhus 1482 er spørgsmaal, som kun kan interessere faa, og som ingen kan besvare. E. M., s. 168f. I stedet for hvor og hvornaar, kunne man stille spørgsmaalet hvorfor? »Kalotten« er en baret (birret), en gejstlig hovedbeklædning, violet for biskoppen. Fra slutningen af 1400'rne faar baretten den firkantede (kors-)form, som ses paa stifterbilledet i Aarhus Domkirke. Jfr. Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte II, sp. 745ff. Baretten benyttes ogsaa ved kirkelige handlinger bl. a. under korbønnen. Det kan være som følge af gejstlig indgriben (Niels Clausen?), at en maler (fra Lybæk?) har faaet Jens Iversen klædt paa efter sidste gejstlige mode. At ændringen er blevet nødvendig tyder ikke i retning af nærmere kontakt mellem maler og »model«.

[38] E. M., s. 92.

kor, mere end aner man omfanget af hans foranstaltninger og hans hensigt med disse³⁹.

Lige bag Aarhus Domkirkes højalter, i den lange bygnings midtakse, i østre koromgang og ind i retrokoret indrettede biskop Niels Clausen et kapel for Den hellige Christoforus, en helgen, som han overalt gjorde meget ud af, og som maa have været hans personlige værner. I dette saa fornemt placerede kapel valgte biskoppen sin grav op imod korskrankemuren med titulus-indskriften og under altertavlens lige omtalte bagsidebilleder. Til dække over graven lod biskoppen fremstille den endnu eksisterende, men stærkt nedslidte, kæmpestore gravsten, hvorunder han 1531 blev lagt til hvile. Hvilen varede kun til 1751, da Niels Clausens jordiske rester blev flyttet af hensyn til biskop Peter Hygoms grav. Ifølge Hans Pedersen Horsens blev kapellet grundlagt i 1494⁴⁰. Er denne oplysning korrekt, maa korbygningen da have staaet færdig, i hvert fald bragt under tag. Men den gennemgribende omdannelse af Aarhus Domkirke var hermed langt fra afsluttet. Højkoret maatte udstyres med inventar, hvoraf dele endnu er bevaret: Korstole, skabe (1508)⁴¹ og lysestage (1515).

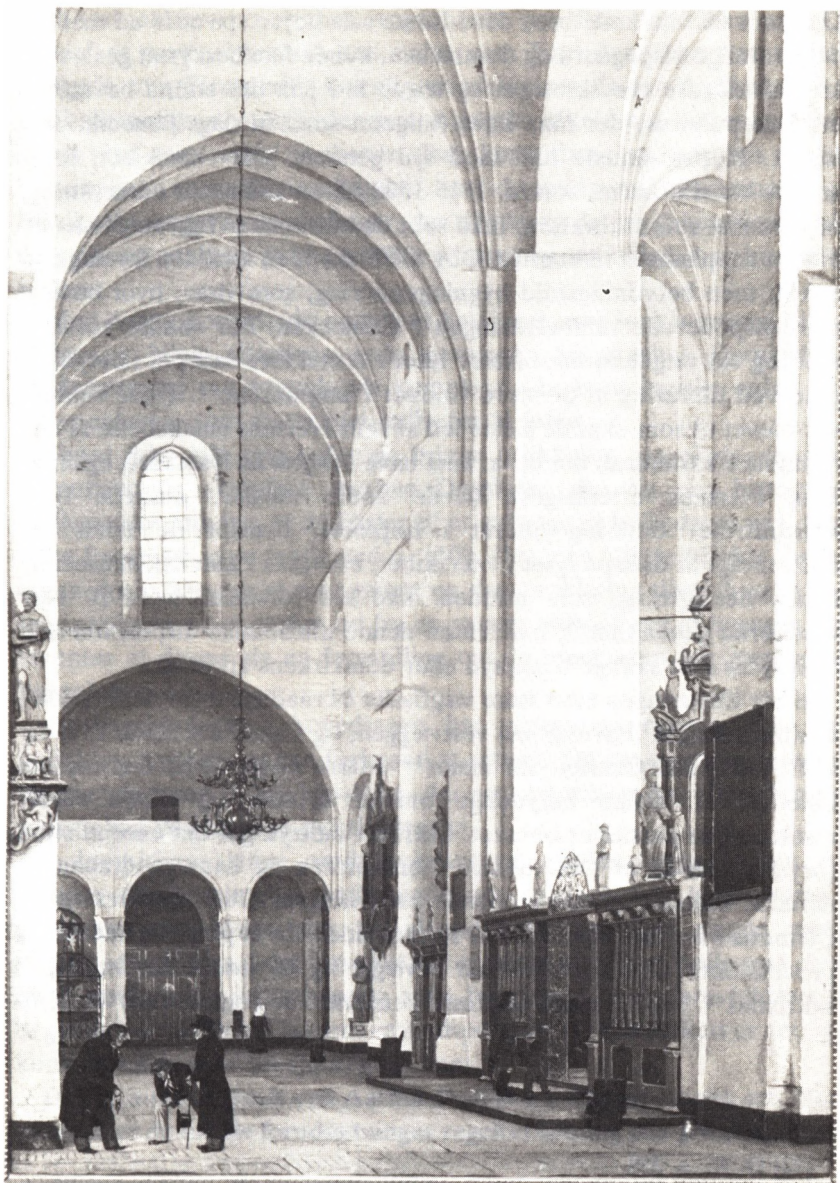
I 1508 rejste biskoppen en lektorieskranke tværs over korbuen og lukkede herved højkoret mod vest. Biskoppens sæde har efter almindelig skik været nord for kordøren med ryggen til korskrankemuren og menigheden. Hvad Niels Clausen videre lod iværksætte vest for koret i menighedens afdeling af domkirkebygningen, i dens tværskib og langhus har mindre interesse i forbindelse med »Lysets sæde«. Dog med een undtagelse: Hans omdannelse og dekorering af søndre tværskibsarm.

Naar biskoppen gjorde sin entré i domkirken, skete det med manér.

[39] Teoretisk eksisterer den mulighed, at det kan være Ove Bille, N. C.s efterfølger og den sidste katolske biskop i Aarhus, som har foranlediget disse billeder malet; men set i relation til omgivelserne er det mest rimeligt at betragte N. C. som initiativtageren.

[40] D. K., s. 76, jfr. s. 762 ang. gravstenen, som dateres til o. 1500. Den omtales her i forbindelse med Christoffer-kapellet og andre af N. C. foretagne indretninger i domkirken. D. K., s. 430, ang. Aarhus-breviaret, trykt i stiftsstaden 1519, der fejrer S. Christoffer med et helt rimofficium og to hymner.

[41] Man kan tvivle paa at disse inferiøre møbler er skabt til dette fremtrædende sted og faa sin tvivl styrket ved at erfare, at korskrankemurens inderside, bag skabe (og alter) har haft kalkmalerier. D. K., s. 417.

Christen Købke, parti af Aarhus Domkirke. Det indre af den nordre korsarm, maleri, 1829-30. Statens Museum for Kunst. Hannover nr. 24. Den da niittenaarige Købke malede prospekter af Aarhus Domkirke sammen med vennerne Gebauer og Høegh-Guldberg, men alene hans fortolkning røber Romantikens dybe forstaaelse af motivet, især lyset. Tilfældigt var det ikke, at Høyen paa samme tid gjorde sine opdagelser i kirken.

Gennem den lukkede bro, der i første sals højde spændte ud mellem den statelige bispegaard og domkirken, kunde han beskyttet gaa over i kirkens nordre tværskibsarm og træde ind paa det endnu bevarede, murede pulpitur, der maa have fungeret som en slags benediktions-loggia. Herfra skuede han mod syd gennem hele tværskibet, ind i søndre tværskibsarm, som o. 1515-1520 fik en storslaaet udsmykning, en veritabel rumdekoration, ikke som domkirkens øvrige vægmalerier blot et supplement til et alter. Dog lod biskoppen forinden foretage en enkel, men betydningsfuld bygningsændring, som viser, hvor bevidst man disponerede rumbelysningen i domkirken. Før søndre korsarm modtog sin vægdekoration, blev lyset i tværskibet dæmpet i betydelig grad ved tilmuring af de store vinduer i langmurene⁴². Disse vinduer var blevet til som et af de sidste led af Jens Iversens omskabelse af den romanske katedral, der bl. a. maa have tilsigtet en lysmæssig egalitet. Jens Iversens efterfølgere havde andre idealer, ønskede lyset koncentreret omkring alteret i højkoret, hvorfor de fandt det nødvendigt at dæmpe lyset i tværskibet, en ogsaa i æstetisk henseende logisk betragtning, som nutiden ikke har forstaaet; o. 1920 blev vinduerne genaabnet⁴³, hvadenten denne ufølsomme disposition skal bebrejdes Det særlige Kirkesyn eller domkirkens arkitekt.

Efter tilmuringen stod store vægflader til raadighed for dekoration i søndre korsarm, navnlig paa vestvæggen, og i aarene mellem 1515 og 1521 lod Niels Clausen sin maler⁴⁴ udføre nogle højst interessante billeder, af hvilke betydelige omend spredte og tildels stærkt restaurerede partier er bevaret. Stærkest indtryk gør det enormt store (bryst-) billede af Den hellige Christoforus og hans to drabanter, dernæst billedet af den tronende pave-helgen, Guds tjeneres tjener Clemens over bueaabningen til søndre sideskib, et point de vue for de processioner, som fra koret har bevæget sig ad søndre koromgang til sakristiet⁴⁵. Med levende interesse bemærkes dog ogsaa Niels Clausens

[42] D. K., s. 259.

[43] D. K., s. 331. Købkes berømte maleri af Aarhus Domkirkes tværskib fra 1831 (Kunstmuseet) giver, i modsætning til hans radering med samme motiv, et indtryk af de oprindelige, fine lyshold mellem tværskib og kor. Se ill. s. 55.

[44] Af Beckett i Danmarks Kunst II, Kbh. 1926, s. 395 benævnt Mikaelmesteren.

[45] D. K., s. 421.

vaabenskjold ovenover, saa nogenlunde paa linie med fem andre, hvoraf ét med sikkerhed kan tydes som Karl den Stores et andet muligvis som Hectors⁴⁶. I venlig erindring om de for domkirken o. 1920 ansvarlige myndigheder maa man give afkald paa bestemmelsen af de fire resterende vaabener. Paa korsarmens sydvæg, vis á vis biskoppens »benediktionsloggia« ses dronningerne Christines og Elisabeths meget store vaabener, der tillader at datere decorationen til tidsrummet mellem 1515 og 1520; af østvæggens billeder er kun lidt bevaret.

Med denne korttattede omtale er kataloget over Jens Iversens, Eiler Billes og Niels Clausens gode gerninger for Aarhus Domkirkes modernisering saa nogenlunde komplet i den kronologiske orden og sammenhæng, som materialet indbyder at følge.

Skønt ikke alle ting lader sig bringe urokkeligt paa plads, er den sengotiske og -katolske Aarhus Domkirke saa rig paa historisk-antikvariske minder, at de frister til at anlægge et helhedssyn paa den store fornyelse, som fandt sted o. 1500. Det maa i dette tilfælde, hvor sagen drejer sig om et monument og dets møblering tilvejebragt i én sammenhæng være muligt ud fra en samlet betragtning af bygning og inventar at danne sig en forestilling om de ideer, som har inspireret byggelederne.

At byggelederne i hovedsagen har været biskopperne, ikke et kollektiv, kapitlet, er paa forhaand at antage. Og det synes at være de tre mænds trang til selvhævdelse, der gør det muligt for eftertiden at trænge bag ved tingene ind til ideerne.

I domkirkens lange omdannelsesproces var beslutningen om at erstatte det gamle just ombyggede kor med et nyt, langt større, epokegørende. Hvem der tog denne beslutning kan næppe med sikkerhed udfindes, i det foregaaende er peget paa Eiler Bølle som den mest sandsynlige initiativtager; men bygningen maa være fuldført i begyndelsen af Niels Clausens embedsperiode, og helt sikkert er det, at korindretningen er tilvejebragt af ham.

Der er intet originalt ved Aarhus Domkirkes kor typologisk set. Det er en efter de lokale forudsætninger regelret løsning paa grundlag af et

[46] Olaf Olsen: De ni Helte. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1955, s. 119-128. Fig. 107 viser bl. a. Karl d. Stores Vaaben paa et metalstik fra o. 1460.

[47] Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen. Kbh. 1968, s. 289 om forholdet mellem domkapitel og biskop i Aarhus Stift i senmiddelalderen.

gammelkendt arkitektonisk mønster: Halkirkens, men her som talrige andre steder i Nordeuropa i senmiddelalderen, specielt anlagt paa et korrum. Fra karolingisk tid har man i Vesteuropa eksperimenteret med at omgive højkoret med et ambulatorium; det var hensynet til de i, under eller paa højalteret opbevarede relikvier, som længe var drivkraften i disse bestræbelser. Smukkeste foldede de sig ud i Nordfrankrig i 1200'rne, hvilket vi i Roskilde Domkirkes østparti har en aflans af⁴⁸. Men det sengotiske halkor adskiller sig væsentligt fra det højgotiske. Forskellen markerer sig først og fremmest derved, at hvælvhøjden i højkor og omgang er ens, eller omtrent ens. I dette forhold ligger en paavirkning fra den rene halkirke, fra romansk tid basilikaens modstykke. Halkirken blev foretrukket af tiggermunkeordenerne, der virkede i de store bysamfund, hvor de samlede folkemængder, der baade skulde se og høre bedst muligt. Men der er intet folkeligt ved Aarhus Domkirkes kor, tværtom. Biskopperne byggede ikke stiftets hovedkirke om af hensyn til menigheden i den lille, ubetydelige by.

I en halkirke raader helt andre lysforhold end i en basilika, den være med eller uden koromgang. Atter melder sig Roskilde Domkirke som et naturligt sammenligningsobjekt med Aarhus-katedralen.

I den sengotiske halkirke trænger lyset fra de høje vinduer dybt ind i kirkerummet, denne uhindrede spredning kan ikke finde sted i basilikaen paa grund af sideskibstagenene. Sædvanligvis har højkoret i en gotisk omgangsbasilika sit eget (oven-)lys fra vinduerne i den øverste del af højkirkemuren, som rager frit op over koromgangens tag.

I Aarhus Domkirke er højkorets rum kun ved korskrankemuren udskilt fra det totale rum, hvilket fremkalder to væsentlige virkninger paa den, der opholder sig i korrummet: Dels en befriende følelse, dels en fornemmelse af, at lyset er indirekte, uvirkeligt⁴⁹. Endelig, og det er

[48] Hvorledes man i sengotisk tid uden indgriben i eksisterende bygningsdele kunde forsyne en romansk domkirke med koromgang viser domkirken i Osnabrück, hvis énskibede kor 1450 blev forsynet med omgang og retrokor ved en simpel tilføjelse. Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover. Hannover 1907, fig. 5.

[49] Det maa erindres, at ruderne ikke i middelalderen bestod af klart glarmesterglas, og at glasmalier kan have været forudset. Højaltertavlen maleri af Gregorsmessen giver en forestilling om, hvorledes korvinduerne har set ud og virket, ogsaa i Aarhus.

et særkende for Aarhus Domkirkes halkor, dels forvoldt ved bibeholdelsen af den ældre kirkebygningens ydre korkapeller, dels ved tilføjelsen af retrokoret, er det lykkedes for bygmesteren yderligere at koncentrere lyset omkring højalteret. For denne effekts skyld maa vinduerne i tværskibet være blevet muret til, velsagtens kort tid efter korets opførelse.

Aarhus Domkirkes kor er ingen halkirke, det fremgaar af den maade, paa hvilken lyset er disponeret. Men bygningen staar i stor gæld til denne bygningstype, og meget tyder paa, saaledes som den i samme periode blev realiseret af Birgittinerne ved opførelsen af deres store klosterkirke i det nærliggende Mariager⁵⁰. Denne store, men i 1788 yderligt reducerede bygning har haft flere bemærkelsesværdige lighedspunkter med Aarhus Domkirkes kor, saavel i dimensioner som i konstruktioner. Karakteristisk for mange af den sene, saakaldt »borgerlige« gotiks teglstenskirker er bortfaldet af sammenhængen mellem de bærende og baarne led, piller og hvælv. Saaledes baade i Aarhus og Mariager, hvor de højt svævende hvælvs ribber »lander« oven paa pillerne, der passivt modtager deres tryk uden at fremkalde fornemmelsen af, hvorledes dette tryk fordeles og føres til grund. Den enkle konstruktionsmaade, der begunstiger en hastig opførelse, kan meget vel for Aarhus Domkirkes vedkommende have sin forklaring i, at de sjak af murere, som gennem en lang aarrække har arbejdet ved domkirkens ombygning, er blevet suppleret med nogle, der netop har været frigjort fra klosterkirken i Mariager. Skulde forholdene have artet sig saaledes, vilde murere fra Mariager uden tilpasningsvanskeligheder være gaaet i gang med den del af byggeriet i Aarhus,

[50] Høyen (Skrifter II, s. 195) erindrer Maribo i forbindelse med pillerne i Aarhus-koret.

som bestod i en nyopførelse. Formerne var de paa forhaand fortrolige med⁵¹.

De betragtninger, som bygherre og bygmester har gjort sig om halkorets arkitektur, især rummets lysvirkning har ikke været af naturvidenskabelig, næppe heller af æstetisk karakter. Det biskoppen maa have tilsigtet, var en passende ramme omkring en fornyet liturgi, og denne har naturligvis haft en teologisk baggrund. Titulus-indskriften afslører, i hvilken retning tankerne er gaaet.

Selv i den af Jens Iversen moderniserede skikkelse har domkirkens gamle korbygning ikke kunnet tilfredsstille de lysmetafysiske ideer, som biskoppen delte med sin samtid.

Opfattelsen af lysets væsen som guddommeligt⁵² var saa grundigt fastslaaet af Fædrene, især af Augustin og Dionysios, der henviste til Johannesprologen, at der skulde en reformation til at udrydde den. Og vigtigt er det at erindre, at ikke blot satte middelalderens teologer lighedstegn mellem begreberne inkarnation og illumination, men med Augustin opfattede man Christus som lys i egentlig, ikke blot metaforisk forstand, Ordet som »Lumen de lumini«. Høyen⁵³ afslutter sin uovertrufne ikonografiske redegørelse for Aarhus Domkirkes altertavle med nogle linier, som bør citeres i denne sammenhæng: »... øverst svæver den Korsfæstede, og hans Billede fandtes igjen paa

[51] Desværre lader det sig ikke præcisere, naar det store byggeri i Mariager blev afsluttet, men det synes at have været omtrent paa den tid, halkoret i Aarhus blev paabegyndt.

Ogsaa Helligaandsklostrets kirke i Randers (S. Mortens) har, hvad tekniske og dekorative enkeltformer angaar, mange lighedspunkter med Aarhus Domkirkes kor. Her maa arbejdet have været paabegyndt o. 1485 og afsluttet ti aar senere. I aaret 1500 anskaffede klostret den store altertavle (nu i Hald kirke), der ofte er blevet betragtet som en slags efterligning af Bernt Notkes. I koret var malet tituli for baade bygning og altertavle, de nærmeste sidestykker til den i Aarhus Domkirke.

I 1400'nes sidste aartier var en bemærkelsesværdig byggekapaцит i Østjylland; utænkeligt, at der ikke skulde have været en sammenhæng mellem de store byggepladser i Aarhus, Mariager og Randers. Vilhelm Lorenzen: *De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*. Kbh. 1912, s. 62ff.

[52] Edgar de Bruyne: *Etudes d'esthétique médiévale* III. Brugge 1946, s. 3ff., *L'esthétique de la lumière*. Otto von Simson: *The Gothic Cathedral*. Harper Torchbooks, 1964, s. 50ff. Wolfgang Schöne: *Über das Licht in der Malerei*. Berlin 1954, s. 55ff. O. Norn: *Lyset og spejlet. Kirkens Verden*, 1968, s. 161-166.

[53] L. N. Høyen, *Skrifter* II, s. 210.

Hostien nede ved Alterfoden, det er Lyskjærnen, som straalergjennem al Legendens brogede Farvespil«.

Medens den ældre middelalder lagde vægten paa lysets kamp mod verdens mørke og lod periodens, de romanske kirkebygninger med deres faa og smaa vinduesaabninger afspejle dette, ansaar man fra midten af 1200'rne lyset for den overalt nærværende første substans og dens spredning og emanation som det væsentlige. Alt lys er lys fra Guds lys. Paa omtrent samme tid bliver det skik at læse Johannesprologen ved slutningen af alle messer⁵⁴.

Efter Bonaventura maa de romanske kirkebygninger med deres tykke mure og smaa vinduer have forekommet teologerne utrolig forældede, om ikke i andre henseender saa i hvert fald som symbolbærere.

O. 1400'rnas midte gav Dionysios Kartheuseren opfattelsen af skønheden som objektiv og genskin af Guds skønhed, og hermed lysmetafysikken, sin sidste store opblomstring, hvis indflydelse tilkendegiver sig i den nordeuropæiske sengotiske arkitektur. Hvorfra de Aarhus-biskopper har deres tanker om lyset, lader sig næppe eftervise; ideerne var og havde længe været dominerende herhjemme. Birgittinerne er nævnt, Franciskanerne efter Bonaventura kunde føjes til, i begge tilfælde er lysmetafysikken stærkt befordret af disse ordeners mystiske islæt.

Overalt i Danmark ser man i løbet af 1400'rne, hvorledes lyset bryder ind i de hidtil saa dunkle kirkerum, ofte stærkest i koret. I mangfoldige tilfælde er det romanske kor blevet revet ned til fordel for en ny østafslutning, tresidet eller lige, men i alle tilfælde rigeligt forsynet med vinduer, der har givet korrummet en overvældende lyskraft i forhold til skibet. Det lader sig paavise, at saadanne ombygninger i Aarhus Stift er inspireret fra højeste sted⁵⁵.

Betragter man atter nyindretningen af Aarhus Domkirkes kor i tiden o. 1500, denne gang paa billed- og arkitekturteologisk baggrund, vil det næppe være for voweligt at forsøge rekonstrueret det hændelsesforløb, der hidførte sammenhængen. En ufravigelig forudsætning for at naa et troværdigt resultat maa dog være, at de direkte arkæologiske

[54] J. A. Jungmann: *Missarum sollemnia*. Herder, 1962, Bd. 2, s. 555f.

[55] O. Norn: »Som David saa Bathseba i det Bad«. *Kulturminde*. Ny række, Bd. V, Kbh. 1965, s. 61.

vidnesbyrd ikke modsiger den uden for selve værket begrundede helhedsopfattelse.

Da Niels Clausen havde genrejst domkirkens hovedalter i det nye kor, lod han Bernt Notkes altertavle opstille i en lidt ændret skikkelse. Den var o. 1479 blevet til som biskop Jens Iversens votiv-altertavle, hvilket giverindskriften og stifterbilledet markerede. Nu, ti-femten aar efter giverens død gjorde Niels Clausen sin forgængers gave til hans epitafie-altertavle⁵⁶ ved oven paa baldakinen at anbringe to skulpturer forestillende Jens Iversen og en engel med hans vaabenskjold. Saaledes, figurlig talt, sørgede Niels Clausen for sin forgængers optagelse i Himlen.

De to figurers stilling forudsætter en fælles genstand for deres knælen, og man kan holde det for sandsynligt, men ikke bevise, at topskabet, der ikonologisk staar for sig selv, er tilføjet af Niels Clausen i den hensigt yderligere at markere altertavlens himmelzone og motivere, at Jens Iversen blev afbildet for anden gang, nu som salig. Maria himmelkroning betyder Kirkens triumf, idet Maria ud fra den almindelige udlægning af Højsangen opfattes som Christi Brud, Kirken. At de to i himlens port tronende flankeres af ærkeenglene Gabriel og Michael behøver ingen speciel forklaring.

Men Niels Clausen havde andre bevæggrunde til at udbygge Bernt Notkes arbejde end pieteten over for giveren.

Paa sin nye plads, efter lektoriet opstilling, var menigheden berøvet synet af domkirkens højaltertavle; dog havde kirkegængerne i midtskibet et behov for at blive mindet om den messe, der fejredes ved alterbordet nedenunder. Dette behov imødekom Niels Clausen ved at lade topskabet stille oven paa baldakinen. Naar det stod lukket, saa man nede fra skibet malerierne af de to pesthelgener Sebastian og Antonius, hvis paakaldelse at dømme efter indskriften paa hvælvet i nordre korsarm havde aktuel interesse. Det højt rejste krucifix, synligt for alle i midtskibet erindrede til stadighed menigheden om, at korsofret blev fuldbyrdet i himlen samtidig med, at det fandt sted paa jorden, under messen ved højalteret nedenfor. Denne hilsen fra

[56] Reallexicon zur deutschen Kunstgeschichte, Bd. V, sp. 921ff. Epitaphaltar, især sp. 922: »Altarretabel mit Stifterdarstellungen sind meist Votivaltare und werden erst zu E., wenn sie das Totengedächtnis des Stifters erhalten«.

korset⁵⁷, denne erindring var efter nyindretningen, hvad biskoppen lod tilflyde menigheden fra sin og præsternes tjeneste i det afstængte højkor.

Niels Clausen glemte ikke sig selv, hverken for mindet om forgængerer eller hensynet til menigheden.

I begyndelsen af 1490'erne, da opførelsen af Aarhus Domkirkes nye kor nærmede sig afslutningen, fik biskopperne, den i 1490 resignerede Eiler Madsen og den residerende Niels Clausen travlt med at reservere sig de fornemste gravsteder; Jens Iversen hvilede siden 1482 i det af ham stiftede Mariakapel i domkirkens vestende. Eiler Madsen maatte vige lidt ud til siden, han grundlagde et Helligtrekongers kapel i koromgangens nordøstlige hjørne og blev begravet her i 1501⁵⁸. Niels Clausen valgte, som allerede nævnt, i 1494 hæderspladsen i retrokoret lige bag højalteret, hvor hans gravsten fik lov at ligge, indtil stedet i 1709 blev omdannet til sakristi. 1751 flyttede man hans kiste for at skaffe plads til biskop Hygums. Det er nu dennes navn, der staar at læse i gulvet, hvor tidligere Niels Clausens gravsten laa. Pietistens pietet over for sin katolske forgænger var dog saa stor, at dennes jordiske rester blev flyttet nærmere korskrankemuren og højalteret. Løfter man blikket til altertavlens bagklædning dukker hans og Den hellige Christoforus' billeder op over korskrankemurens titulusindskrift. De alene erindrer nu paa stedet om, hvor fremtrædende en plads Niels Clausen tildelte sig selv i »Lysets sæde«.

Ved at annektere bagsiden af Jens Iversens votiv- og epitafiealter gav Niels Clausen Bernt Notkes værk en tredie funktion, den blev nu ogsaa hans mindetavle.

Hvorvidt ikke blot malerierne paa de faste sideskabes bagside skyldes Niels Clausens initiativ, men om disse sideskabe i deres helhed er hans tilføjelse til Jens Iversens tavle, vil maaske bedre lade sig bedømme, naar konservator Verner Thomsen er kommet lidt videre med tavlens restaurering⁵⁹. Foreløbig kan man gøre sig sine tanker ved

[57] Om et lægmands- eller korbuekrucifix eksisterer ingen oplysning. Jfr. dog D. K., s. 555 vedr. krucifix fra o. 1685. I beretningen fra det ikonografiske symposium paa Fuglsang, 29. aug. - 3. septbr. 1976 vil forf. fremkomme med en redegørelse for »Det gotiske krucifix og den gotiske messe«.

[58] D. K., s. 78 og 454.

[59] Jeg takker konservator Verner Thomsen fordi han saa beredvilligt har drøftet Aarhus-tavlens problemer med mig i Brede i vinteren 1977-78.

at konstatere, at malerierne paa denne del af tavlen er saa langt daarligere bevaret end alle de øvrige. Dette forhold kunde skyldes en ringere kridering, end den, Bernt Notkes medhjælper i Lybæk præsterede.

Til yderligere belysning af Niels Clausens selvhævdende personlighed kan man pege paa hans dyrkelse af Den hellige Christoforus, hvis billede ledsager hans eget, ikke blot paa epitafiemaleriet, men paa hans korkaabe og hans gravsten. Særlig instruktivt er dog det kæmpemaleri, der danner midtpunktet i søndre tværskibsarms dekoration.

Christoffer var en af de fjorten Nødhjælperne, populær i anraabelsen om hjælp mod den uforvarende død. Hans alter og billede blev derfor ofte anbragt lige inden for kirkedøren, iøjnefaldende paa grund af sin usædvanlige størrelse. Men også, hvad angaar Niels Clausens forkærlighed for den folkekære helgen, kan man have sine tvivl om biskoppens bevæggrund. Denne skyldtes næppe hensynet til menigheden. S. Christoffers kapel bag højalteret var svært tilgængeligt for andre end præsterne, og døren i søndre tværskibsarms gavlj tjente ikke som byfolkets hovedadgang til kirken, men forbandt denne med Sakristigaarden, et kompleks af kannikerresidenser m. v., der stødte op til domkirkens søndre korsarm. Billederne paa vestvæggen her er først og fremmest faldet præsterne i øjnene, naar de drog fra koret til sakristiet.

Den hellige Christoffer var ifølge legenden fysisk stor og stærk; hans hu stod til at tjene Den mægtigste herre, at denne er Kristus, fandt han omsider ud af, og saa gik da kæmpen i Guds tjeneste. Paa denne baggrund lader Christoforus sig opfatte som helt⁶⁰, uden at han dog blev optaget i disses kreds, som overalt nød stor popularitet i senkatolsk tid, ja ikke mindre efter reformationen, da heltene indgik i fyrstedyrkelsen⁶¹. Fire heltestatuer kronede saaledes Christian IV's »Kæmpetaarn« paa Koldinghus for blot at nævne et kendt dansk eksempel paa, hvorledes en evangelisk fyrste kunstnerisk har udtrykt opfattelsen af sig selv som helt, eller overmenneske, om man vil.

Interessant i ikonologisk henseende er det, at man i Niels Clausens udmaling af domkirken træffer kirkefyrstens vaabenskjold i sammenhæng med heltenes og dronningernes, alle som accessorier til billedet af

[60] S. Christoffer ligner Hercules, er som han født til at tjene, udtaler Emile Måle i *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Paris 1931, s. 280.

[61] O. Norn: *Hesselagergaard*. Kbh. 1961, s. 61, note 38.

S. Christoffer. Det maa være tilladt heri at se en tilkendegivelse af, hvorledes biskoppen vurderede sin egen tjenergerning. I denne periode, navnlig blandt de højere staaende og dannede gejstlige, var det ikke helgenernes mere eller mindre fantastiske eventyr, der fangede interessen, men de ideer, som de hellige personer kunde repræsentere. Denne nye, af humanismen farvede opfattelse giver sig i kunsten udtryk ved, at helgenbillederne bliver mindre en fremstilling af mirakuløse hændelser end af store personligheder, der er i besiddelse af denne eller hin uovertræffelige dyd eller form for aandskraft. Ogsaa i denne henseende er der grund til med Beckett at sammenholde kalkmalerierne i Aarhus Domkirke og i Udbyneder kirke⁶², hvor den enkelte figur udfylder en hel hvælvingskappe.

Skal man sammenfattende kort karakterisere de sidste katolske biskoppers nyindretning af Aarhus Domkirke, forekommer den afgørende ændring at bestaa i rummets todeling og inventarets fornyelse. Under Niels Clausen er det gaaet hastigt med ombygning og nymøblering. Alt skulde sættes op i kæmpeformat: bygning, altertavle, gravsten, kalkmaleri – eftermålet.

Om halkorets enkle bygningsformer er talt, om inventarets kunstneriske kvaliteter er det knapt værd at tale. Dette gælder forsaavidt ogsaa altertavlen. Hvor stor og prægtig, den end forekommer, saa er dens figurer smaalige i formen, selv midterskabets storfigurer trykkede og klemte som dukker i deres papæske. Forskellen mellem, hvad malerne i Lybæk og i Nederlandene kunde præstere, maa brat være gaaet op for alle den dag i 1491, da Memlings Grevenraden-Alter blev opstillet i Hansestadens domkirke.

For biskopperne i Aarhus har det afgørende ikke været de kunstneriske, men de liturgiske kvaliteter, og disse var ikke her anderledes eller bedre end alle andre steder i Nordeuropa i 13- og 1400'rne⁶³, præget af korrummets udvidelse af hensyn til de mange

[62] Beckett: Danmarks Kunst II. Kbh. 1926, s. 405ff.

[63] Theodor Klausner: Kleine abendländische Liturgiegeschichte. Bonn 1965, s. 147f. Aimé-Georges Martimort: Handbuch der Liturgiewissenschaft. Bd. I, Herder 1965, s. 187. Motiveringen for ærkebiskop Birger Gunnersens istandsættelse og ombygning af Lunds Domkirke i beg. af 1500'rne var oprettelsen af en ny storslaaet gudstjenesteordning, men Kong Hans forlangte, at der ved ombygningen af den ærværdige kirke skulde tages antikvariske hensyn. Beckett: op. cit. s. 188. N. K. Andersen i Den danske Kirkes Historie III. Kbh. 1965, s. 85ff.

gejstlige og de hermed følgende akustiske forhold, der løste Gudsordet fra alteret og henviste det til lektoriet. Og som andre nordtyske fløjaltertavler indbyder ogsaa Bernt Notkes værk mere til betragtning end den direkte beforderer messens liturgi.

Ogsaa i Aarhus Domkirke maa Helligkorsalteret⁶⁴ tillige have været kirkens lægmands- eller sognealter og haft sin traditionelle plads for østenden af midtskibet, velsagtens i tilknytning til lektoriet, der midt paa brystværnet viste en dommedagsskulptur. Saadan var indretningen almindeligvis, og med højalterets isolation i det nye kor har det næsten været paakrævet, at kirken fik et centralt placeret sognealter, der paa en maade gjorde det ud for et højalter nr. 2. Disse sognealtre var paa grund af deres anbringelse i særlig grad reformatorerne en torn i øjet. Peder Palladius krævede dem fjernet, fordi de spærrede menigheden adgang til koret. Saaledes var det for de smaa sognekirkers vedkommende, ikke altid for de store ordens- og domkirkers. Med disses udstrakte kor vidste reformatorerne ikke altid, hvad de skulde stille op. I Roskilde Domkirke stod højkoret tomt, indtil enevældens konger og dronninger møblerede det med deres sarkofager. I Aarhus rykkede den jyske adel ind i højkoret; men Frederik II sørgede ved sin reces af 21. nov. 1576 for, at dens gravminder ikke kom til at rage op over gulvet. Baade i Roskilde og Ribe domkirker holdt den evangeliske menighed sig i begyndelsen til lægmandsalteret, i Haderslev⁶⁵ samlede den om et nyrejst alter i højkoret.

Om hvorledes reformationen paa dette punkt har ytret sig i Aarhus Domkirke er man uden direkte viden. At højaltertavle og lektorium blev staaende, er sikkert, men om den evangeliske menighed en tid har søgt lægmandsalteret, eller om den straks har taget højkoret i besiddelse og set stort paa altertavlens papisterier, vides ikke. Maaske har Bernt Notkes værk paa grund af sin pragt beskyttet sig selv. Helt ufølsom i kunstnerisk henseende var man ikke paa reformationstiden, og at omredigere tavlen i evangelisk-luthersk aand forekom velsagtens uoverkommeligt.

Blot fem aar efter at Niels Clausen var blevet bisat i den grav, han saa prætentivt havde forberedt o. 40 aar tidligere, stødte reforma-

[64] D. K., s. 78.

[65] O. Norn: Krucifix og alter i Haderslev domkirke. Haderslev Stiftsbog 1977. Haderslev 1977, s. 5-12.

tionen hans efterfølger Ove Bille fra tronen i »Lysets sæde«. Hierarkierne paa jorden og i himlen blev afskaffet og alterlysene blegnede i Evangeliets klare dag. Som metafor lod lyset sig dog ikke fortrænge. Dette er vor salmebog et tydeligt vidnesbyrd om. Skønt de to lys paa alteret har vanskeligt ved at gøre sig gældende i dagslyset, for ikke at tale om det elektriske, tillader Peder Palladius⁶⁶ dog at de tændes til hæder og ære for Christi legeme og blod, men allermest for at oplyse vore hjerter ved det lys, som findes i Skriften.

[66] Peder Palladius' Visitatsbog, udgivet af Lis Jacobsen. Kbh. 1925, s. 37f.

Herredagen 1527

Problemer omkring værnebrev og deres retlige status i forbindelse med den på herredagen konstituerede kirkepolitik

Af Ole Peter Grell

De retlige konsekvenser for det kirkelige område af den herredag, der trådte sammen i Odense omkring den 12. august 1527¹, har været et stadigt tilbagevendende diskussionsemne i dansk reformationshistorie².

Paludan-Müller afliver Fr. Münters toleranceedikt

Den første, der for alvor tog dette emne op til en kritisk bedømmelse, var C. Paludan-Müller. I den af ham i 1857 publicerede artikel om de to Odenseherredage 1526 og 1527³, tog han særligt i artiklens første afsnit den da eksisterende opfattelse op til nøje revision⁴.

Elegant påviser han i dette afsnit, hvorledes kirkehistorikeren, biskop Fr. Münters konstruktion af et toleranceedikt i fire punkter 1) Fuld trosfrihed for alle, 2) Kongeligt værn for såvel katolikker som lutheranere, 3) Ophævelse af cølibatet og tilladelse til at forlade klostrene, 4) Overdragelse af bispekonfirmatsen til kongen, i kildemæssig henseende savnede ethvert grundlag⁵. Som den egentlige

[1] *Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1847. p. 120.

[2] Fr. Münter: *Den danske Reformationshistorie*, I. Kbh. 1802. Paludan-Müller: *Herredagene i Odense 1526 og 1527*. Kgl. Vidensk. Selsk. Skrifter V. Rk. Hist. og Philos. Afd. 2B. Kbh. 1857. J. Oskar Andersen: – Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie? Festskrift til Kristian Erslev fra danske Historikere. Den 28. dec. 1927. E. Sjøberg: *Odenseprivilegiet af 1527*. Hist. Tidsskr. 12. Rk. bd. 2. 1967. S. W. Scharling: *Frederik I.'s Kirkepolitik*. Kirkehist. Saml. 1974.

[3] Paludan-Müller: Anf. arb.

[4] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 239-265.

[5] Fr. Münter: Anf. arb. p. 495ff. Paludan-Müller: Anf. arb. 245f.

ophavsmand til ideen om et toleranceedikt peger Paludan-Müller på Hvidtfeldt⁶. Hos Hvidtfeldt er der dog ikke tale om et egentligt fire-punkts program, men om enkeltstående oplysninger, hvortil der så er knyttet ord som »konstitueret« og »mandat« etc..

Endelig fremhæver Paludan-Müller det som en mulighed, at Hvidtfeldt har sine ikke helt præcise oplysninger om et toleranceedikt fra den ikke altid pålidelige Hans Svaning⁷.

Paludan-Müller afviser i sit tredje og afsluttende kapitel, at et toleranceedikt kan have eksisteret side om side med recessen af 20. august 1527, der netop bekræftede den biskoppelige jurisdiktion: »Det var denne Reces, og ikke foruden den tillige en Constitution eller et Mandat om Samvittighedsfrihed, Coelibatets og Munkeløfternes Ophævelse, eller om at Prælaterne herefter skulle tage Confirmationen af Kongen, der blev Frugten af Odense Herredag 1527«⁸. Denne bekræftelse af den biskoppelige jurisdiktion skete imidlertid ikke, hvilket Paludan-Müller heller ikke er blind for, uden visse indskrænkninger af økonomisk karakter. Blandt andet blev fuld tiende ikke ubetinget indført, idet der indføjedes en undtagelsesparagraf, der gav almuen mulighed for istedet at betale i overensstemmelse med gammel sædvane⁹. Ligeledes gør Paludan-Müller også opmærksom på, at biskopperne mistede sagefald af kronens, adelens og lægmænds bønder og tjenere samt den væsentlige nyskabelse i form af en kongelig appeldomstol for lægmænd, der er blevet dømt ved gejstlig domstol¹⁰.

Paludan-Müller ledte også forgæves i den samtidige litteratur efter oplysninger, der kunne falsificere hans egen tese og give belæg for Hvidtfeldts oplysninger om en form for tolerancelovgivning¹¹. Kun ét sted, og det hos Poul Helgesen i hans »Skibykrønike«, fandt Paludan-

[6] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 245. A. Hvidtfeldt: Danmarckis Rigis Krønike, 2. Tom. p. 1301-1302 (Kbh. 1652). Hvidtfeldts oplysninger er så via nordmanden Cort Aslak i Oratio theologico-historica (Hafniæ 1621) og E. Pontoppidan i Annales Ecclesiae Danicae Diplomatici, 2. Tom. (Kbh. 1744) og af Fr. Münter blevet sammenredigeret til det omtalte 4-punkts toleranceedikt.

[7] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 248.

[8] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 312. .

[9] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 312-14.

[10] Som note 9.

[11] Skrifter af Paulus Helie VI, p. 111f. udg. ved M. Kristensen og N. K. Andersen. Kbh. 1947.

Müller noget, der lignede et indicium for et toleranceedikts eksistens¹². Blandt andet mener han, at der her kan være tale om en af Hvidtfeldts kilder¹³. Alligevel afviser han »Skibykrønikens« udsagn. Denne forkastelse af »Skibykrøniken« som pålidelig kilde, bygger han dels på manglende tillid til Poul Helgesens hukommelse og dels på en generel mistillid til hans person¹⁴. Tilbage bliver der for Paludan-Müller kun recessen af 20. august med dens bekræftigelse af bispernes jurisdiktion – med det forbehold, der ligger i den kongelige appeldomstol og de økonomiske fordele, kirken måtte give afkald på¹⁵.

J. Oskar Andersens toleranceedikt

I 1927 imødegik J. Oskar Andersen i festskrift til Kr. Erslev Paludan-Müllers synspunkt¹⁶. Han gør heri opmærksom på, at den sidste del af Paludan-Müllers argumentationskæde, at et toleranceedikt i forbindelse med herredagen 1527 hverken kan påvises i de religiøse skrifter eller i de efterfølgende dokumenter, for den overvejende del bygger på en slutning e silentio¹⁷.

Han finder Paludan-Müllers psykologisk funderede afvisning af Poul Helgesens optegnelser uacceptabel. Det kan ifølge hans opfattelse ikke være rimeligt, at Poul Helgesen, der selv havde deltaget i herredagen 1526, kunne forveksle den med herredagen 1527. Han konkluderer derefter: »Overhovedet optræder Paludan-Müller stærkt »dekreterende« i sin behandling af »Skibykrønikens« tekst«¹⁸.

J. Oskar Andersen mener, at det omtalte stykke af »Skibykrøniken«, i særlig grad udtrykket »littere quedam decretales«¹⁹, skal tolkes sådan, at der på herredagen 1527 skulle være udstedt et eller flere breve af generelt indhold, og at disse ikke qua ordvalget kan have været kongelige værnebrev, men noget helt anderledes betydningsfuldt i form af en slags edikt eller recess²⁰.

Af større betydning er det dog, at det lykkedes for J. Oskar

[12] Skrifter af Paulus Helie VI, p. 111f.

[13] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 258ff.

[14] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 258f.

[15] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 312-14.

[16] J. O. Andersen: Anf. arb.

[17] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 235-37.

[18] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 241.

[19] Skrifter af Paulus Helie VI, p. 111-112.

[20] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 240f.

Andersen at inddrage nyt kildemateriale i debatten. Det drejer sig i første række om de to skrifter af Malmøreformatoren Peder Laurentsen, nemlig Malmøberetningen fra 1530 og En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter fra 1533²¹.

Det vil være rimeligt her at fremhæve de to hos J. Oskar Andersen omtalte kildesteder, da de spiller en væsentlig rolle i hans argumentation for eksistensen af et toleranceedikt baseret på et nyt grundlag. I Malmøberetningen fra 1530, der blev til som en følge af, at prædikanterne var indstævnedes af kong Frederik til herredagen i København for med Den hellige Skrift at »bestå og forsvare« deres prædiken og lærdom²², siger prædikanterne i deres andet klagemål over prælaterne: »Men the (d. e. bisperne) ey heller til skicke christelige lærde predickere og sogneprester i theris stigt, som theris embede tilburde, oc the selff haffue bepliget thennom effter eders naadis K. M. Recess oc mandatt«²³.

I skriftet fra 1533, der vender sig mod nogle af Børglumbispen nyligt udgivne statutter, der påbød præsterne at udlægge evangeliet efter kirkefædrene og ikke prædike uden biskoppernes tilladelse: »Det er oc mod kon. Mtt. recess og privilegium, som han haffuer giord og giffuet i Othense herredag«²⁴.

J. Oskar Andersen betoner udtrykkene »reces og privilegium« og »reces og mandat« og bortforklarer disse udtryks forbindelse med kongens person, således at de for ham peger på, at der i Odense blev udstedt et toleranceedikt i en eller anden form. Til yderligere belæg for sin opfattelse anfører J. Oskar Andersen nogle udtalelser i Poul Helgesens skrift »Suar til Kong Gøstaff«, hvis titel viser hen til nogle spørgsmål vedrørende tro og lære, som Gustav Vasa i november 1526 havde tilsendt flere af de betydende svenske teologer. Når Poul Helgesen skriver, at ingen giver agt på kirkens band, og at prælaterne nu ikke må bruge deres »gamle ret«, så kan han næppe, som J. Oskar Andersen mener, sigte til nogen bestemmelse udstedt på herredagen i Odense i 1527. Dette ses af, at i forordet, der er dateret København

[21] Malmøberetningen om herredagen 1530. Udg. af H. Fr. Rørdam. Kbh. 1889. En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter (1533). Udg. af H. Fr. Rørdam. Kbh. 1890. Ligeledes bør også den såkaldte Viborgberetning, udg. af H. Fr. Rørdam. Kbh. 1885, medtages.

[22] Malmøberetningen, p. 63.

[23] Malmøberetningen, p. 56 og Viborgberetningen, p. 21.

[24] En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter, p. 38.

1527, og »svaret« til Gustav Vasa som helhed fremgår det, at Poul Helgesen endnu ikke kan have kendt den svenske teolog Olaus Petris svar til kong Gustav, udgivet den 14. maj 1527 eller beslutningerne på Västerås-rigsdagen i juni 1527²⁵. Disse overvejelser over kirkens

[25] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 248f. og Skrifter af Paulus Helie II, p. 213. Åge Jepsen Sparres brev af 21. nov. 1528 lader sig næppe heller anvende som argument for denne opfattelse af 1527-herredagen efter Gösta Johannessons omdatering af de to Malmø-prædikanter Claus Mortensen og Hans Spandemagers Haderslevophold. Se J. O. Andersen: Anf. arb. p. 261f. og G. Johannesson: Den skånska kyrkan och reformationen. Lund 1947. p. 164 og Ekskurs II.

Johannessons datering er dog ikke blevet uimodsagt (Kaj Mogensen: Malmømmessen. Reformationen i Norden. p. 198ff. (ed. Carl-Gustaf Andrén. Lund 1973)). Kaj Mogensen har forsøgt at tilbageføre dateringen af Claus Mortensens og Hans Spandemagers Haderslevophold til 1527, hvilket dog forekommer lidet overbevisende. Mogensens opfattelse af Åge Sparres brev til Malmøs magistrat af 21. nov. 1528, som værende helt uden truende momenter, kan ikke være rigtig. »Der er ikke spor i brevet af, at biskoppen har kirkelige eller verdslige straffe i baghånden« (p. 198 i anf. arb.). Vender vi os til Aage Sparres brev, kan vi f. eks. læse følgende: »Kiære Venner, maae I vide, at vi komme nu hid til byen med nogle gode Mænd, af Rigens Raad, af vort hederlige Lunde Capittel, og andre gode lærde Mænd, og forfarne uthi then hellige Skrift, at vilde handlit og aflagt de mange greselige Vildfarilser mod Gud« (Dsk. Mag. III, p. 236). For mig at se har dette opbud af nogle af rigets daværende mægtigste mænd taget sig overordentlig truende ud, hvilket yderligere understreges længere nede i brevet, efter at de to prædikanters lærepunkter er opregnede: »Hvilcke Artikle og puncter vi hafde udi act, obenbare oc udi mange Dannemends Nerverelse, at forklare aldeles ketterlige at vere, dersom samme Kættere mødt hafde, som vi formodit«. (Dsk. Mag. III, p. 238). Der kan ikke være tvivl om, at der her var lagt op til en kætterisag efter tysk forbillede, med såvel gejstlig som verdslig øvrighed så fyldigt repræsenteret.

På samme måde kan det af Kaj Mogensen anførte kildebelæg fra »Skibykrøniken« ikke stå alene (K. Mogensen: Anf. arb. p. 199): »Helie skriver, at Laurentsen og Vormordsen kom til Malmø, fordi Claus Mortensen ikke var istand til at klare sig mod den katolske biskops lærdom« (K. Mogensen: Anf. arb. p. 199) (»Skibykrøniken« udg. v. A. Heise. Kbh. 1967. p. 125). Dette skulle da ifølge Mogensen vise, at de to reformatorer endnu var i byen, da Frans Vormordsen og Peder Laurentsen først på året 1529 kom til Malmø.

Læser man grundigere i »Skibykrøniken« vil man se, at en omdatering i forhold til G. Johannesson ikke kan etableres på dette grundlag. (»Skibykrøniken«, p. 121): »I året 1528 efter verdensforløsningen faldt næsten hele Malmø fra Kirkens enhed under ledelse af en prædikant ved navn Klavs Tøndebinder,«. Altså må Claus Mortensen have opholdt sig i Malmø i 1528 og kan derfor ikke være i Haderslev på dette tidspunkt, hvilket måtte være en betingelse, om man vil søge at

situation har formentlig gået på de tyske eller eventuelt de holstenske tilstande.

Til yderligere belæg for sin opfattelse fremkommer J. Oskar Andersen med en nytolkning af den passus i recessen af 20. august, som Paludan-Müller havde opfattet som en appeldomstol for verdslige, der var utilfredse med sagsbehandlingen ved de gejstlige domstole²⁶. Som i »Skibykrønikens« tilfælde koncentrerer J. Oskar Andersen sig igen om et begrænset tekstudsnit, i dette tilfælde slår han ned på formuleringen »skikke derover«²⁷. Ud fra en række samtidige eksempler mener J. Oskar Andersen ikke, at det ovennævnte udtryk kan betyde dømme som appeldomstol, men derimod skal læses som »fastslå en ny ordning«²⁸. Denne ordning skulle da ifølge J. Oskar Andersen være blevet til i dagene efter 20. august i form af følgende tre-punkts program: 1) Bisperne skulle overalt, hvor det tiltrængtes, beskikke præster, der kunne prædike Det hellige Evangelium, 2) Fuld prædikefrihed – dog i overensstemmelse med Skriftens ord og med ansvar overfor konge og rigsråd, 3) Tilladelse til at udtræde af klostrene og gifte sig²⁹.

opretholde den før G. Johannessons indsats anerkendte datering, da Claus Mortensen som bekendt først kom til Malmø den 29. maj 1527 og inden sin fordrivelse skal have prædikeret i adskillige kirker. (Krøniken om Gråbrødrenes Fordrivelse fra deres Klostre i Danmark. Oversat af H. Heilesen. Munksgård 1967, p. 37f.).

Længere fremme i »Skibykrøniken« fremgår det, at det af Mogensen citerede, polemiske indlæg mod Claus Mortensen og Hans Spandemager ikke er anvendeligt i forbindelse med en tidsfæstning af deres Haderslevophold. Det hedder nemlig om den tidligere karmelittermunk Frans Vormordsen: »I begyndelsen lod det nemlig, som om han ville mildne og rette de misbrug, der ved *de tidligere prædikanters* skamløse eller ukloge adfærd havde indsneget sig i Malmø-kirken, og det i overensstemmelse med Kirkens læresætninger«. (»Skibykrøniken«, p. 126 – fremhævet af undertegnede).

[26] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 314.

[27] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 252. Frederik den Førstes danske Registranter, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879. p. 134.

[28] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 253.

[29] J. O. Andersen bygger sit konstruerede tre punkts tolerancedikt udstedt af rigsråd og konge i fællesskab på følgende materiale: Punkt 1) Rigsrådets svar på kongens indlæg under herredagsforhandlingerne, Nye dsk. Mag. bd. 5, p. 303 og Malmøberetningen, p. 56. Punkt 2) En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter, p. 38. Punkt 3) Skrifter af Paulus Helie VI, p. 111 og kong Frederiks andet indlæg under herredagsforhandlingerne, Paludan-Müller: Anf. arb. p. 325.

Sjøbergs generelle, kongelige privilegie/værnebrev

I 1967 tog E. Sjøberg igen herredagen op til diskussion i en artikel i *Historisk Tidsskrift*³⁰. Sjøberg stiller sig tvivlende overfor J. Oskar Andersens resultat fra 1927. Specielt tvivler han på rigtigheden af den gamle Hvidtfeldt tradition, der atter var dukket op i form af det af J. Oskar Andersen opstillede toleranceedikt. Han er på den anden side heller ikke i tvivl om, at der under herredagen 1527 udfærdigedes nogle bestemmelser om religionsforholdene. Selv udtrykker han det således: »At der i 1527 i forbindelse med herredagen må være blevet udfærdiget visse religionsbestemmelser, synes hævet over enhver tvivl; men det forekommer mig, at spørgsmålet om disses form – om de optoges i en reces, så at der altså vedtoges to recesser på dette møde, eller om de fandtes i et generelt kongeligt værnebrev – er mindre tilfredsstillende besvaret af J. Oskar Andersen«³¹.

Sjøbergs artikel falder i to afsnit. Det første og så langt det største behandler J. Oskar Andersens resultater³². Det andet, der er på tre sider, er en nykonstruktion af et kongeligt privilegie/værnebrev på fire punkter³³.

På de første sider af artiklen forkaster Sjøberg J. Oskar Andersens tolkning af »Skibykrønikens« meddelelse om »littere quedam decretales«, som værende noget andet og mere betydningsfuldt end et værnebrev. Sjøberg mener, at den af J. Oskar Andersen anvendte parallel (de autoritative kirkeretslige afgørelser af paverne = decretalerne³⁴) burde have fået ham til at indse, »at Poul Helgesen, den lærde munk, netop anvender dette ord for at understrege det egenmægtige og autoritative ved brevudstedelsen«³⁵.

Dernæst går Sjøberg over til at se på de af J. Oskar Andersen fremdragne kilder³⁶. I modsætning til J. Oskar Andersen, der jo lagde vægten på formuleringerne »reces« og »mandat«, holder Sjøberg i begge tilfælde fast ved, at der er tale om *kongens* reces og privilegium³⁷.

[30] Sjøberg: Anf. arb. p. 337-360.

[31] Sjøberg: Anf. arb. p. 342.

[32] Sjøberg: Anf. arb. p. 337-358.

[33] Sjøberg: Anf. arb. p. 358-360.

[34] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 241.

[35] Sjøberg: Anf. arb. p. 346.

[36] Sjøberg: Anf. arb. p. 346-347.

[37] Sjøberg: Anf. arb. p. 347.

Sluttelig behandles det stykke af recessen af 20. august, som Paludan-Müller opfattede som en appeldomstol bestående af konge og råd³⁸, og som J. Oskar Andersen anså for en »løfteparagraf«³⁹. Sjøberg afviser først ved hjælp af en række samtidige eksempler J. Oskar Andersens specielle fortolkning af den omtalte passage. Dernæst imødegår han Paludan-Müllers forståelse af appeldomstolen⁴⁰: »Artiklen stadfæster privilegium fori, blot med den klausul, at hvis lægmand ikke kunne komme til sin ret ved en kirkelig domstol, kunne han »skyde« sig ind for konge og råd. Det første er reglen, det sidste undtagelsen«⁴¹.

Konklusionen bliver naturligvis, at de privilegier eller befalinger, der udgik fra Odense-herredagen, alene skyldtes Frederik I.⁴².

På de sidste tre sider forsøger Sjøberg ud fra første del af artiklen at genskabe det privilegie/værnebrev, som han mener, Frederik I. udstedte i forbindelse med Odense-herredagen i august 1527. Han når frem til, at der må have været tale om fire punkter. De første tre led er identiske med de af J. Oskar Andersen opstillede og bygger på samme kildegrundlag⁴³. Det fjerde, som giver prædikanterne beskyttelse mod voldelige overgreb, er derimod Sjøbergs egen konstruktion⁴⁴.

Scharlings generelle, kongelige privilegie/værnebrev

S. W. Scharling fornyede i 1974 debatten med sit indlæg om Frederik I.'s kirkepolitik⁴⁵. I lighed med de øvrige henter han sit skyts fra Poul Helgesens »Skibykrønike« og fra Peder Laurentsen (han benytter dog kun »En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter«)⁴⁶.

Scharling fæster i særlig grad lid til Poul Helgesen. »Da Helgesen var vel informeret om, hvad der foregik på herredagen, må der tillægges hans vidnesbyrd stor vægt«⁴⁷. På lignende vis erindrer han læseren om, at skriftets polemiske karakter til trods, skrev Poul Helgesen for sin

[38] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 314.

[39] J. O. Andersen: Anf. arb. p. 252f.

[40] Sjøberg: Anf. arb. p. 356.

[41] Sjøberg: Anf. arb. p. 357-58.

[42] Sjøberg: Anf. arb. p. 358.

[43] Sjøberg: Anf. arb. p. 358.

[44] Sjøberg: Anf. arb. p. 358-59.

[45] Scharling: Anf. arb. p. 40-88.

[46] Scharling: Anf. arb. p. 55.

[47] Scharling: Anf. arb. p. 54.

egen tid, hvilket underbygger hans troværdighed. »Altså må vi på Helgesens autoritet fastslå, at kongen i løbet af herredagen i 1527 udsteder et eller flere breve, der giver munkene ret til frit at forlade klostrene og gifte sig under henvisning til den protestantiske lære«⁴⁸.

Oplysningerne i Peder Laurentsens ovenfor anførte skrift fæster Scharling imidlertid ikke lid til. Han mener, at Laurentsens meddelelse skal opfattes som om, der blev udstedt en retsgyldig reces under herredagen af cirka samme indhold som den overleverede Købstadsordinans fra 1530⁴⁹. Alene dette umuliggør, at noget sådant skulle være sket i 1527 – særlig da Scharling senere i artiklen påviser, at Købstadsordinansen fik lovkraft⁵⁰. Desuden stiller netop denne tolkning Laurentsens udsagn overfor Poul Helgesens, hvilket implicerer – qua Scharlings opfattelse af Poul Helgesen som pålidelig kilde, at Laurentsen må være en ditto upålidelig (iøvrigt uden yderligere argumentation)⁵¹.

Af toleranceediktet bliver der for Scharling kun det almindelige værnebrev, Helgesen omtaler, tilbage, og som har givet munkene tilladelse til at forlade klostrene og gifte sig⁵². Scharling påpeger udmærket, hvorledes såvel Sjøbergs som J. Oskar Andersens rekonstruktioner hviler på udtalelser under herredagsforhandlingerne, og »at man ikke fra en bemærkning i et forhandlingsforløb kan slutte til, at den er blevet til lov«⁵³.

Endelig fremhæver Scharling som noget nyt, at Hvidtfeldts henlæggelse af beslutningen om, at de almindelige betalinger til Rom i forbindelse med biskpekonfirmationen skulle ophøre fra og med herredagen 1527, skulle være korrekt⁵⁴. Ud fra særlig Joakim Rønnows forpligtelsesbrev viser han, at de penge, der tidligere gik til Rom, nu

[48] Scharling: Anf. arb. p. 54.

[49] Dsk. Mag. 4. Rk. VI, p. 36-41.

[50] Scharling: Anf. arb. p. 82f.

[51] Scharling: Anf. arb. p. 55.

[52] Scharling: Anf. arb. p. 58.

[53] Scharling: Anf. arb. p. 57.

[54] Hvidtfeldt: Danmarckis Rigis Krønike, 2. Tom. p. 1302. Det var Paludan-Müller, der først blev opmærksom på disse forhandlinger om betalingerne til Rom, men han henlagde beslutningen til herredagen 1526, jf. omtalen i de overleverede herredagsforhandlinger. Se Nye dsk. Mag. bd. 5, p. 104, 117 og 208. Se også Paludan-Müller: Anf. arb. p. 291-295, således også Lindhardt i DDKH. III, p. 302-04.

skal gå i kongens lomme under henvisning til en herredagsbeslutning fra Odense 1527. Imidlertid forekommer argumentationen at være langt fra pålidelig⁵⁵.

Tabte kildedokumenter og overleverede kildeudsagn

Ser man lige bort fra Paludan-Müller, der helt forkaster traditionen fra Hvidtfeldt om et toleranceedikt enten vedtaget af konge og råd i fællesskab eller udstedt egenmægtigt af kongen, så gælder for alle øvrige opfattelser, at de alle forsøger at rekonstruere et nu tabt

[55] Scharling: Anf. arb. p. 59. Scharling kasserer her den traditionelle opfattelse uden at referere den, hvorpå han istedet laver en tilbageslutning til en endelig rigsrådsvedtagelse i forbindelse med herredagen 1527, hvor sagen ikke er omtalt i de bevarede aktstykker. Han anfører tre argumenter: 1) Rønnows forpligtelsesbrev af 24. juni 1529. 2) Knud Gyldenstjernes forpligtelsesbrev af 6. januar 1527. 3) Frederik I.'s brev til kapitlet i Roskilde i Anders Gyldenstjerne-sagen, dateret Rugaard 10. aug. 1527. Se Scharling, p. 58-59, jfr. 66-67.

Ad 1) Rønnows brev henlægger ikke, som Scharling anfører (p. 58), beslutningen til »sidste herredag i Odense«, men til »den forledne almynduge Herredag, som var holden udi Vor Stad Otthens« (H. Knudsen: Joachim Rønnow, udvalgt Biskop til Roskilde. Kbh. 1840, p. 33, jfr. Paludan-Müller: Anf. arb. p. 293.). Der kan dermed lige så godt være tale om 1526 som 1527. »Sidste« ville i datidens sprogbrug have været »næst forledne« – som der står i Knud Gyldenstjernes forpligtelsesbrev (Fr. Münter: Anf. arb. p. 541-43.).

Ad 2) At det er Frederik I, der i Knud Gyldenstjernes brev tager endelig bestemmelse om, at pengene skal blive i landet, viser kun, at det er tvivlsomt om en endelig lovlig beslutning i sagen forelå på herredagen 1526. Under alle omstændigheder kan fraværet af en endelig beslutning i januar 1527 ikke i sig selv støtte antagelsen af, at en sådan skulle være truffet i august 1527 (Fr. Münter: Anf. arb. p. 541-43.).

Ad 3) Scharlings spekulative konstruktioner i forbindelse med Rugaard-brevet, særlig vedrørende et eventuelt »formøde« på Rugaard forud for selve herredagen, må falde helt til jorden, hvis man undersøger Frederik I.'s rejserute til herredagen i Odense: 6. aug. 1527 er han i Flensborg – 10. aug. er han på Rugaard – og fra og med den 12. aug. vides han at have været i Odense, hvor han opholder sig til ihvert tilfælde 23. aug. (jfr. Annaler for Nord. Oldkynd. og Hist. 1847, p. 120 og Paludan-Müller: Anf. arb. p. 299.). Det ville umiddelbart forekomme uforståeligt først at lade rigsrådet drage ud til Rugaard for at afbryde forbindelsen mellem den danske kirke og Rom – for derefter at ride i galop tilbage til Odense for at åbne herredagen. Rugaard-brevet taler snarere for, at dette spørgsmål var afgjort inden herredagen 1527. (Det er lektor, cand. theol. Th. Lyby Christensen, Inst. for Kirkehist. Århus Universitet, som overfor mig har påvist det uholdbare i Scharlings konstruktion).

tolerance-dokument, der skulle være udgået fra herredagen i Odense i 1527. Deres konstruktioner er i omfang og retlig betydning forskellige, men det materiale de bygger på er stort set det samme⁵⁶.

Der er i første række tale om Poul Helgesens »Skibykrønike«, dernæst de to skrifter af Peder Laurensen samt dele af de bevarede forhandlingsdokumenter fra herredagen⁵⁷. Hvad forhandlingsdokumenterne angår, så er de som ovenfor anført ikke meget bevendt i en egentlig rekonstruktion af et nu forsvundet retsdokument som et generelt privilegie/værnebrev⁵⁸. De øvrige kilder er karakteriseret derved, at de er samtidige andenhåndskilder, der anvender vidt forskellige udtryk om, hvad det var, der konkret blev udstedt på herredagen⁵⁹, hvilket må svække tilliden til deres udsagn, om man vil forsøge at rekonstruere en form for tolerancelovgivning⁶⁰. Det bliver yderligere betænkeligt, når man i førstehåndsmaterialet, recessen af 20. august, kan finde oplysninger, der direkte modsiger de hidtidige tolkninger af såvel Poul Helgesen som Peder Laurensen. I recessens første paragraf hedder det udtrykkeligt, at bisperne skal beholde deres

[56] Vedrørende J. O. Andersens kildegrundlag for det af ham skabte 3-punkts toleranceedikt se note 29. E. Sjøberg bygger på følgende: Nye dsk. Mag. V. bd. p. 303, Malmøberetningen, p. 56 og Viborgberetningen, p. 21 (Sjøberg pkt. 1.). Nye dsk. Mag. V. bd. p. 293 og En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter, p. 38 (Sjøberg pkt. 2.). Paludan-Müller: Anf. arb. p. 325 og Skrifter af Paulus Helie VI, p. 112. (Sjøberg pkt. 3.). Nye dsk. Mag. V. bd. p. 293. S. W. Scharling anvender følgende: Skrifter af Paulus Helie VI, p. 112.

[57] Jeg finder ingen grund til at tage J. O. Andersens specielle fortolkning af udtrykket »skikke derover« fra recessen af 20. aug. op til yderligere diskussion, da jeg betragter denne opfattelse som endegyldigt afvist af Sjøberg: Anf. arb. p. 346. Sjøberg kunne iøvrigt have fundet belæg for sin egen opfattelse hos Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, p. 526.

[58] Scharling: Anf. arb. p. 57.

[59] Netop de så forskelligartede udtryk de samtidige forfattere Poul Helgesen og Peder Laurensen tager i anvendelse, når de skal meddele, hvad der faktisk blev besluttet på denne herredag (»littere quedam decretales« – »K. M. Recess oc mandatt« – »kon. Mtt. recess og privilegium«) indikerer en så høj grad af usikkerhed om kirkepolitikens retslige grundlag, at man derud fra kan antage, at der ingen afgørelse blev truffet.

[60] For både Poul Helgesen og Peder Laurensen gælder dog, at de skrev for et samtidigt publikum, hvilket må øge deres troværdighed. Man kan derved ikke som Paludan-Müller forkaste dem (Anf. arb. p. 258ff.), og langt mindre som Scharling godtage den ene og droppe den anden (Anf. arb. p. 55.).

jurisdiktion som hidtil: »Først, at Bisper oc Prelater mue oc skulle bruge oc beholde theres Jurisdictionem, som the hertiil giørdt hafue, ...«⁶¹. Skulle der være blevet udstedt to recesser i løbet af 1527-herredagen af modsat indhold? Den overleverede reces har jo bekræftet bispernes jurisdiktion, skulle derefter en nu tabt reces have gennemhullet den? Forestillinger af den art finder jeg meningsløse⁶². Recessen af 20. august må tilmed have været en af de bedst beseglede fra det 16. årh., idet såvel alle gejstlige som verdslige råder nævnes som beseglere⁶³. Et af rigsråd og konge beseglet toleranceedikt kan der altså under ingen omstændigheder tænkes at være udgået fra herredagen⁶⁴.

Spørgsmålet må da blive, hvorvidt et generelt værnebrev af den af Sjøberg konstruerede form eller Scharlings mere begrænsede version er sandsynlige. Til belysning af det har vi Poul Helgesens oplysninger om udstedelsen af nogle kongebreve på herredagen i Odense, der skulle have givet munkene lov til at forlade klostrene og gifte sig⁶⁵, og Peder Laurentsens beretninger om, at bisperne ifølge kongeligt »mandat og reces« var pligtige til at beskikke ordentlige sognepræster⁶⁶, samt at enhver, der prædikede i overensstemmelse med

[61] Recessen af 20. aug. 1527 findes trykt, Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love, IV, p. 137-40 og Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879. p. 132ff.

[62] At noget sådant ikke kan have været tilfældet understreges af recessen af 4. juli 1533, hvori det hedder: »....., att then Contract oc Recess, som giordt war i Otthense Aar MDXXXVII emellom Prelather oc menige geistlige Statt paa then ene, oc menige Adell oc Riigens Indbyggere paa then anden Siide, skal hereffter retteligen hollis oc fulgiøris udti alle sine Punther oc Articler, som hun indeholder oc utuiser, effther thet aluorlige Fulburdt oc Beseiling som tha giordt oc beseilid wor, oc hues Brøster Riigens Prelater oc Geystelighedenn er skedt emodt forskreffne Otthense Recess, oc i andre Maade emod Recess, Breff oc Beseiling, nu uti nogle Aar forleden, skall reformeris oc skickis effter forskreffne Otthense Recess Lydelse.«

En så kraftig henvisning til recessen fra netop herredagen i Odense 1527 på netop dette tidspunkt, viser med al ønskelig tydelighed, at kun den overleverede reces blev udstedt af konge og rigsråd.

[63] Kolderup-Rosenvinge: Anf. arb. p. 139-40.

[64] Hvilket jo også ville gøre Købstadsordinansen fra 1530 lige så meningsløs som den i note 62 citerede passus fra 4. juli-recessen. (Købstadsordinansen, se Kolderup-Rosenvinge: Anf. arb. p. 141-44 og Dsk. Mag. 4. Rk. 6. bd. p. 36-41.

[65] Skrifter af Paulus Helie VI, p. 112.

[66] Malmøberetningen, p. 56 og Viborgberetningen, p. 21.

Skriften, havde ret til frit at prædike i henhold til kongelig »reces og privilegium« udstedt under Odense-herredagen 1527⁶⁷. Vi ved også, at disse ovennævnte punkter har været forhandlet på herredagen. Allerede i rigsrådets forhandlingsoplæg er de blevet berørt: »Item beder og begerer vnderdanigen oc ydmygeligen Dan. Rig. raadt aff kon. M^{tt}. wor kier^{te} naad^{te} herre, som the hans naade poo eed plictige ere, att hans naades høgmetighed will verdes at tage tiill sindh oc hierte, at thenne ny regemente oc lærdom føder megen vsamdirectighed i riget, at hans nade icke ther for will tilstede, at the forløbne mwncke, som haffue kast theres ordenn oc guds frycth, fange hans naades beskermelse breff, eller stædes at predicke, men at the mwe stande tiill rette for theres tilbørlige Dommer; oc huor the ville icke i theres closter igen, at the tha mwe rwmmen riget«⁶⁸.

Her omtales for første gang i forhandlingspapirerne, at munkene flygter fra klostrene og i visse tilfælde bliver prædikanter, åbenbart med kongelig billigelse og støtte. Sagen tages op igen i rigsrådets andet indlæg, hvor den uddybes: »Dog erre the nu som tiillforn gantske yttmygeliig begerrindis, at hans Nade will igen kalle alle the hans N. beskiermellsse breff, som the nye predickere giffnæ ære. Sammaledes at the fortwillæ prester oc forløbnæ mwncke her i riigett ære, giffue seg strax i theris closter igen, eller oc rwmmæ riigett inden en beleyliig dag oc tiidt, oc paa thet at ther skall icke mere wbestand eller twedregt affkommæ, at hwer biscop i siith stiifft mwe sellff tiillbørligen retthe offuer the som offuergaa for^{ne} tiidt, thennom forlaget wordet«⁶⁹.

Endelig behandler Frederik I. problemet i sit sidste indlæg fra herredagen. Han afviser blankt at have noget med genoprettelsen af klostertugten at gøre. Han vil hverken tillade eller forbyde munkene at forlade klostrene og gifte sig⁷⁰. Det fremgår således tydeligt af forhandlingerne, at kongen har udstedt *individuelle værnebrev* til munke, der har forladt deres klostre – giftet sig og derefter tilsluttet sig den evangeliske bevægelse som prædikanter, og hvad der er lige så betydningsfuldt, han har ikke været til sinds at trække disse breve tilbage og dermed indstille den påbegyndte politik: »Som Danmarcks Riiges Raadt er begerendes, att kongelige mt. will egen kalle the

[67] En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter, p. 38.

[68] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 322.

[69] Nye dsk. Mag. V. bd. p. 302.

[70] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 325.

beskermelsze breffue, som hans Nades høgmegtughet haffuer ladett giffue the ny predicker, oc at the forløbne mwncke, som haffue forlobett theres closter, mwe komme i theres closter egen eller Rømme Riigett Jnden beelig tiidt. Tha giffuer kong. mt. Danmarcks R. Raadt tiill kiende, att kong. mt. haffuer wdtgiffuet nogre aff samme predicker hans Nades beskermelsze breff vtj en godt, christelig agt oc mening, oc hafde h. N. icke hapet, thet skulle sa hart hafde weret D. r. r. til mode; *Thij stor thet konge mt. icke well tiill gørendes at igen kalle the hans nades breff, vden the thennom forbrøtt haffue*⁷¹.

Læser man med disse oplysninger in mente »Skibykrøniken«, kan dens oplysninger om visse kongebrevs udstedelse kun gå på, at den hidtidige kongelige praksis med udstedelse af individuelle værnebrev⁷² er blevet fortsat og sandsynligvis intensiveret⁷³.

Frederik I. kommer i sit første indlæg fra forhandlingerne ind på spørgsmålet om prædikefrihed, idet han efter en længere tale om frihed for såvel den gamle som den nye lære, indtil et almindeligt koncilium har taget en afgørelse, udtaler: »Medenn er ther nogenn som aff thennom sellffuer wille predicke thett som gudeliigt och christeliigt er, och icke er tiill oprør oc wenighed, och the sellffuer forsware wille, Tha kand kon. Matt: thett well liide och tiillstede,«⁷⁴.

Her udtaler kongen sin støtte til den prædikefrihed, som Peder Laurentsen nævner i sit skrift fra 1533⁷⁵. Det forbliver dog et spørgsmål, hvorvidt det er forsvarligt at konstruere et privilegie/værnebrev af generel natur som Sjøberg⁷⁶, eller om man qua den ikke

[71] Paludan-Müller: Anf. arb. p. 325. Se ligeledes rigsrådets første indstilling til kongen under forhandlingerne, Paludan-Müller: Anf. arb. p. 322 og rigsrådets anden indstilling, Nye dsk. Mag. V. bd. p. 302. (Fremhævet af undertegnede).

[72] Således værnebrevene til Jørgen Jensen Sadolin og Hans Tausen. Om værnebrevet af 1. dec. 1526 til Jørgen Jensen Sadolin, se Kong Frederik den Førstes danske Registranter, p. 124. Om værnebrevet af 23. okt. 1526 til Hans Tausen, se H. Fr. Rørdam: Københavns Universitets Historie, bd. 1, p. 453.

[73] Skrifter af Paulus Helie VI, p. 112. Derfor må jeg naturligvis afvise både Sjøbergs og Scharlings opfattelse (Sjøberg: Anf. arb. p. 358 og Scharling: Anf. arb. p. 54.)

[74] Nye dsk. Mag. V. bd. p. 293.

[75] En stacket vnderuisning mod Pavens Statuter, p. 38.

[76] Sjøberg: Anf. arb. p. 358. Igen taler Købstadsordinansen imod en sådan opfattelse, se note 64.

helt entydige form hos Peder Laurentsen skal tro, at der også i dette tilfælde er tale om personlige værnebrev.

Kongens bramfri udtalelser under herredagen⁷⁷ kan eventuelt via f. eks. Mogens Gøye eller andre af de luthersk-sindede rigsråder være nået til Malmø, og der i sammenhæng med hele den privilegiepolitik, Frederik I. førte overfor byen i årene fra herredagen 1527 og frem, have givet Peder Laurentsen den ovenfor omtalte opfattelse. Om ikke andet er det en mulig forklaring på notitsen⁷⁸.

Med hensyn til Peder Laurentsens oplysning i »Malmøberetningen«, om at bisperne skal sørge for ordentlige sognepræster i deres stifter, underbygges den af rigsrådets anden indstilling til Frederik I. Heri udtaler rigsrådet, at prælaterne vil rette sig efter et almindeligt konciliums afgørelser: »..., Och wille hwer biscop oc prelatthe hwer i siith stiifft, ther som brøst findes, skicke gudfryctiige oc lerdhe prestemend som skullæ predicke oc lære thett helliige euangelium oc Jesu christi ordt for allmwen, thett ythterste gud giffuer thennom syn nade tiill«⁷⁹.

Her er imidlertid kun tale om et tilbud fra rigsrådet, som er kædet sammen med afholdelsen af et almindeligt koncilium, indtil da skulle biskopperne nyde deres jurisdiktion uindskrænket⁸⁰. Skulle Peder Laurentsen til trods for al rimelighed alligevel have ret i, at Frederik I. egenmægtigt udstedte et brev, der befalede bisperne at opfylde deres embedspligt og sørge for gode lærde sognepræster i deres stifter, ville det næppe have fået nogen betydning for de evangeliske prædikanter, da bispernes position som stiftsøvrigheds-personer jo ikke anfægtes af en sådan skrivelse⁸¹.

[77] Udtalelserne står i grel modsætning til Frederik I.'s håndfæstning fra 1523, særlig pgr. 2, hvor kongen udtrykkeligt forpligtede sig til at bekæmpe lutheranerne. (Aarsberetninger fra Geheimearchivet, II, 1856-60, p. 71.)

[78] Jfr. note 59. Om Frederik I.'s privilegiepolitik overfor Malmø, se Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges Städer, bd. 2, p. 429ff. Utg. av E. Nygren. Sthm. 1932.

[79] Nye dsk. Mag. V. bd. p. 303.

[80] Nye dsk. Mag. V. bd. p. 302.

[81] Et sådan generelt brev ville snarere have karakter af en formaning end være et direkte kongeligt indgreb i den biskoppelige jurisdiktion. Teoretisk er der naturligvis tale om kongelig indblanding i de kirkelige forhold, hvis et brev af denne karakter er blevet udstedt. Scharling har da også haft øje for dette forhold, se Scharling: Anf. arb. p. 56.

Sjøbergs konstruktion af det fjerde punkt i sit privilegie/værnebrev, bygger udelukkende på Frederik I's udtalelser i hans første indlæg i herredagsforhandlingerne⁸². Fra en sådan udtalelse til skabelsen af et konkret punkt i et nu forsvundet generelt privilegie/værnebrev kan man som bekendt ikke slutte. Iøvrigt tyder alt på, at kongen løste dette problem ved at udstede separate værnebrev til de særligt truede⁸³.

Individuelle værnebrev

Men problemerne vedrørende herredagen 1527 forekommer dog ikke at være afklarede med konstateringen af, at det kun kan have været individuelle værnebrev, som både Poul Helgesens og Peder Laurensen omtaler med så vidt forskellige vendinger. Det spørgsmål, der i den forbindelse er tilbage at besvare, er hvorvidt disse værnebrev betød en ændring af retstilstanden på det kirkelige gebet⁸⁴.

Sjøberg er i sin artikel ikke i tvivl om, hvad det af ham rekonstruerede, generelle, kongelige privilegie/værnebrev må have betydet for retstilstanden: »Kong Frederik må have draget den slutning af rigsrådets villighed til at lade herredagen i 1527 ende med udfærdigelsen af en reces, hvori der ikke var taget stilling til religions-sagen, at han uden stor risiko kunne tage endnu et skridt i luthersk retning. Som det ses af det rekonstruerede privilegium, gik han yderst dristigt til værks. Få dage efter recessens udstedelse udgik Odense-

[82] Nye dsk. Mag. V. bd. p. 293.

[83] Således f. eks. det værnebrev, der i løbet af 1532 er blevet udstedt til Malmø-prædikanten Claus Mortensen: »Her Claus Morthenszenn et protectorium cum illa clausula, at huem hannom haffuer nogit till at thalle, skulle the thalle hannom till for k. M. at d. r.« (Kong Frederik den Førstes danske Registranter, p. 390). Om værnebrev se også Kirkehistsaml. 3. Rk. bd. II, p. 674-75 og Kirkehistsaml. 5. Rk. bd. I, p. 547-48.

[84] I perioden 1527 til 1532 kan man henholdsvis i Tegnelsesbogen og Registranter se, at der er blevet udstedt i hvert tilfælde 11 værnebrev til evangeliske prædikanter. Der kan muligvis også være tale om yderligere to, der ikke umiddelbart lader sig bestemme. Dette tyder på en øget anvendelse af dette kongelige magtmiddel efter 1527-herredagen, da der før denne kun kan påvises to sådanne (se note 72). Se Kong Frederik den Førstes danske Registranter, p. 237, 390, 395, 399 (G. Johannesson: Anf. arb. p. 171 anfører dog at Her Anders Nielsen skulle have været prædikant i Ystad og ikke Malmø), 403 (2 værnebrev), 415, 417, 421 (2 værnebrev), 457, 467 og 237. Angående de to vanskeligt bestemmelige, se p. 398 og 437.

privilegiet til velsagtens alle købstæder i form af åbne breve, bestemt til forkyndelse på tinge«⁸⁵.

Med andre ord ændrede kongen ifølge Sjøberg på egen hånd det kirkeretslige fundament ved hjælp af et generelt værnebrev. Imidlertid mener jeg ikke, at en sådan opfattelse kan gøres gældende, ikke engang hvis Sjøbergs generelle værnebrev havde været en realitet. Dette turde bl. a. fremgå af følgende afsnit hentet fra Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie: »5. Naar Kongen ved Udøvelsen af sin Bandsret holdt sig indenfor Lov og Ret, kunde han iøvrigt benytte den til de forskellige Formaal. Foruden at han i Kraft af den kunde udstede almindelige Paabud, hvorved gældende Ret indskærpedes, var den Midlet for ham til at haandhæve de kongelige Privilegie- og Værnebrev, og det var paa den, at hele hans Myndighed indenfor Forvaltningen hvilede«⁸⁶.

Det fremgår her med al ønskelig tydelighed, at kongen ikke via sine værnebrev kunne ændre den eksisterende retstilstand. At dette også har sin rigtighed for Frederik I.'s tid, vil fremgå af følgende eksempler: »Esbern Skreder i Wææ haffuer berett k. Maiestatt, att ther er nogle borgere i Wææ, som gjøre hannom wretthe paa hans rette biering och feygde hannom; ett *protectorium in communi forma cum clausa*, att *myn herre will, then sag skall komme i rette for (hans) naade selff och høre then selff i retthe. (1532)*«⁸⁷.

»Berthell Søffrinsszenn oc Søffrin Søffrinsszenn i Grandgaard haffue beret for k. M., at electus till Roskild haffuer wduist thennom aff theris gaarde oc fordelt oc giurd thennem friidløs oc haffuer dock icke giurd thennom fiillest for magskiiff effther k. Maiestatis breffs lidhelse. *Ther for haffuer hans nadde ladet samme sag wpstaande, tiill szaa lenge hans naadhe komer ther i landet, och bliffuer giurdt en endelige endhe*

[85] Sjøberg: Anf. arb. p. 359.

[86] Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. Kbh. 1971. p. 318. Se også p. 328 og p. 86.

[87] Kong Frederik den Førstes danske Registeranter, p. 409. (Fremhævet af undertegnede).

ther om, oc ther for indhen skaell engen dele komme thennom wndher øghen eller tiill skade. Eisdem en protectorium. (1532)«⁸⁸.

Som det tydeligt fremgår af disse eksempler, der er hentet fra det verdslige retsdomæne, så er der ikke tale om, at kongen ændrer gældende ret. I begge de refererede tilfælde griber Frederik I. ind for at beskytte enkelte personer, der lokalt er hårdt trængt enten af områdets aristokrati eller medborgere. Kongen ophæver qua sin indgriben muligheden for at retsforfølge den værnede person via de normale instanser samt naturligvis muligheden for voldelige overgreb. Kongen vil selv tage disse sager op til personlig behandling, eller, som man også kan finde eksempler på, han lader betroede mænd undersøge sagen. Således i følgende tilfælde: »Fruue Anne Ericksdotter, Laurits Hanszens efftherleuerske, en befaling tiil her Knudt Rud, Erick Daa, Nis Marquordszenn och Iachim Beck, at hun haffuer tilthal til Iens Iørgenszenn i Egeløg, for at han haffuer indfarit i hindis enmarck och ther slagit, forgiord och ilde handit hindis tymmermand och burttagit hindis wogn och heste emot ret etc. ther tiill met troffuer hinne, saa hun ey tørrff were hiem i hindis høist och tage hindis sag ware. At the kalle samme sag for thennom och høre thend i rette for thennom skyllendis thennom at met rette. Eadem et beskermelsze breff. (1532)«⁸⁹.

Der er altså tale om at suspendere muligheden for via det normale retslige system at forfølge indehaveren af værnebrevet. Det er væsentligt at slå fast, at der i disse tilfælde selvfølgelig ikke er tale om en retslig norm men en undtagelse, der selvfølgelig ikke indvirker på det retlige grundlag iøvrigt. Værnebrevene er kun en midlertidig foranstaltning, ikke nogen sagsafgørelse.

Omtrent samme anvendelse fandt Frederik I.'s værnebreve indenfor det kirkelige regi, hvilket følgende eksempler vil illustrere:

»Her Claus Morthenszenn et protectorium cum illa clausula, at huem hannom haffuer nogit tiill at thalle, skulle the thalle hannom tiill

[88] Kong Frederik den Førstes danske Registranter, p. 355. I Registranten og Tegnelsesbogen findes 21 eksempler på kongelige værnebreve indenfor det verdslige område. Se. p. 228, 355, 357 (2 breve), 359, 383, 400, 409, 418, 421, 433 (2 breve), 449, 451f., 457, 460, 461, 465 og 467. Mærkværdigvis anfører Poul Johs. Jørgensen: Anf. arb. p. 328f. ingen eksempler på personlige værnebreve fra før reformationstiden.

[89] Kong Frederik den Førstes danske Registranter, p. 457.

for k. M. at d. r. (1532)«⁹⁰. »Jost Lauritzen ffick protectorium cum clausulis, att ther szom handt seg giuffter her effther, tha schall handt beholle szine geistlige leen ubehindret, och huo hannom ther om haffuer till atthale seg hannom till ther om met reette. Dat. Koldinge sabb. post natiuitatis Marie anno mdxxix. Relator Erick Banner«⁹¹.

Igen griber Frederik I. ind i det normale retssystem og unddrager qua sit protectorium de to personer normal kirkelig retsforfølgning⁹². Man kan dog med en vis ret i det sidst anførte eksempel hævde, at kongen ændrer ved det retlige grundlag i denne værnebrev-modtagers tilfælde, idet han konkret beskytter denne mand mod at blive økonomisk ramt i tilfælde af ægteskab. Men der er dog her tale om undtagelsen snarere end reglen. En sådan midlertidig kongelig indgriben i kirkens krav om cølibat kunne jo tænkes at være indført netop gennem individuelle værnebrevne under henvisning til at den endelige afgørelse måtte træffes af et almindeligt koncilium, særlig da der jo ofte under herredagsforhandlingerne i 1527 henvises til et sådant. I tilfældet Claus Mortensen er parallellen imidlertid helt tydelig til den verdslige praksis.

En forskel mellem den gejstlige og den verdslige anvendelse ligger også deri, at mens kongen traditionelt har været aktiv part i det verdslige retssystem, så kan noget tilsvarende ikke med helt samme ret gøres gældende på det kirkelige område. Men man kender dog middelalderen igennem eksempler på, at kongen har taget kirkelige institutioner, især klostre og domkapitler, men også biskopper i sit hegn og værn⁹³.

Under alle omstændigheder kan de indgreb Frederik I. gjorde i det kirkelige retssystem ved udstedelsen af værnebrevne til de evangeliske prædikanter ikke siges at ændre det retlige grundlag som sådan, idet de som i de verdslige tilfælde var undtagelserne⁹⁴. På begge områder var der tale om juridiske moratorier.

Indenfor det kirkelige retsområde har værnebrevne imidlertid været det smidigste middel til beskyttelse af de evangeliske prædikanter for

[90] Kong Frederik den Førstes danske Registranter, p. 390.

[91] Ny kirkehist. Saml. V. bd. p. 710. (Kirkelige forhold i Viborg Stift, navnlig i Salling, på Reformationstiden af A. Heise).

[92] Om den biskoppelige jurisdiktion, se Poul Johs. Jørgensen: Anf. arb. p. 398-99 og 529-30.

[93] Poul Johs. Jørgensen: Anf. arb. p. 328.

[94] Se p. 86f.

Frederik I., og i det lange løb har de naturligvis virket nedbrydende på den biskoppelige jurisdiktion, særlig hvis de efter 1527 er tiltaget i mængde, som man kan få indtryk af ved læsning af Poul Helgesen og en gennemgang af bl. a. Tegnelsebogen og Registranten fra Frederik I.'s tid⁹⁵.

I det hele taget må en sådan langsom underminering af det kirkelige retssystems integritet have været i Frederik I.'s interesse. Skriftlige proklamationer á la Sjøbergs og Scharlings tolerancedokumenter⁹⁶, ville kun have ført til en unødvendig antagonisme vidt forskellig fra den meningsudveksling man ud fra herredagsforhandlingerne kan se fandt sted i 1527. Netop en sådan konfrontation kunne Frederik I. ikke tillade sig på daværende tidspunkt, da en invasion fra Chr. II.'s side endnu truede, hvilket i høj grad nødvendiggjorde et om ikke andet så rimeligt, tåleligt forhold til prælaterne. Nok har deres politiske indflydelse været dalende omkring 1527, men deres økonomiske potentiel har stadig været af afgørende betydning i et eventuelt opgør med Chr. II.⁹⁷ De individuelle værnebrevne har ganske givet været den forsigtigste og mest effektive måde, at møde problemerne på i en brydningstid, som netop slutningen af 1520'erne meget dækkende kan betegnes. Netop fordi de var en indarbejdet praksis på alle områder, verdslige som gejstlige – og fordi de ifølge traditionen ikke foregreb nogen afgørelse, blot udskød den.

[95] Skrifter af Paulus Helie VI, p. 112. Se også note 84.

[96] Sjøberg: Anf. arb. p. 358 og Scharling: Anf. arb. p. 58.

[97] Ifølge taksationslisten fra herredagen 1530 fremgår det, at gejstligheden ydede store beløb til rigets forsvar mod Chr. II. Interessant er imidlertid også prælaternes betingelse for den ydede støtte: »Tisze forne pendinge will Danmarchs prelater theris kircker oc klercherij forsamle og tiilstade holle kongelige maiet. oc riget tiill hielp emot keiszerlige maiet., koning Crestiern oc hans søns fegde, dog sza at thøm holdis oc fultgøris theris preuilegier oc forsechring, som thøm giort bleff wtij Onsze, oc thij fonge ther forwaring paa«. (Dsk. Mag. 4. Rk. 6. bd. p. 14).

En religionslæreransættelse i Viborg i 1890

**Da grundtvigianeren, rektor H. H. Lefolii ansatte ny religionslærer på
Viborg Katedralskole i 1890**

Af Erik Nørr

De kirkelige brydninger var fremtrædende i Viborg i årene omkring 1890, og disse modsætninger fik stor indflydelse på livet i Viborg Katedralskole.

Biskoppen over Viborg Stift 1877-1901 den konservative H. J. Swane, en teolog af den martensenske skole, var i mangt og meget uenig med sin nærmeste medarbejder, den indremissionske stiftsprovst Frederik Zeuthen¹. Kampen mellem bispens og stiftsprovstens stod bl.a. om, hvorvidt Viborg skulle have et menighedshus eller et missionshus. Bispens vandt striden, menighedshuset blev bygget, og Zeuthen fortrak til Fredericia i 1895 som sognepræst ved Sct. Michaelis Kirke.²

Brydningerne i Viborg blev ikke mindre af, at rektoratet ved byens latinskole i en længere årrække var besat med den temmelig frisindede grundtvigianer og venstremand, Hans Henrik Lefolii³. Dette var ret usædvanligt. Landets øvrige statsskoler havde alle konservative ledere, og rektor Lefolii indtog ofte særstandpunkter, når ministeriet spurgte skolerne til råds. Han var således i 1870'erne gået ind for, at der skulle skabes bedre forbindelse mellem folkeskolen og latin-

[1] Fr. Zeuthen (1837-1915), stiftsprovst Viborg 1885-95, sognepræst (sp) Fr.cia 1895-1915; bestyrelsesmedlem Indre Mission fra 1879, formand 1901-15.

[2] Striden mellem Swane og Zeuthen belyses af P. G. Lindhardt og Jørgen Swane: Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. Aarhus 1958; Johs. Gøtzsche: Frederik Zeuthen. Et Livsbillede. Kbh. 1927 p. 140 ff. samt Henning Ehlers Olsen: Indre Mission i Viborg gennem 100 år. Viborg 1969 p. 28 ff.

[3] H. H. Lefolii (1819-1908), rektor Viborg Katedralskole 1866-92. Om Lefolii se: Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles historie. Viborg 1960 p. 122 ff. Jfr. hans radikale elevs positive skildring: P. Munch: Erindringer 1870-1909. Kbh. 1959 p. 8 ff.; Aage Friis i Politiken 19/2-1899.

skolen⁴; i begyndelsen af 1880'erne støttede han et forslag om, at piger skulle kunne optages i latinskolen⁵, ligesom han i slutningen af 1880'erne indførte obligatorisk danseundervisning i Katedralskolen for at modvirke, at eleverne, der især kom fra Vestjylland, manglede »Livlighed i aandelig Bevægelse«, og dansen skulle samtidig give dem mod til at begå sig i »selskabeligt Samliv og Omgang med jevnaldrende Kvinder«.⁶

Lefoliis holdning satte ham i modsætning til de kirkelige myndigheder. Stiftsprovst Zeuthen, der havde en søn i skolen, vendte sig på det kraftigste imod den obligatoriske danseundervisning og især imod, at rektor havde givet piger tilladelse til at deltage.⁷ Også med biskoppen fik rektor en »sag«. Den gamle forbindelse mellem katedralskolen og kirken var dengang ikke helt løst. Biskoppen havde sammen med stiftamtmanden en vis tilsynsmyndighed med skolen, herunder især skolens bygningsforhold. Dette førte til, at biskoppen beklagede sig til ministeriet over, at rektor lejede skolens gymnastiksal ud i kirketiden. Efter en længere brevveksling endte sagen med, at rektor beholdt retten til at leje lokalet ud.⁸

Set på baggrund af den kirkelige situation i byen, hvor der var opstået et stærkt indremissionsk miljø, var det ikke uden betydning, hvorledes religionsundervisningen i Katedralskolen blev varetaget. Valget af religionslærer var for rektor Lefolii et spørgsmål om skolens uafhængighed af byens gejstlighed.

Religionsundervisningen i alle de seks klasser, som datidens latinskole bestod af, havde i en længere årrække været varetaget af overlærer C. F. A. Bahnson (1818-96), men ifølge overpostinspektør Jacob Andersen, der gik i skolen i 1884-89, med mindre og mindre succes. Overlæreren var både gammel og tungsindig, og eleverne spillede 66 i timerne.⁹ Midt i skoleåret 1889/90 måtte Bahnson opgive

[4] H. H. Lefolii: Om Skolen som væsentlig medvirkende til Standsomskiftningen (Viborg Katedr. 's Program 1875/76 p. 3-45).

[5] Lefoliis synspunkt vandt ikke flertal blandt de øvrige statsskolers rektorer. (Se Meddelelser angaaende de lærde Skoler m. v. 1879/81 p. 301-12).

[6] Lefolii til Kultusministeriet 18/2-1885 (trykt i skolens Progr. 1885/86 p. 33-37).

[7] Zeuthen indledte sit angreb i Viborg Stiftstidende 29/9-1888, og det gav anledning til en længere debat; denne vil blive behandlet i anden forbindelse.

[8] Brevvekslingen er trykt i Progr. 1890/91 p. 131-38.

[9] Jacob Andersen: Fra Bondens Thy til Kongens By. Erindringer I. Kbh. 1936 p. 112-15.

undervisningen på grund af sygdom og dårlige nerver, og Lefolii måtte, hvor nødig han end ville, overlade undervisningen til byens tre præster: stiftsprovst Zeuthen, residerende kapellan ved Domkirken G. H. E. Darre (1858-1917) samt sognepræst ved Søndre Sogn, O. N. Glarbo (1848-1916).¹⁰

Lefolii ønskede ikke, at præsterne skulle bevare religionsundervisningen over en længere periode, og han foreslog derfor ministeriet, at den stilling, der ville blive ledig, når overlærer Bahnson med skoleårets udgang pensioneredes, blev slået op i Religion som hovedfag. Rektor anførte som begrundelse, at det ikke var enhver præst, der egnede sig til religionsundervisningen, og at præsterne ikke altid havde tid til at undervise forsvarligt. Lefolii ville desuden undgå, at præsterne fik hævd på undervisningen.

Bahnson havde også undervist i Fransk, men da Lefolii anså religionsundervisningen for det afgørende, ville han ikke nødvendigvis kræve, at den nye lærer skulle kunne påtage sig faget Fransk. Rektor ville desuden sætte pris på, at ansættelsesproceduren blev så lang, at han kunne få lejlighed til at tale personligt med ansøgerne.¹¹

Rektors ønske om at få tid til at ansætte den bedst mulige religionslærer opfyldtes, idet ministeriet meddelte Bahnson hans afsked den 5/2 - 1890, og den nye lærer først skulle tiltræde stillingen den 19. august.¹²

I forbindelse med udarbejdelsen af stillingsopslaget præciserede rektor Lefolii endnu engang, hvor vigtig han anså religionslærerstillingen for at være, og han gav atter ministeriet besked om, at han ved nærmere forhandling med alle ansøgerne ville sikre sig »saa vidt mulig«, at den, der blev ansat, »virkelig eigner sig til at lede Kristendomsundervisningen i en lærd Skole«. De øvrige fag, vedkommende skulle påtage sig, måtte komme i anden række.¹³

Den ledige lærerpost i Religion som hovedfag og Fransk som bifag

[10] Lefolii til Min. 29/10-1889 og 12/11-1889 (Rigsarkivet. Kultusministeriet. 3. Kontor. Journalsag 778/1889). De nedenfor nævnte journalsager og kopibøger stammer ligeledes fra 3. kontors arkiv.

[11] Lefolii til Min. 6/12-1889 (Journalsag 778/1889).

[12] Min. til Bahnson og Viborg rektor 5/2-1890 (Kopibog 368-69/1890). Den lange tidsfrist var usædvanlig, da stillinger ofte måtte besættes hurtigt af hensyn til skolens undervisning.

[13] Lefolii til Min. 20/2-1890 (Journalsag 177/1890).

blev søgt af 7 cand. teol.'er, 2 cand. phil.'er¹⁴ og 2 seminarieuddannede lærere. Den forholdsvis store interesse for stillingen hang sammen med, at statsskolens faste lærerstillinger var blevet temmelig eftertragtede for teologiske kandidater, efter at der fra slutningen af 1880'erne var sket en kraftig forøgning af udbudet af cand. teol.'er.¹⁵ Desuden var lønningerne i statens højere skoler bedre end afkastet af de små præsteembeder, som yngre kandidater kunne opnå.

Rektor Lefolii fik ansøgningerne, der var indsendt til ministeriet, til udtalelse, og efter længere tids overvejelser indsendte han en meget fyldig betænkning om ansøgningerne.¹⁶ Lefoliis betænkning skal bringes i sin fulde udstrækning, da den på flere måder er interessant.

Betænkningen fortæller, hvorledes en lærerstilling inden for det højere skolevæsen blev (eller kunne blive) besat, når ansøgerbunken som her var stor.¹⁷ Ikke alle rektorer gik så grundigt til værks, som Lefolii gjorde. Betænkningen er et vidnesbyrd om, hvor omhyggeligt Lefolii udførte sit rektorhverv - ministeriet mente undertiden, at det var for omhyggeligt¹⁸ - og om Lefoliis syn på stillingens betydning.

Rektor nøjedes ikke med at udtale sig om den eller de bedst kvalificerede, men fremhævede fortrin og mindre gode sider ved hver enkelt ansøger, og han havde gjort alt for at få et pålideligt billede af ansøgernes personlighed enten ved selv at samtale med vedkommende eller ved at henvende sig til personer, der kendte ansøgeren.

Lefoliis betænkning diskuterer de forskellige kriterier, der måtte lægges til grund for ansættelsen af en religionslærer. Ansøgere med en modnere alder havde en fordel fremfor kandidater, der kom lige fra eksamensbordet. Dette gjaldt dog ikke ubetinget. På den ene side gav alderen sikkerhed for en større erfaring, men på den anden side betød

[14] Betegnelsen cand. phil. blev ikke som i dag tillagt kandidater, der havde bestået hovedfag, men indebar blot, at vedkommende havde bestået Filosofikum. Et cand. mag.-studium for faget Religion blev først oprettet i 1912.

[15] Se eksamensfortegnelserne i Aarbog for Københavns Universitet. Udgivet af C. Goos (udkom årligt).

[16] Ansøgningerne og Lefoliis skr. til Min. 28/4-1890 i Journalsag 177/1890.

[17] Når antallet af ansøgere ikke helt kan måle sig med vore dages ansøgstal til gymnasiestillinger, må det erindres, at antallet af skoler var meget lille, og at de fleste skoler var meget små. Det var langt fra hvert år, der blev slået en stilling op med faget Religion.

[18] Jfr. Lefolii til kontorchef J. v. Stemmann 26/1-1891 (trykt i Program 1890/91 p. 133-34).

det, at kandidaten havde vanskeligere ved at tilegne sig nye ideer - især ville dette være svært for ansøgere, der havde både kone og børn.

Gode eksamenskarakterer blev betragtet som et væsentligt fortrin, og uden at Lefolii direkte udtrykker det, anså han teologiske kandidater for mere egnede end seminarieuddannede lærere og cand. phil'er. De fire sidstnævnte ansøgere hørte til dem, han først lagde til side.

Mere end alder og karakterer betød det imidlertid, om rektor havde tiltro til, at vedkommende havde »den fornødne aandelige Udvikling, Modenhed og Overlegenhed«, som krævedes for at kunne undervise i et fag, hvori der hverken blev givet karakterer eller afholdt eksamen.¹⁹ Undervisning i et friere stillet fag som Religion krævede desuden, at læreren var i stand til at gøre timerne spændende.

Det mest interessante i Lefolii's indberetning er hans holdning til den bibelkritiske Axel Plenge. Plenge havde både i artikler i tidsskriftet *Tidens Strøm* og senest i programartiklen i det af ham selv og V. Ullmann udgivne »Israel og vore Dage. Bibelhistorisk og religiøst Tidsskrift« klart lagt sine bibelkritiske synspunkter frem.²⁰ Skønt bibelkritikken endnu ikke havde fået nogen betydning for skolens undervisning, var Lefolii også på dette punkt parat til at acceptere det nye. Både i forbindelse med vurderingen af Plenge og senere i betænkningen, da han indstiller J. M. Sejersens til stillingen, fremhæver han, at den naturvidenskabelige og historiske kritik skal have indflydelse på religionsundervisningen. Imidlertid er Lefolii klar over, hvilken provokation en ansættelse af Plenge ville være over for det kirkelige miljø i Viborg. Efter en længere redegørelse vælger Lefolii at se bort fra Plenge. De næste par års udvikling, hvor stiftsprovst Zeuthen og sognepræst Glarbo tog kraftigt til genmæle mod Axel Plenge²¹, der i 1890 havde oprettet en privatskole i Viborg, og hvor bisperne endog i Det kirkelige Råd drøftede, om Plenge skulle fratages

[19] Efter lov af 1/4-1871 afskaffedes eksamen i Religion.

[20] Se note 34-35 nedenfor.

[21] Plenge annoncerede (*Viborg Stiftstidende* 2/2-1891), at han ville holde nogle foredrag i Viborg om Israels historie. Endnu inden Plenge havde nået at holde sit første foredrag, foranstaltede stiftsprovst Zeuthen et møde om, hvorledes de troende skulle forholde sig over for bibelkritikken. Både Zeuthen og Glarbo tog kraftigt til genmæle i diskussionen efter Plenges første foredrag, medens Plenge ikke kunne få ordet under Zeuthens møde og et af Glarbo senere arrangeret møde (Se *Viborg Stiftstidende* og *Viborg Stifts-Folkeblad* 19/2-26/2-1891).

retten til at undervise i Religion i sin egen skole²², viser tydeligt, at Lefolii ville have fået vældige problemer, hvis han havde indstillet, og ministeriet ansat Plenge. Den udvalgte ansøger tilfredsstillede alle parter, idet han, som Lefolii fremhævede, stod uden for de kirkelige retninger og ville lade sin undervisning præge af det grundkristelige.

Lefoliis indstilling til kultusministeriet den 28. april lød således:

»Idet jeg hermed tilbagesender de ti Ansøgninger, der er blevet tilstillet mig, vedrørende den ledige Lærerplads ved den mig betroede Skole i Religion og Fransk, og derved ikke kan undlade at udtale min Paaskønnelse og Glæde over den Tillid, Ministeriet har vist mig ved i den Anledning at æske min Betænkning, skal jeg stræbe at gøre det klart, at jeg har benyttet den lange Tid, jeg har haft dem i, til at indhente saa paalidelige og fyldige Oplysninger om de forskellige Ansøgere, som jeg har kunnet se nogen Mulighed for mig for at skaffe til Veje.

Jeg tør sige, det var ikke ringe Forestillinger om Vanskeligheden ved at komme til en bestemt Mening, som jeg selv havde, idet jeg dog tog fat paa denne Sag. Alligevel bragte det første Overblik over Ansøgerne mig til at se, den var større, end jeg havde tænkt mig den. Det overraskede mig at se, hvor stor Dristigheden var hos flere af Ansøgerne, siden de med de ubetydelige Forudsætninger, de kunde paaberaabe sig paa, dog havde troet at burde melde sig ved denne Lejlighed; og der var nogle, jeg allerede af denne Grund straks maatte tro at kunne lægge til Side, al²³ Jørgen Karl

[22] RA. Kultusmin. 1. Kontor. Det kirkelige Råd. Forhandlingsprotokol 1892/93 (9. samling 13.-26./9-1892). Kirkerådet fandt dog ikke anledning til at foretage sig noget i sagen.

[23] al = alias

Madsen²⁴, P. M. Larsen²⁵ og Tage Niels Christian Egede Christensen²⁶.

Blandt de øvrige er der en, hvis Forudsætninger jo heller ikke kan siges at være store, nemlig S. Chr. J. Ravnkilde²⁷. Han har alligevel et Fortrin frem for alle sine Medansøgere, en modnere Alder; den store Ungdom, der findes hos de aller fleste Ansøgere, kan ikke andet end gøre mig meget betænkelig; men de Vilkaar, der bydes dem, er jo da heller ikke af saadan Beskaffenhed, at en Mand i modnere Aar, som jo i Almindelighed har Kone og Børn at sørge for, tør tænke paa at melde sig. Jeg har da ogsaa haft Lejlighed til at faa Oplysninger om denne Mand, som jeg maa antage for fuldt paalidelige; og der har været meget derved, der har været nær ved at give mig Anledning til at henlede Ministeriets Opmærksomhed paa ham. Og naar jeg alligevel ikke gør det, da er det, fordi jeg maa frygte, han har i Kundskab og Viden for smaa Forudsætninger til at kunne magte Undervisningen paa de højere og højeste Trin i en lærd Skole, medens hans huslige Forhold ville gøre det vanskeligt for ham at faa fornøden Tid og Kraft til at udvide sin aandelige Synskreds.²⁸

Anton Petersen²⁹ har jeg umiddelbart henvendt mig skriftlig til, og

[24] Jørgen Karl Madsen (1863-1931). Cand. teol. 1889 (Haud. ill. II). Han blev senere realskolelærer i Vordingborg, sognepræst på Færøerne og i Mariamagdalene på Djursland (Paul Nedergaards Præstehistorie Bd. VIII p. 433).

Madsen anså sig selv for egnet til at undervise i næsten alle den lærde skoles fag; dette var sikkert medvirkende til, at Lefolii lagde hans ansøgning til side. Madsen gjorde desuden i sin ansøgning opmærksom på, at han var modstander af »den megen Partisyge, som saa ofte lægges for Dagen af de forskellige kirkelige Retninger her i Landet«, og at han ikke gav sig af med politik.

[25] Peter Martinus Larsen (f. 1864). Lærereks. Ranum 1884; cand. phil. 1889. P. M. Larsens »dristighed« bestod i, at han udover Religion så sig i stand til at undervise i naturfagene og Engelsk samt de alm. skolefag i latinskolens I-IV kl.

[26] T. N. C. E. Christensen (1859-1938). Cand. phil. 1879; lærereks. 1887; lærer Varde Realskole 1887.

[27] Søren Chr. Jensen Ravnkilde (1848-1917). Lærereks. Jelling 1869 med 3. karakter. I en længere periode løjtnant ved militæret, 1885 lærer Nykøbing (M) Realskole. Blev senere skolebestyrer i Hadsund.

[28] Da begyndelseslønningerne i skolen (lønningssloven af 1855) lå lavere end de præsteembeder ældre teologer i regelen kunne opnå, var de teologer, der søgte skoleembeder, som oftest yngre og/eller ugifte kandidater.

[29] Anton Petersen (Hvet) (1862-1927). Cand. teol. 1888 (haud. ill. I), højskolelærer Aabybro 1888-91; sp. Jelstrup-Lyngby (Aalborg Stift) 1891-1901; derefter gårdejer (Nedergaard Bd. V p. 377).

han har derefter søgt mig; men jeg fandt hos ham dels alt for uklare Forestillinger om, hvilke Fordringer paa Indsigt og Viden der maa stilles til en Lærer i Religion ved en lærd Skole, dels alt for lidt af den Overlegenhed, et virkelig dannet Væsen kan give, til at jeg skulde kunde tage videre Hensyn til ham.

Dernæst troede jeg at kunne knytte Forventninger, som dog maatte regnes til de bedre, til Harald Valentiner Branth.³⁰ Men dels har de nærmere Oplysninger, jeg paa anden Haand har kunnet skaffe mig om ham, ikke givet mig Anledning til at tro, han skulde virkelig være i Besiddelse af den til Gerningen fornødne aandelige Udvikling, Modenhed og Overlegenhed, dels har flere Breve, jeg har modtaget eller dog set fra ham selv, ikke kunnet give mig nogen Grund til at antage, at han skulde eje en saadan aandelig Selvstændighed eller virkelig Klarhed, at jeg rolig turde anbefale ham.

Derefter er der kun fire tilbage af de ti Ansøgere. Blandt dem har Erik Jensen Christensen jo gjort den bedste Eksamen.³¹ Men det Kendskab, jeg fik til ham under hans Skoletid her i Viborg³², har ikke hos mig efterladt nogen Forestilling om, at han skulde være i Besiddelse af den aandelige Livlighed, jeg maa antage for uundværlig for en Religionslærer, for at Disciplene ikke i hans Timer skal se de kedeligste, de har i Skolen; denne Mening om ham deles af hans tidligere Lærere her ved Skolen; og ved de Oplysninger, jeg har kunnet skaffe mig om ham fra samtidige Studenter, der ikke har været Skolekammerater med ham, har jeg ikke kunnet komme til nogen Tro paa, at han i dette Stykke skulde have forandret sig synderlig siden sin Skoletid. I og for sig kan det vel ogsaa let vise sig uheldigt, naar et Menneske kommer til at indtage Pladsen paa Katedret ved en Skole

[30] H. V. Branth (f. 1865). Cand. teol. 1889 (haud. ill. II). Branth havde i sin studietid undervist 2 år i Historie i Velgørenhedsselskabets Skole, samt i 3¹/₂ år været forstander for og undervist i Religion ved Indre Missions Søndagsskoler.

Branth var senere i en årrække lærer ved københavnske skoler.

[31] E. J. Christensen (1866-1946). Cand. teol. 1890 med *laudabilis* i alle fag. E. J. Christensen gjorde den bedste gejstlige karriere af alle ansøgerne: han var 1909-20 provst for Horns-Ølstykke m. fl. Herreder, 1920-36 provst i Tønder Provsti. (jfr. Erik Christensen: *Fra min Virksomhed i Tønder. Tønder 1939; Krak 1944-46 p. 230*).

[32] E. J. C. var elev i Viborg Katedralskole 1879-84 (se elevfortegnelserne i skolens programmer 1879-84). Han blev student i 1884 og manglede kun et point i at få udmærkelse.

saa kort Tid efter, at han selv har siddet paa Skolebænken der. Og der er jo ogsaa Mulighed for, at han kunde komme til at begynde sin Lærervirksomhed med et Vikariat. Af alle disse Grunde, blandt hvilke den første hos mig vejer mest, tør jeg ikke tilraade hans Valg.

Derimod nærer jeg ingen Frygt for, at Timerne vilde blive kedelige under Axel Plenge.³³ Tværtimod. Saa sandt en lærd Skole ikke bør slippe sine Ungersvende fra sig, uden at de ved den Kristendomsledelse, den har givet dem, er kommet til nogenlunde at indtage en saadan Stilling overfor den Kritik, Troens Indhold møder baade fra Naturvidenskabens og Historiens Side, at dens Indvendinger senere i Livet ikke skal komme rent overraskende og dermed ogsaa let helt overvældende over dem, maa jeg betragte det som et Krav, der maa stilles til Religionslæreren, at han saa vel ved sit Ord skal føre dem til det fornødne Kendskab til dens Kritik, som ogsaa ved sit Liv og sin Person vise dem, at et Menneske godt kan fatte Betydningen og Vægten af disse Indvendinger, ogsaa indrømme dem, hvad der maa indrømmes dem, for saa vidt det da ikke er selve Troens Kærnepunkter, de rette deres Angreb imod, men dog bjerge en levende Tro uanfægtet gennem disse Angreb. Dette Krav, maa jeg efter det Kendskab, jeg umiddelbart har til Axel Plenge, vel tro ham i Stand til at fyldestgøre saa godt, som det er at vente af en Mand paa omtrent 30 Aar. Men paa den anden Side er jeg bange for, at det, han af Kritikens Indhold vil føre frem for den modnere Ungdom, vil være baade for meget af Omfang og for dybtgaaende i sit Væsen, til at han selv skulde kunne fuldt ud opveje Virkningen af de tvivlende Spørgsmaal, hans Undervisning let kan komme til at vække hos dem; saadant er i det mindste det Indtryk, jeg har faaet af ham, dels ved mundtlige Samtaler med ham, dels ved det Stykke, han selv har skrevet som Indledning til det Tidsskrift,³⁴ han for nylig har begyndt at udgive i Foreningen med Nordmanden Viggo Ullmann; derefter er jeg bange for, den Præst vil faa Ret, der uden at sigte ham selv for meget af det, man nu til Dags kalder Fritænkeri, dog ytrede Frygt for, at han som Religionslærer »vilde gøre de unge til Fritænkere«. Og medens de mange, der efter hele hans Optræden i Litteraturen, saa vel den

[33] Axel Plenge (1859-1940). Cand. teol. 1889 (Haud. ill. I); oprettede 1890 Plenges Realskole i Viborg; 1909 sp. Uldum, 1912-25 Magleby på Møn.

[34] Første nr. af Israel og vore Dage udkom i apr. 1890; det blev annonceret i Viborg Stiftstid. 10/4-1890. Axel Plenge lod i sin programartikel »Opgaven« (Israel og vore Dage I. årg. p. 1-16) ingen tvivl om tidsskriftets bibelkritiske holdning.

omtalte sidste som den tidligere,³⁵ glat væk beskyldte ham selv for Fritænkeri, efter min Overbevisning afgjort gøre ham Uret, maa jeg dog frygte, at denne Dom over ham er saa udbredt, at man i Almindelighed vilde blive baade forundret og meget betænkelig ved at se ham beskikket til Religionslærer i Skolen; og det vilde jo da blive denne i dens Helhed, der kom til at lide derunder. Af disse Grunde vilde jeg kun med Betænkelighed og Ængstelse se ham udvalgt til at betræde den ledige Plads her ved Skolen.

Naar jeg da herefter skrider til at omtale C. Baumgarten³⁶ og allerede ved den Plads, jeg stiller ham paa i Rækken, maa vække en Formodning om, at jeg vil anbefale ham fremfor de foran omtalte, da er dette for saa vidt rigtigt, som de mange gode Vidnesbyrd, han medbringer fra tidligere Virksomhed, virkelig hos mig har vakt gode Forventninger om ham. Nu kan jeg vel ikke sige, at hans egne skriftlige udtalelser til mig just har været særlig skikkede til at styrke disse Forventninger; men de har egentlig heller ikke været egnede til at omstøde dem. Alligevel føler jeg mig ikke sikker paa, at han er i Besiddelse af den aandelige Opvækthed og Kraft, jeg maa anse for uundværlig for den Religionslærer, jeg skal kunne antage for vel skikket til at føre de unge til at indtage et heldigt Stade i deres hele Opfattelse og Tilegnelse af Kristentroen, særlig i dens Forhold til Tidens Bevægelser. Kan jeg derfor end ikke sige, jeg vilde være fuldt rolig ved at tage imod ham som Lærer i Religion ved den mig betroede Skole, saa kan jeg dog heller ikke sige, jeg vilde være særlig betænkelig derved. Rent i Almindelighed betragtet maa hans modnere Alder antages at give ham et vist Fortrin. Men foruden hans lavere

[35] I 1889 gav et foredrag af Plenge på Københavns Højskole, hvori han kom ind på bibelkritikken, anledning til debat. Plenges foredrag er trykt i Tidens Strøm 5. årg. 1888/89 p. 259-61 og 268-70; Til Tænkeren Axel Plenge fra en Læser af »Tidens Strøm« (Fra Bethesda 1889 p. 470-76, 480-91 – optrykt i Tidens Strøm 1888/89 p. 362-64, 375-76, 380-82); A. Plenge: Til Prof. teol. Schat Petersen (Tidens Strøm 1888/89 p. 386-88, 395-97). Om Plenges tidligste offentlige fremtræden se: A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse. 1870-1887 p. 387 ff., p. 418 ff.

[36] C. Baumgarten (f. 1857). Cand. teol. 1889. Baumgarten kunne henvise til en længere undervisningserfaring både som huslærer (1879-84) og en femårig virksomhed som lærer i Lyceum Latin- og Realskole, bl. a. i faget Religion. Baumgarten blev senere lærer i Kbh.

Eksamenskarakter³⁷ er der den Vanskelighed for mig ligefrem at indstille ham til at beskikkes til den ledige Lærerplads, at han selv erklærer, han tror ikke at kunne paatage sig Undervisningen i Fransk paa et højere Trin end anden Klasse.

Endelig staar der kun én Ansøger tilbage at omtale, nemlig J. M. Sejersen.³⁸ Heller ikke ham vilde jeg med ubetinget Rolighed se Ministeriets Valg falde paa. Dels er han jo temmelig ung; dels vil vel nok Stillingen blive vanskelig for ham derved, at han hverken som Discipel eller som Lærer har haft Lejlighed til at faa umiddelbart Kendskab til Livet mellem Ungdommen i en lærd Skole eller til de aandelige Bevægelser, der røre sig hos denne³⁹; heller ikke har jeg mellem hans jevnaldrende truffet nogen Fortrøstning til, at han skulde være i Besiddelse af Evner, der skulde kunne vække Forventning om, at hans Virksomhed vilde bære virkelig god Frugt. Alligevel blev der ved en skriftlig Udtalelse, jeg selv har foranlediget den Præst,⁴⁰ der har bekræftet Rigtigheden af den Afskrift af hans Examensbevis, som han har ladet følge sin Ansøgning, og hvis Dom jeg tror at have Tillid til, hos mig fremkaldt en Forestilling om ham, som foranledigede mig til at bede ham komme herind, for at jeg kunde faa talt med ham selv. Og den Samtale, jeg derved fik med ham, virkede da saaledes hos mig, at hvis jeg skal udpege nogen enkelt som den, jeg fortrinsvis maa henlede Ministeriets Opmærksomhed paa, saa bliver det ham. Uden at han selv indtager nogen saadan Stilling til de forskellige Retninger, der findes indenfor Folkekirkens Enemærker, at han kan antages fortrinsvis at ville drage Ungdommen til eller føre den frem i nogen enkelt af dem, viste han sig at være saaledes greben af det grundkristelige, at jeg tror at kunne nære den Forventning om ham, at han vil aflægge et varmt Vidnesbyrd om sin Stilling til det, som vil komme fra Hjertet og derfor

[37] Haud. ill. II. Hovedkaraktererne til teol. embedseksamen var laudabilis, haud illaudabilis, der havde to grader, og non contemnendus (se herom: Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler. Bd. I Kbh. 1884 p. 64-65).

[38] J. M. Sejersen (1864-1945). Cand. teol. 1889 (laudabilis). Sejersen anførte, at han kunne påtage sig undervisning i - foruden Religion og Fransk - Historie, Geografi og begynderundervisning i Græsk.

[39] Sejersen havde ikke gået i nogen lærd skole, men havde modtaget privatundervisning i Døckers Kursus og aflagt artium som privatist (Se C. Kofoed: Fortegnelse over de lærde Skolers Lærpersonale. Rønne 1906 p. 113).

[40] Christian F. Borch (1836-1912), sognepræst Randlev-Bjerager (Aarhus Stift) 1878-1907. Sejersen var født i Bjerager.

ogsaa have Udsigt til at kunne gaa Ungdommen til Hjertet. Og uden at være anderledes kendt med den naturvidenskabelige eller historiske Kritik, end enhver Theolog bliver det paa sin Vej gennem Universitetet,⁴¹ gjorde han paa mig det Indtryk, at han dels vil søge saadant Kendskab dertil, som er fornødent, for at Religionslæreren skal tage tilbørligt Hensyn dertil i sin Undervisning, alt i Forhold til hans Disciples forskellige Udviklingstrin, dels vil vise sig at staa saaledes dertil, at han ikke ved sin Behandling deraf vil være udsat for snarere at styrke de unge i de Tvivlsmaal, der kan være kommet frem for dem eller hos dem, end at give dem Vaaben imod dem. Og uden at sprede ved en Undervisning, der lægger alt for stærkt og ligefrem an paa at være underholdende, mener jeg ogsaa, han vil være i Stand til at undgaa at gøre Timerne kedelige. Endelig fik jeg det Indtryk af ham, at han paa den ene Side ikke nærer saadan Tillid til sig selv, at han skulde være utilgængelig for Raad og Vink hentede fra større Erfaring i Livet saa vel i Almindelighed som særlig i Skolen, men paa den anden Side dog virkelig indenfor rimelig Grænser kan indtage en selvstændig Stilling, som i det mindste vil hjælpe ham til at tilegne sig og benytte, hvad der maatte tilflyde ham af Raad og Vink udefra, paa en for ham ejendommelig Maade. Og er han end temmelig ung af Aar, saa er der jo deri en Mulighed for, at han kan være bedre skikket til at sætte sig ind i Tænkemaade og Livsbetragtning hos den Ungdom, han skal arbejde med og for. Kort sagt: for Religionsundervisningens Vedkommende er J. M. Sejersen blandt alle Ansøgerne den, jeg vilde være mindst Uro ved at modtage som Medarbejder ved den Skole, jeg selv er sat til at arbejde ved og lede. Og hvad endelig den Undervisning i Fransk angaar, som den ny Lærer umiddelbart kan tage i Arv efter Overlærer Bahnson, da erklærer saa vel han som Axel Plenge og Erik Christensen sig i stand til at give den.

Alt i alt bliver det da den Slutning, jeg kommer til efter denne lange Udvikling, at jeg blandt de ti Mænd, fra hvem Ministeriet har tilsendt mig Ansøgninger om den Lærerplads i Religion og Fransk, der for Tiden er ledig ved den mig betroede Skole, maa indstille til Ministeriet at vælge en af de to sidst omhandlede, Baumgarten eller Sejersen; skulde jeg selv erklære mig afgjort for en af dem, da maatte det efter det Kendskab, jeg som tidligere meddelt har til dem begge ved andres

[41] Den gammeltestamentlige undervisning ved Det teologiske Fakultet blev varetaget af landets førende bibelkritiske forskere: indtil 1890 af prof. Frants Buhl, derefter af prof. J. C. Jacobsen.

Omdømme og til den ene ved personlig Samtale, upaatvilelig blive denne sidst tilsigtede, J. M. Sejersen, jeg kom til at pege paa.«

Ministeriet tog rektor Lefoliis lange velbegrundede betænkning til efterretning og ansatte J. M. Sejersen som timelærer.⁴² Efter to års prøvetid blev Sejersen i 1892 fast ansat som adjunkt. I 1899 måtte Viborg Katedralskole imidlertid atter søge en religionslærer⁴³, da Sejersen som så mange andre af de teologer, der begyndte deres virksomhed i skolen, søgte gejstligt embede, så snart chancen for et tilstrækkeligt attraktivt embede forelå.

Men i 1899 var det ikke længere rektor Lefoliis opgave at udtale sig, han var gået af som rektor i 1892.

[42] Min. til Sejersen og rektor Lefolii 13/5-1890 (Kopibog 1969-70/1890).

[43] Se Journalsag 581/1899. Sejersen blev sognepræst i Taanum-Hornbæk 1899-1917 og flyttede senere til Hedensted-St. Dalby 1917-30.

Den anden Askovadresse, 1913-15

Af P. G. Lindhardt

Indledning

De grundtvigske »frihedskrav« formuleredes i Askov 1881: præsteløftet ændres til et løfte om »efter bedste Overbevisning at lære overensstemmende med den hellige Skrift og at forvalte Sakramenterne sømmelig efter Herrens Indstiftelse«, frit præstevalg i sognemenigheder, ret til nye salme- og alterbøger hvor præst og menighed enes derom, konfirmation på variable tider uden forbindelse med skoleudskrivning, børnealtergang, ordination af egnede ikke-teologer, »dansk« teologisk embedsprøve, obligatorisk borgerlig vielse, udvidet ret for sognebåndsløsere (og valgmenigheder) til brug af sognekirkerne. Denne såkaldte »store« adresse støttedes af bønder, høj- og friskolelærere og valgmenighedspræster; den »lille« adresse (punkterne om konfirmation, ordination og borgerlig vielse) af sognepræster¹.

Efter Venstres magtovertagelse 1901 gennemførtes flere af disse krav ved lov eller anordning, men den kamp for præstefrihed og mod præsteløftet – som gik tilbage til Grundtvigs skrift om den danske statskirke (1834) – havde endnu ikke givet resultater. Officielt var folkekirken stadig en evangelisk-luthersk bekendelseskirke, ikke en »tålsom«, borgerlig indretning, i den forstand bekendelsesfri at præsterne ikke var bundet til bestemte bekendelsesskrifter eller ritualer.

Præsteløftet stammede fra reformationstiden og havde i Kirkeordinationen to former: 1) en ed om lydighed mod øvrigheden og flid i sit kald og 2) et ordinationsløfte om at prædike evangeliet »retsindelig«, uddele sakramenterne »børlig«, bekæmpe kætteri, studere flittigt og idelig bede². Efterhånden fik den egentlige præsteed også teologisk indhold, f. ex. da præsterne – på grund af Niels Hemmingsens kryptocalvinisme – fik ordre til at prædike efter Augustana (invariata) eller da biskop H. P. Resen siden strammede den konfessionelle forpligtelse³. I Kirkeritualet af 1685 formuleredes ordinationsløftet i orto-

doxiens ånd, og præsteeden fandt sin endelige form i en udvidelse af Kirkeordinansens ordinationsløfte⁴.

Officielt skete der ingen ændringer før kirkekommissionen af 1868 oversatte eden og gjorde den til det nuværende præsteløfte⁵. Biskop Martensen vilde anbringe skrift og bekendelsesskrifter på to planer (prædike Guds ord, som det »findes« i den hellige skrift og »er bevidnet« i de symbolske bøger, i stedet for: som det findes i skriften og bekendelsesskrifterne), men grundtvigsk interesse i at hævde Apostolicums særstilling førte til at »er bevidnet« gled ud, og bibel og symboler var dermed stadig autoriteter af samme rang⁶ – en ikke synderlig »luthersk« opfattelse! Ordinationsløftet blev ikke rørt, heller ikke ved ritualrevisionen af 3/9 - 1898⁷. De to former for forpligtelse gjaldt fortsat; præsteløftet aflagdes før eller efter ordinationen, ordinationsløftet i selve handlingen, og tidens almindelige uvilje mod de mange embedseder fik hos grundtvigianerne et særligt udtryk i kampen dels mod præsteløftet, dels mod at have to nogenlunde ensartede løfter; kunde man ikke helt komme af med præsteløftet måtte det ialt-fald være tilstrækkeligt at slå det sammen med ordinationsløftet.

I følelsen af at en »ny rationalisme« (den liberale, historisk-kritiske teologi) var i væxt fremhævede grundtvigske ordførere, især *J. H. Monrad* og *Morten Larsen*, ved århundredskiftet, at folkekirken – i realiteten – var en blot borgerlig indretning og som sådan bekendelsesløs. Monrad opstillede tre alternativer: den brutale folkekirke tvinger kættere ud eller krænker deres samvittighed hvis de konformerer sig; 2) den unerede folkekirke lader somom den er et trossamfund, og fælles ritual (salmebog etc.) kroner uhæderligheden; 3) den »tålsomme« folkekirke giver som en borgerlig-økonomisk rammeordning plads for flere religiøse opfattelser og overlader de forskellige grupper selv at ordne sig som de vil med bekendelse og ritual⁸.

Samtidig ændredes den kirkepolitiske situation da Venstre 1903 gennemførte lovene om menighedsråd og om valgmenigheders og friere kirkelige kredsers adgang til at bruge sognekirkerne⁹, og just nu begyndte den liberale teologi at vække opmærksomhed, især da præsten *Arboe Rasmussen* 1902/3 offentliggjorde nogle studier over »jomfrufødslen« som han mente hidhørte fra en anden »religiøs Sfære« end kristendommens¹⁰. Dette blev draget frem i det kirkelige udvalg af 1904 som noget der måtte hindre hans forbliven som præst, men biskop *Skat Rørdam* erklærede at man måtte skelne mellem en præsts studie-resultater (privatmeninger) og det han sagde på prædikestolen og ved sakramentforvaltningen, og Arboe Rasmussens egen biskop, *A. S.*

Poulsen (Viborg), betegnede hans anliggende som et »sygdomstilfælde« man kunde håbe vilde fortage sig¹¹. I udvalget gik debatten højt om præsters dogmatiske og liturgiske forpligtelse, men nogen afgørelse kom det ikke til, og biskopperne fik overdraget at forme et nyt ordinationsritual¹². Arboe Rasmussen rettede en skarp kritik mod Apostolicum – især for dets uegnethed som dåbsbekendelse; han mente at man kun burde døbe i Jesu navn¹³ – og biskop Rørdam indsendte til ministeriet (1909) et ritualforslag hvor Apostolicum var indføjjet, dog uden at virke som en del af ordinationsløftet¹⁴. Det blev ikke autoriseret, og hans efterfølger *P. Madsen* – der også stod bag revisionen af ritualerne for dåb, brudevielse og nadver (1912) – foreslog at man i ordinationsritualet skulde betone de fælleskirkelige bekendelsesskrifter (især Apostolicum) og m. h. t. de konfessionelle blot kræve overensstemmelse i »Grundanskuelse«; derved vilde man kunne ramme liberale teologer af Arboe Rasmussens type¹⁵.

Situationen gik for alvor i skred da Arboe Rasmussen (nu helt under indflydelse af Adolf v. Harnack) 3/12 - 1910 holdt sit – nærmest unitariske – foredrag om dogmekirken og vejen frem¹⁶. Et halvt år før var *Jacob Appel*, Askovs forstander, blevet kultusminister i *Klaus Berntsens* venstregering; han var grundtvigianer og stod kirkepolitisk Det radikale Venstre nær, d. v. s. var absolut tilhænger af en borgerlig og statsstyret kirkeramme, uden bekendelse og følgelig uden præsteløfte, og indadtil opbygget på et system af frie menigheder, altså valgmenigheder. Sit hjerte havde han virkelig med i den lov der 1/4 - 1911 gav frimenighedspræster ret til at bruge sognekirkerne¹⁷, langt mindre i den politiske forpligtelse til at fortsætte *J. C. Christensens* værk i en ny menighedsrådslov. Loven af 1903 udløb med udgangen af 1909; et forslag til ny lov faldt i folketinget, men menighedsrådene var blevet populære, fordi de faktisk havde haft præstevalgsret (afsnittet herom i 1903-loven gled ud efter krav fra landstinget, men en i sidste øjeblik indføjjet paragraf tillod ministeriet at høre rådene, og det besluttede man altid at gøre¹⁸). Det var svært at komme igennem med den nye menighedsrådslov, og først 1912 lykkedes det¹⁹.

Arboe Rasmussens foredrag skærpede situationen: grundtvigianerne vilde – dog med mange undtagelser – fastholde hans ret til at fortsætte som præst og f. ex. døbe uden den trosbekendelse han havde kritiseret; herved kunde kirkens »tålsomhed« hævdes. Indre Mission og Kirkeligt Centrum vilde derimod bevare folkekirken som bekendelseskirke og sætte Arboe Rasmussen ud, og da han omgikkes med planer om en ny kirkelig retning, grundet på husmænds og arbejderes sociale

substrat, fik han også den politiske konservatisme og Venstre imod sig, men mødte til gengæld sympati hos Det radikale Venstre og i Socialdemokratiet. Den sag som var begyndt at trække op imod ham standedes imidlertid – efter at biskop Poulsen havde afgivet flere diffuse erklæringer – ved at Appel (3/8 - 1911) stillede den »i Bero«, og som reaktion herimod dannede Indre Mission og Kirkeligt Centrum 1911 kamporganisationen Kirkeligt Landsforbund²⁰. Til Appels store utilfredshed offentliggjorde bisperne 1912 deres – på P. Madsens arbejde hvilende – forslag til ordinationsritual og fremhævede deri Apostolicum på en måde som de fleste grundtvigianere fandt juridisk forpligtende og derfor »uåndelig«²¹. Den stadige uro kulminerede da Arboe Rasmussen 1913 søgte Vålse (hvor ministeriet forbigik ham 1905); der var flertal for ham i menighedsrådet, men udnævnelsen var ikke sikker, fordi menighedsrådsloven af 1912 (§ 29) kun gjorde udnævnelse obligatorisk ved enstemmighed i rådet og når biskoppen anbefalede, og biskop Wegener (Lolland-Falster) som tidligere havde udtalt sig mod Arboe Rasmussen erklærede at ville nægte kollats. Appel – der som minister havde haft nok af brydsomme sager og frygtede at en ny »affære« vilde skade Askov – tilbageholdt ansøgningen; men da menighedsrådsflertallet krævede det sendte han den, og gik samtidig (ved regeringens fald) af som minister. Den nye – radikale – kultusminister, *S. Keiser-Nielsen* (ven af Morten Pontoppidan og Arboe Rasmussen) vilde gennemføre udnævnelsen for at understrege det kirkelige demokrati, og rimeligvis var det ham der – for at skaffe ro under grundlovsforhandlingerne – lokkede bisperne til et sagsanlæg mod Arboe Rasmussen (30/8 - 1913); at sagen så blev anlagt som »straffesag« og derfor i sidste omgang måtte føre til frikendelse ved højesteret – er en sag for sig; det varede næsten tre år at komme så vidt, og da var grundloven halet i land²².

Sagsanlægget fremkaldte mange reaktioner: den kirkelige konservatisme var yderst aggressiv, men dæmpedes, da J. C. Christensen offentliggjorde et grundlovsforslag hvorefter det var muligt at skille stat og kirke, uden grundlovsændring og folkeafstemning. Formanden for Det radikale Venstre, præsten *Thv. Povlsen*, proklamerede den »tålsumme« folkekirke som partiets politik; Morten Larsen trådte demonstrativt ud af folkekirken og fulgtes kort efter af sin valgmenighed i Holstebro²³.

1911 fik Appel sin gode ven, provst *Harald Ostenfeld*, gjort til Sjællands biskop; de stod kirkepolitisk hinanden nær, omend et noget forskelligt syn på præsteløfte og ordinationsritual gav anledning til

sammenstød²⁴. Ostenfeld var oprindelig imod sagsanlægget, men så under konflikten med ministeriet ingen anden udvej, og sidst på året 1913 udtalte han sig for at gøre Vålse til en statsstøttet frimenighed udenfor folkekirken – som betingelse for at standse retssagen (jfr. nr. 2, note 6).

Samtidig satte Appel sig i bevægelse. Som minister havde han følt sig meget trykket af J. C. Christensens dominans i Venstre²⁵, der endnu prægedes af den gamle modsætning mellem den »grundtvigske« og den »bergske« linie i kirkepolitikken. J. C. Christensen fulgte den sidste, Appel afgjort den første – der altså nu også havde Det radikale Venstres støtte. Da J. C. Christensen efter Venstres valgnederlag i forsommeren 1913 – som Appel for en stor del fik skylden for – væltede spillet for Klaus Berntsens regering og dermed åbnede vejen for et radikalt, af Socialdemokratiet afstivet, ministerium begyndte Appel (nu atter i Askov) at arbejde på at krydse den sognekirkelige linie med den menighedskirkelige for derved at nå sit mål: den »tålsomme« folkekirke. Det er om dette forsøg de her meddelte aktstykker handler²⁶.

Forsøget lykkedes ikke. Det var baseret på valgmenighederne, som vel nu stod på højden af deres indflydelse, men langt fra var stærke eller talrige nok til at kunne motivere en omdannelse af folkekirken efter grundtvigske principper og skabe en bekendelsesfri ordning som gjorde det muligt at rumme også den radikale form for liberal teologi indenfor folkekirken, blot den tydeligt adskilte sig fra »menigheden«. Sammen med dette mere almindelige kirkepolitiske program løb andre bestræbelser: som et middel til at ændre folkekirken til en »tålsom« indretning skulde Arboe Rasmussen-sagen tjene, først og fremmest ved en valgbispeordning²⁷, d. v. s. at en præst der ikke kunde få biskopelig kollats fik en sognepræst til »valgbiskop«, og meningen var at Morten Pontoppidan (der 1913, just foranlediget af retssagen og i samarbejde med Arboe Rasmussen, havde begyndt en ny række af sit gamle tidsskrift *Frit Vidnesbyrd*) skulde være valgbiskop for Arboe Rasmussen. Først synes det at have været tanken at gøre Pontoppidan til biskop i Ålborg eller på Falster²⁸; det glippede ialtfald, men Ostenfeld – der helt billigede Appels planer og stedse loyalt arbejdede for dem – fandt at valgbispeordningen netop var den løsning på konflikten som svarede til hans egne ideer²⁹. Da Pontoppidan ikke ville lege med (jfr. nedenfor, p. 149f.) påtog Ostenfeld sig at omstemme ham, men uden held. Den »anden Askovadresse« var substantielt udarbejdet tidligt på året 1914, men Appel trak – trods mange rykkere fra Osten-

feld – offentliggørelsen ud helt til juli 1915; det hænger sammen med at adressen nok rejste flere problemer end den løste – bl.a. ordinationsspørgsmålet, jfr. nedenfor, p. 132ff), men også med håbet om at få Pontoppidan til at gå i gyngen og måske navnlig med at Appel ikke ønskede at devovere sig før den nye grundlov (5/6 - 1915) var en kendsgerning.

Da adressen omsider kom for dagens lys – efterhånden kendte alle og enhver dens indhold – var modtagelsen ikke gunstig. Indre Mission, Kirkeligt Centrum og Kirkeligt Landsforbund tog skarpt afstand, J. C. Christensen var afvisende, fandt valgmenighederne et for spinkelt grundlag at bygge på og mente at så vidtgående et forslag ialtfald forudsatte behandling i et nyt kirkeligt udvalg. Regeringen og Det radikale Venstre havde – ligesom Dansk Kirketidende og Højskolebladet – tabt interessen og var kritiske overfor den forøgelse af bispemagten adressen, ret forstået, gav udtryk for, og Pontoppidan, der havde været en af de vigtigste brikker i spillet, mente at den vilde fremme kirkeligt »Særsind« og egoisme³⁰.

Men Ostenfeld var loyal til det sidste: endnu 22/5 - 1916 – 13 dage efter at højesteret havde frikendt Arboe Rasmussen, ikke for kætteri, men for »straf« – hævdede han på et bispemøde (som drøftede det kollatsproblem der var så brændende som nogensinde og først efter mange vanskeligheder fandt en særdeles kunstig afgørelse med den såkaldte Vålse-lov af 9/3 - 1917) at adressen gav den rette løsning³¹.

Den »anden Askovadresses« fallit var også et sammenbrud for Appels kirkepolitik. Redaktionen af Dansk Kirketidende tog konsekvensen og lod 1915 bladet – hvis største journalistiske kraft havde været *Chr. Ludwigs* – gå ind, og Ludwigs (der netop samtidig blev biskop i Ålborg) udtrykte siden i et kirkepolitisk testamente hvad der efter hans skøn havde bevirket sammenbruddet af den »menigheds-kirkelige« kirkepolitik: vel havde de grundtvigske ordførere for den »tålsomme« folkekirke, han selv iberegnet, kæmpet »med en dygtighed i det saglige, et talent i det formelle og en rigdom og udholdenhed i gentagelsen, der alle dage vil stå som en journalistisk ydelse af høj rang«. Men hvorfor gik så de der tiljubede »os« bifald på møderne og støttede »vore« resolutioner hen og stemte for den modsatte – J. C. Christensens – kirkepolitik? Ludwigs fastholdt alle dage sit syn på folkekirken som en blot borgerlig indretning, men erkendte – med tiden – at sognekirkeligheden har dybe rødder i en rent instinktiv og uudrydelig bevidsthed om kirkens »virkelighed« som folkeligt set er uadskillelig fra »Folkekirkens Form«. Og dette »instinkt« var der ikke

noget at stille op med. »Derfor tabte vi. Og derfor vil enhver kirkepolitisk tabe, hvis den kun regner med den bevidste menighedsbevidsthed og ikke med den ubevidste menighedsbevidsthed«. Derfor mistede grundtvigianismen sit førerskab i dansk kirkepolitik, og nu må man vælge mellem at isolere sig i valg- og frimenigheder, i sognebåndsløserkredse og foreninger til at indkalde fremmede præster, eller også stille sig på det beståendes grund og få det bedst mulige ud af det. Ludwigs valgte selv – som biskop – det sidste, d. v. s. J. C. Christensens linie som den for alvor kom til syne i kirkelovene af 1922, og »vil man sige at »ubevidst menighedsbevidsthed« er en logisk selvmodsigelse svarer jeg, at den er en levende virkelighed. Logik er god til sit brug, men den rummer ikke livet. Vort nederlag kom just af, at vi ikke forstod dette«³².

Den »anden Askovaddresses« skæbne var en manifestation af at en [valg]menighedskirkelig kirkepolitik som Appels havde lidt skibbrud, og dermed lå – når tiden var inde – vejen åben til genoptagelse og videreførelse af J. C. Christensens sognekirkelige politik. Det skal retfærdigvis tilføjes at på den fik Appel også indflydelse, f. ex. hvor det gjaldt bispevalg og stiftsbåndsløsning som han i det forberedende udvalg var med at præge, men også fordi han – der 1922 afløste J. C. Christensen som kirkeminister – på mange områder kom til at fastlægge administrativ praksis af de nye love – men det er en helt anden historie.

1. Se f.ex. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 1950, 97 f.
2. H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, 75, 78.
3. Sst. II, 234, jfr. Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen II, 1968, 204.
4. Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685 (her cit. i udg. af 1738), 325f, 336ff.
5. Gejstlig Reskriptsamling (herefter cit. GR.) 1869-71, 155f, dateret 27/8 - 1870.
6. Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøjeste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, 1870, 136 ff, 195 ff, 221 ff, 547 ff, 794 ff, jfr. Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg af 1904, V, 671.
7. GR. 1897-98, 362 ff.
8. Dansk Kirketidende, 17/2 - 1897, jfr. J. H. Monrad: Folkekirkelige Overvejelser, 1902, og P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953, 76 f (herefter cit. MP. II).
9. GR. 1903-04, 104 ff, 113 ff, 118 ff.
10. MP. II, 119.

11. Sst. 205 f, 130ff.
12. Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg af 1904, IV, 690 ff.
13. MP. II, 182.
14. Cultusministeriets arkiv (Rigsarkivet), 1. Dept. 3 J 1286.
15. Sst. jfr. papirer i P. Madsens privatarkiv (Det kgl. Bibliotek), Add. 1165 4° og MP. II, 233.
16. Sst. 220 ff.
17. GR. 1910-11, 71 ff.
18. Sst. 1903-04, 111, 457, 484ff, jfr. MP. II, 98.
19. GR. 1911-12, 380 ff.
20. MP. II, 185, 240 ff.
21. Sst. 244 f.
22. Sst. 251 ff.
23. Sst. 262 f..
24. Sst. 241, 244.
25. Jfr. hans mange breve til Ingeborg Appel, delvis udnyttet i MP. II, passim, jfr. C. Trock i Dansk teologisk Tidsskrift 1952, 169f; 1955, 152f, 168f, og Margrethe Christiansen: Jacob Appel. En mand og hans arv, 1970, 240ff.
26. Dokumenterne stammer dels fra Appels privatarkiv i Rigsarkivet (nr. 5050, pakken: Diverse Korrespondance) – for tilladelse til benyttelse takker jeg lektor Ingeborg Appel – dels fra en samling papirer jeg for år tilbage fik som gave fra Jaruplund i Sydslesvig. Der skelnes ikke her mellem de to grupper af aktstykker; det vilde være uden saglig betydning så meget mere som begge nu er forenet i Rigsarkivet. Af Ostenfelds breve er enkelte – helt private – bemærkninger udeladt.
27. Ideen stammer vist oprindeligt fra Morten Larsen der lige før sagsanlægget antydede den, 23/8 - 13, jfr. Bavnens, 3/9 - 13 og Dansk Kirke-tidende, 26/10-13, jfr. MP. II, 282.
28. MP. II, 274, 283.
29. Berlingske Tidende, 1/1 - 15.
30. Frit Vidnesbyrd, 1/8 - 15, jfr. MP. II, 287.
31. Sst. 303.
32. Chr. Ludwigs: Kirkepolitiske Breve, 1930, 16 ff, jfr. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-Bisper, 1954, 228 f og MP. II, 287, især note 209.

Nr. 1

• Kjære Appel!¹

Nu har vi to ikke konfereret saa ofte i det sidste Halvaar som i den foregaaende Tid, og jeg kan ikke sige andet end at jeg savner disse Konferencer. Det vil jo ikke sige, at Du og jeg altid var enige og altid saa paa en Sag med de samme Øjne, men jeg havde paa Fornemmel-sen, at Du forstod mig, og Forstaaelse er jo en Forudsætning for at man

kan finde hinanden. Jeg ved ikke, om jeg har sagt Dig det saadan før, men jeg har paany gjort den triste Erfaring, at saadan er vi Mennesker, in casu jeg, at vi skønner mest paa det, vi savner og det taler just ikke til vor Fordel. Ja, naar jeg ser tilbage paa det Aar, som nu er ved at gaa ud, da har der været Tider, hvor jeg spurgte mig selv, om jeg nu ogsaa var paa min rigtige Plads, og der formede sig saa som et Spørgsmaal, om Du havde gjort mig en Tjeneste eller en Bjørnetjeneste ved at gjøre mig til Biskop. Det er ikke at forstaa saaledes, at jeg fortryder det Skridt jeg har taget – saavidt jeg kender mig selv, vilde jeg, naar Omstændighederne var de samme, gjøre det samme. Men jeg kan ikke sige andet end at det piner mig undertiden at skulde (!) give mig af med Kirkepolitik. Som Mennesker faar deres kjønneste Side frem i Sygdom, saaledes synes jeg, at de faar deres grimmeste frem, naar der gaar Kirkepolitik i dem – ogsaa Mennesker, man ellers sætter højt – jeg tænker paa Eksempler fra de mest modsatte Lejre – I en Henseende tror jeg imidlertid, at jeg har gjort Fremskridt, nemlig i Haardhudethed. Det gjør yderst sjælden det mindste Indtryk paa mig, hvad the gentlemen of the press – den verdslige og kirkelige – siger om mig, og ræsonnerer saaledes: der er i vore Dage en Arbejdets Fordeling: nogle skal handle – andre skal skrive i Anledning af, hvad andre foretager sig, og jeg priser mig lykkelig ved at høre til første Afdeling².

Kan Du huske, hvad vi talte om undertiden, om at finde tilbage til sin tidligere Gerning; jeg gad vist, om Du nu ikke forstaaer mig bedre.

Jeg tænker paa en Jyllandstur først i Marts, nogle Dage og kommer maaske ogsaa en Visit til Askov, om det kan lade sig gøre.

Vil Du nu hilse Din Kone³ mange Gange fra os; min Kone⁴ sender hjertelige Hilsner. Jeg haaber, at Du ikke kommer til Kjøbenhavn uden at se herind.

Og saa en god og glædelig Jul for Dig og alle Dine!

Din hengivne

H. Ostenfeld⁵

21/12 13

1. *J. C. L. Appel* (1866-1931), forstander for Askov højskole 1908-28, kultusminister 1910-13, undervisningsminister 1920-22, tillige kirkeminister 1922-24.

2. Siden sagsanlægget mod Arboe Rasmussen (og Ostenfelds samtidige udtalelser, jfr. nr. 2, note 1) blev bisperne, især Poulsen og Ostenfeld, tit udsat for skarp kritik i den mere venstreorienterede eller grundtvigske presse. Ostenfelds ofte barske afvisning af og mange konflikter

med journalister var i øvrigt legendarisk berømt, jfr. N. J. Rald: Set fra Smallegade, 1961, 45.

3. *Ingeborg Appel*, f. Schrøder (1868-1948).

4. *Karen Bolwig Ostenfeld*, f. Dahl (1869-1954).

5. *H. Ostenfeld* (1864-1934), biskop over Sjællands stift 1911-23, over Københavns stift 1923-34.

Nr. 2

29/12 13

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev, som jeg, da jeg i Aften har lidt Tid, vil besvare straks. Jeg er ganske enig med Dig i Biskoppens Forhold til Ordinanden, men jeg forstaar ikke, at dette skulde udelukke et Præsteløfte eller rettere et Ordinationsløfte, som udtrykte Ordinandens Stilling overfor det Kirkesamfund, i hvilket han modtog en Præstestilling; det er et Punkt, hvor jeg aldrig har forstaaet Dig, som mener, at et Løfte skulde virke hindrende og bindende for den, der har aflagt det. Tænk en Gang paa Ægteskabsløftet, som dog ikke er nogen Hindring for mig i at elske min Kone. Mit Ønske med Hensyn til Præsteløftet er, at det skal være et synligt og offentligt Udtryk for det, som foregaar personligt mellem Ordinator og Ordinand. – Hvad mine Udtalelser i Ryslinge angaar¹, saa var Poulsen² stødt over dem og med Rette, for de var vendt mod ham, og jeg kan ikke forstaa, hvorledes man af dem kan faa ud, at jeg har kritiseret Din Stilling i den Sag, hvor jeg stadig er enig med Dig, kun med den Undtagelse, at Du begik en Formfejl ved ikke at sende de 3 Medlemmers Henvendelse ad officiel Vej tilbage til Menighedsraadets Erklæring³. Jeg har ment tidligere og mener endnu, at Rettens Vej i aandelige Spørgsmaal er den daarligste, men man kan blive tvunget ind paa den, og det mener jeg, at vi blev. Jeg mener nemlig, at A. R.[s] Forflyttelse *indenfor* Folkekirken vilde virke – ikke bare indenfor Landsforbundet – men i vort Kirkefolk i det hele som en Godkendelse, og en saadan vil jeg ikke være med til. Jeg kan sige, at Sagen vilde aldrig have ligget saadan i Sjællands Stift, thi der vilde jeg efter Visitats og personlige Forhandlinger med Manden, naar jeg var kommen til det Resultat, at han ikke kunde være Præst, have sat min Stilling ind paa at faa ham fjernet, men nu forelaa der kun de vage og udflydende Erklæringer fra Biskop Poulsen⁴. – Den Mistro fra Biskoppernes Side, Du klager over, har jeg ogsaa mærket adskillige Gange, og har bekjæmpet den af et godt Hjerte, og der vil ogsaa komme den Tid, da man ser, at Du havde Ret⁵.

Men nu synes Du, at Kursen er lagt helt anderledes end før, og at det er saa forkert med Tanken om understøttede Menigheder udenfor Folkekirken⁶ – og det forstaar jeg ikke. Da Valgmenighedsloven kom, gjaldt det om at bevare den aandelige Enhed, medens den økonomiske brast. Her gjælder det om at konstatere den aandelige Kløft – men lad saa den økonomiske Ramme bestaa. Hvorfor dog ikke give Menigheden i Vaalse, som vil have A. R.⁷, Understøttelse? hvorfor skal de være Martyrer? Min Tankegang er: Vælger en Menighed en Præst, som Biskoppen ikke kan give Kollats, maa den løse Stiftsbaand til en anden Biskop, som er villig. Findes ingen villig, maa Præst og Menighed indrette sig udenfor Folkekirken med Understøttelse. Kan man ikke gaa ud fra, at naar ingen af de 7 Mænd, der er valgt til Tilsynsmænd, mener at kunne give Anbefalingsskrivelse, saa hører vedkommende ikke hjemme indenfor Folkekirken? Det forudsætter Bispevalg⁸ – ja, men vi maa hjælpe os som vi kan, indtil vi faar dette. – Jeg kan ikke indse, at dette er noget som strider mod Lov af 1/4-11⁹, som angaar Frimenigheder, med hvem vi føler os trosenige. Det er en Begyndelse til en Dissenterlov, men den maa da al Retfærdighed kræve, at vi faar en Gang.

Jeg ønsker ikke en bornert og forsumpende Folkekirke med Tvang for Forskning, jeg tror, at det vilde være en Ulykke mest for Folkekirken selv, men der maa alligevel være Grænser for Lærefriheden: Fornægter en Mand Barnedaaben, er man straks klar over, at hans Plads er udenfor Folkekirken, men forkynder en Mand en saa aandelig, for ikke at sige luftig Kristus, at man slet ikke kan kjende ham, saa maa han ogsaa finde sig i, at han ikke kan være Præst. Og vil Du saa sige, at jeg tager mere afgjort Stade nu overfor A. R. end før, saa vil jeg sige: ja det gjør jeg, og jeg skal sige hvorfor. Hans Foredrag i Studenterforeningen har jeg ikke været tilbøjelig til at tage bogstavelig, men som en Eksplosion. Nu var han imidlertid sidste Vinter Medarbejder ved det unitariske Blad. I dette bebrejdede en Indsender ham, at det var mindre Spørgsmaal, han gav sig af med. Herpaa svarede han, at hans Interesse laa ikke i de mindre Spørgsmaal (Jomfrufødslen), men vilde man spørge om hans Interesse, saa laa den klarest udtalt i Foredraget »Dogmekirken og Vejen frem«¹⁰. Se naar Manden 2½ Aar efter sit Foredrag forlanger, at dette skal tages bogstaveligt, saa maa man følge ham, og saa kommer P. Madsens Kritik af dette til at staa ved Magt¹¹.

Derfor siger jeg: lad ham og den Menighed, der vil have ham, faa Pengene – men aandeligt Fællesskab har vi ikke.

Ja jeg foretrækker ogsaa det levende Ord til dette Brug, men i Mangel af bedres Havelse er en Fyldepen nyttig.

Modtag sammen med Din Hustru Ønsket om et godt Aar 1914,

Din hengivne

H. Ostenfeld

1. Under et præstekursus i Ryslinge optog F. J. Borgbjerg et interview med Ostenfeld (Social-Demokraten 23/8 - 13 – otte dage før bisperne anlagde sag mod Arboe Rasmussen) der erklærede at bisperne vilde sætte deres stilling ind på at få en principafgørelse, men at en retssag var en »meget uheldig« løsnings; selv var han tilhænger af frikirken – som vilde blive realiseret en gang i fremtiden, men ikke nu havde folkeflertallet for sig. Til Politiken (25/8 - 13) sagde Ostenfeld at gik ministeriet imod biskop Wegener vilde han selv nok kunne være præst, men ikke biskop i folkekirken, jfr. H. Ostenfeld: Om Præsteløftet, 1912, 8: der kan være tilfælde hvor man for menighedens skyld må skride til »Retsforfølgelse af en Præst for Tros og Læres Skyld«. Se iøvrigt F. C. Krarups Breve til Lyder Brun, udg. af P. G. Lindhardt, 1960, brev nr. 21 (23/12 -13), jfr. MP. II, 258.
2. A. S. Poulsen (1854-1921), biskop over Viborg stift 1901-21. Også i en embedserklæring (7/7 - 13, MP. II, 255) ytrede Ostenfeld sig skarpt om Poulsens hidtidige fremgangsmåde overfor Arboe Rasmussen.
3. Se p. 106, jfr. Dansk Kirketidende 14/12 - 13 og MP. II, 251f.
4. Sst. 230 ff, 238 f, 254, 256.
5. Nemlig i at stille Arboe Rasmussen-sagen »i Berø«, 3/8 - 11, GR. 1911-12, 153 f, jfr. MP. II, 238.
6. I Fyns Venstreblad (12/12 - 13) antydede Ostenfeld (jfr. p. 107) at bisperne som betingelse for at standse retssagen mod Arboe Rasmussen kunde tænke sig at gøre Vålse til statsstøttet frimenighed udenfor folkekirken, jfr. MP. II, 274.
7. N. P. Arboe Rasmussen (1866-1944), sognepræst i Skibsted-Lyngby 1897-1916, i Vålse 1916-20.
8. Det kirkelige udvalg af 1904 havde overvejet »kirkelige« bispevalg (Forhandlinger, V, passim), og det samme krævede Kirkeligt Landsforbund; andre ønskede »demokratiske« bispevalg, et standpunkt som – især takket være Appel – sejrede ved bispevalgsloven af 30/6 - 22, GR. 1921-22, 741 f, jfr. MP. II, 274, 282 f.
9. GR. 1911-12, 71ff, jfr. p. 105 og MP. II, 212f.
10. Protestantisk Tidende, 1/11 - 12, jfr. MP. II, 228 f, 248. I et brev til Nic. Blædel (21/3 - 14) kalder Arboe Rasmussen det omtalte foredrag sit »Hjertebarn«. Disse breve – som tilhører fru Inger Blædel – var mig ikke bekendt under udarbejdelsen af MP. II; de giver vigtige bidrag både til sagens enkeltheder og til Arboe Rasmussens vurderinger af den.
11. P. Madsen (1843-1911), professor i dogmatik og nytestamentlig

exegese 1875-1909, Sjællands biskop 1909-11. Madsens embedserklæring under første fase af Arboe Rasmussen-sagen findes i GR. 1911-12, 94 ff, jfr. MP. II, 234.

23/1 - 14 meddelte Højskolebladet at Askov valgmenighed havde indbudt til et møde af valgmenighedspræster og to repræsentanter fra hver valgmenighed; Enevold Terkelsen fra Herning skulde indlede. 6/2 - 14 oplystes (sst.) at mødet havde fundet sted, at der skulde holdes endnu et møde, og at der var nedsat et arbejdsudvalg af J. Appel, P. Boisen¹, H. F. Hansen², A. Højmark³, C. Koch⁴, Christine la Cour⁵ og E. Terkelsen⁶.

Fra mødet foreligger to opskrifter til indlæg med Appels hånd, og to adresse-udkast; det første er skrevet af Appel, det andet med en ukendt hånd, men med indskud af Appel.

1. *P. B. T. Boisen* (1845-1920), valgmenighedspræst i Kerteminde 1886-1920.
2. *H. F. Hansen* (1854-1921), statskonsulent for plantekultur, lærer ved Askov højskole 1884-93, leder af forsøgsstationen sst.
3. *A. Højmark* (1865-1944), valgmenighedspræst i Århus 1904-43.
4. *C. Koch* (1860-1925), valgmenighedspræst i Ubberup-Gørlev 1895-1925.
5. *Christine la Cour*, f. Marstrand (1851-1927), enke efter fysikeren P. la Cour i Askov.
6. *E. Terkelsen* (1865-1935), valgmenighedspræst i Herning 1904-35.

Nr. 3

Det kirkelige Møde i Askov 28.-29. Januar 1914

De fri folkekirkelige Menigheder, altsaa Valgmenighederne, har jo efter Loven ingen anden Frihed end Sognemenighederne, naar undtages Kaldelsen af Præsten, der jo dog skal have kgl. Stadfæstelse efter ministeriel Indstilling.

§ 8 i Lov om Valgmenigheder lyder saaledes: Valgmenigheden afholder selv de med dens særlige Stilling forbundne Udgifter.

Alle de folkekirkelige Pligter maa en Valgmenighed paatage sig, men ingen af de folkekirkelige økonomiske Goder bliver den til Del.

Saadan er Stillingen til Folkekirken.

Efter Lov af 1911 om de evangelisk-lutherske Frimenigheders Stilling til Folkekirken, er der hovedsagelig kun den Forskel paa Valgmenighedspræstens og Frimenighedspræstens Stilling, at den første kan foretage Ægtevielse med Lovens Gyldighed, den anden ikke. Det betyder jo, at Valgmenighedspræsten er en borgerlig Embedsmand i et enkelt Tilfælde, og det kan Frimenighedspræsten ikke være.

At vi overhovedet har Valgmenigheder skyldes Trangen til at være med i en fri Menighedskreds, der raader for, hvem der skal optages og hvem der ikke skal optages i Menigheden, og for Præstevalget.

Dette betales med den dyreste Pris folkekirkelig set, idet jo endog-saa Præstelønnen skal udredes af Valgmenigheden, selvom den ingen Kirke har.

Det maa aabenbart værdsættes højt i vore Valgmenigheder at bevare Stillingen indenfor Folkekirken. – Fællesskabet er der lagt megen Vægt paa.

Saadan er den historiske Stilling.

Men dette medfører jo ikke, at der i Folkekirken kan ske saadanne Forandringer, at Spørgsmaalet rejser sig, om Fællesskabet er af saa stor Værdi, at man vil blive trods disse Ændringer.

Der er ofret meget paa at bevare Fællesskabet; derfor er det maaske blevet mere dyrebart, end det ellers vilde være blevet.

Nr. 4

Det kirkelige Møde i Askov 28.-29. Januar 1914

Grunden til at Mødet er sammenkaldt. Særlig det Ansvar, som Valgmenighederne har derigennem, at de har valgt at staa i Folkekirken samtidig med at de dannede fri Menigheder.

Valgmenighederne har styrket Folkekirken ved at blive i den. – Og under de nuværende Forhold støtter Valgmenighederne indirekte den folkekirkelige Styrelse ved ikke at rejse nye Krav.

Det er jo gaaet saadan med de kirkelige Frihedslove, at de efterhaanden er vel ansete af alle kirkelige Lejre undtagen af det stivede Centrum.

Dette gælder baade Præster og Lægfolk.

Men man vil naturligvis sige: det er fordi de Krav Lovgivningen har imødekommet er rejst fra kirkelig vaagne Krese. Selv om det kun var

et Mindretal, der bar Kravene frem, har det dog været almenværdifulde Krav.

Nu er den stærke Bevægelse oppe, fordi at det, der kræves, kommer fra en Trang, der ikke hører hjemme i særlig kirkelige Krese, i Menigheder med et stærkt udviklet Menighedsliv.

Det er klart, at saadanne Krav rent umiddelbart vil mødes paa en anden Maade, nemlig af dem, der betragter Folkekirken som et Trossamfund.

Det gælder nu om Præstefrihed og en liturgisk Frihed, som af de fri folkekirkelige Medlemmer er sat i anden Række; de personlige Friheder er sat først.

Længe har Kravene staaet paa Forhandlingernes Dagsorden. Nu synes Handlingens Tid at være inde.

1881 blev Kravene formede paa Askovmødet¹.

Valgmenighederne har levet ret tilfredsstillende under den hidtidige Ordning. Uroen er ikke kommet fra dem – før nu.

Askov 3. Frihed til at vælge Salme- og Alterbog.

Dette er tilfredsstill. løst m. H. t. Kravene indenfor selve Valgmenighederne².

Der foreligger jo intet Krav fra kristne Menigheder.

Askov 4. Børns Altergang, Anord. 1/2 1909³.

Her en stor Forandring fra R. Lunds Dage⁴.

Askov 5. Frihed for Biskopperne til at ordinere Mænd, der ikke har de sædvanlige Betingelser. Har der meldt sig en Menighed med bestemt Krav?

Det kirkelige Udvalg har tiltraadt Kravet⁵.

Men et Tilfælde maa først foreligge.

Askov 6. Særlig Prøve. Derom gælder det samme – Adgang til theol. Emb[edseksamen] uden for Studenter kan opnaaes.

Askov 7. Borgerligt Ægteskab kommer snart⁶.

Askov 8. Brugen af Kirkerne tilladt⁷.

Askov 1. Præsteløftets Ændring. Forhandlingen herom har været standende. Fordelen ved det gamle Biskoppernes Forslag⁸.

Hvordan gaar Ordinationen til?

Præsteløftet ikke det afgørende.

Det er Bisperne.

Præsteløftet betegner formelt Enheden i Folkekirken, noget uvigtigt.

Gr. 1859 om Bisperne⁹.

Hertil kræves Bispefrihed. A.-R.Sagen havde været givet hertil.

Menigheden løse Stiftsbaand¹⁰.

En Biskops Udtalelse¹¹.

Loven af 1911 er en Indledning dertil.

Lægfolket deltage. Ordination ske i Menigheden¹².

De »7« Folkekirker.

Valgmenighederne har i Reglen »gamle« Præster.

1. Jfr. p. 103.

2. Lov om Valgmenigheder (15/5 - 03) kender ingen sådan bestemmelse; der må hentydes til almindelig praxis eller måske til kgl. anordn. af 23/4 - 09, GR. 1909-10, 84 f.

3. I kgl. anordn. af 1/2 - 09 § 8 (sst. 19 ff) er altergang for ukonfirmerede tilladt »i særlige Tilfælde«.

4. R. Lund (1827-89) der 1871 blev valgmenighedspræst på Mors mistede 1883 sin anerkendelse – og menigheden blev frimenighed – bl.a. fordi han ikke vilde afstå fra børnealtergang, jfr. Fem Aalborg-Biskopper, 1954, 42 ff.

5. 31/10 - 06 vedtog det kirkelige udvalg (Forhandlinger V, bilag 10, § 1) at der kunde dispenseres fra de foreskrevne embedsprøver, når »en Biskop af Hensyn til en bestemt Menigheds Tarv indtrængende anbefaler en Mand til Præst for denne, og naar den vedkommende paa fremragende Maade har vist sig i Besiddelse af de Egenskaber, der kræves til Præstegjerningen«. Dette er kimen til den midlertidige lov om adgang til præsteembede (28/6 - 20, GR. 1919-20, 699 ff) og adgangsloven af 30/6 - 22 (sst. 1921-22, 696 ff).

6. Forslag om obligatorisk borgerlig vielse fremsattes af Venstreregningen 1902 (jfr. MP. II, 95), men gennemførtes ikke; det genfremstattes af den radikale regering 11/4 - 19 (Rigsdagstidende 1918-19, Tillæg A, 5262 ff), også nu uden resultat; ægteskabsloven af 30/6 - 22 (GR. 1921-22, 618) indførte den valgfrie ordning.

7. Lov om Brugen af Kirkerne, 15/5 - 03, GR. 1903-04, 113 ff, jfr. lov af 1/4 - 11.

8. Må hentyde til Forslag til Præstevielsesritual, udarbejdet af Danmarks Biskopper, 1912, jfr. MP. II, 244 f.

9. I Den christelige Børne-Lærdom (april 1859, jfr. Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter (ved Holger Begtrup), IX, 490 ff) udvikler Grundtvig sine tanker om præstefriheden i den folkekirke der har »Skin« af en evangelisk-luthersk bekendelseskirke; han advarede mod at træde ud af den, og det kunde bl.a. undgås ved at give »Bisperne i den fri Folke-Kirke den uundværlige Frihed til at ordinere efter deres Overbevisning, og følgelig ogsaa til at nægte Ordinationen, hvor de ikke tror med god Samvittighed at kunne meddele den«. Tilsvarende måtte alle »Kandidater«, som »har naaet den bestemte Alder, have Lov til at lade sig ordinere af hvilken Biskop i Folke-Kirken de dertil kan formaa«.

10. Stiftsbåndsløsning sammenknyttedes efter Appels forslag med

bispevalgsloven af 1922, jfr. GR. 1921-22, 742 (§ 6).

11. Hentyder rimeligvis til Ostenfelds udtalelser under mødet i Ryslinge 1913 eller i Fyns Venstreblad samme år, jfr. nr. 2, note 1 og 6.

12. Forslaget er optaget i Forslag til Præstevielsesritual, udarbejdet af Biskopperne i den danske Folkekirke, 1915, 24.

Nr. 5

Spørgsmaalet om ved Lovgivningen at give den folkekirkelige Styrelse Ret til at tillade en Sogne- (eller Valg)menighed og dens Præst at foretage bestemte, men andre Ændringer i Ritualen end Menighedsraadslovens § 16 tilsteder, kan efter Udvalgets Skøn, ikke ventes ført til nogen Løsning, før der fra en folkekirkelig Menighed og dens Præst foreligger bestemt formede Krav.

Ved Præstevielse bortfalder Præste- og Ordinationsløftet.

Ordinanden har Ret til at søge Ordination hos den af Folkekirkens Biskopper, han ønsker.

En Sognemenighed (eller Valgmenighed) med sin Præst kan løse Stiftsbaand til en Biskop, der da, om han dertil er villig, overtager det folkekirkelige Tilsyn med vedkommende Menighed.

Kommer en Sogne- (eller Valg)menighed med sin Præst i den Stilling, at ingen af Folkekirkens Biskopper vil overtage Tilsynet med dem, kan Menigheden med sin Præst andrage den folkekirkelige Styrelse om at faa beskikket en Præst i Folkekirken, som dertil maatte være villig, til Tilsynsmand.

Nr. 6

I Betragtning af hele den foreliggende kirkelige Situation finder vi Tiden egnet til at ansøge det høje Ministerium om følgende tre Ting:

1) Præsteløftet og Ordinationsløftet afskaffes og det overlades til Ordinador at afgøre, om Ordinanden efter hans Overbevisning er skikket [Appel: og villig] til at være [Appel: tjene som] Præst i den danske Folkekirke [Appel: Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden saa vel af Ordinador som Ordinand]. Hvor en Præst og Menighed er enig derom kan de betragtes som løste fra Præste- og Ordinationsløftet [sidste punktum atter overstreget]. Stiftsbaandet kan løses, hvor en Biskop ikke ønsker at være Tilsynsmand for en Præst og Menighed. Hvor ingen Biskop vil være det for en Præst og

Menighed, kan Ministeriet beskikke en anden Præst i Folkekirken [Appel: som dertil maatte være villig] som Tilsynsmand for vedkommende efter Ansøgning.

2) Vi ansøger Ministeriet om at hvor en Præst og Menighed søger derom, maa der gives dem Tilladelse til at døbe i Faderens, Sønnens og Helligaandens Navn uden Brug af Trosbekendelse.

3) Naar en Præst og Menighed ansøger derom kan der gives dem Tilladelse udover § 16 i Menighedsraadsloven til en Daab i Navnet Faderens, Sønnens og Helligaandens uden Brug af Trosbekendelse.

Vi andrager det høje Ministerium om, at der i Tilfælde af, at en Præst og Menighed ansøger derom, maa gives Tilladelse til at døbe i Navnet Faderens, Sønnens og Helligaandens uden Brug af Trosbekendelsen. Dette er en Udvidelse af den Ritualfrihed der er tilladt i Menighedsraadslovens Paragraf 16¹.

Vi foreslaar [Appel: udtaler os] ikke [Appel: om] Ritualfrihed, fordi der ikke fra den Side, hvor man personlig ønsker det, har været stillet Krav derom.

1. Ønsker et menighedsråd efter aftale med præsten og efter forhandling på et menighedsmøde at der ved gudstjenesten bruges »andre end de autoriserede Salmebøger ... eller foretages mindre Ændringer i Liturgi og Ritualer, maa Biskoppens Tilladelse dertil indhentes«, GR. 1911-12, 389 f, jfr. kgl. anordn. af 23/4 - 09 (sst. 1909-10, 84 f) at bisperne kan tillade »mindre Ændringer« i liturgien hvor præst og menighedsråd er enige derom. 1912-lovens § 16 er identisk med 1922-lovens § 25.

Nr. 7

Ryslinge d. 4/2 1914

Kære Forstander Appel.

Jeg vil gerne bringe Dem og Deres Hustru en Tak for venlig Gæstfrihed.

Mødet var jeg glad ved, og Resultatet synes mig det bedste. For alt for mange af Deltagerne var Spørgsmaalene endnu dunkle. At tage en Beslutning efter en 1ste Behandling vilde kun have voldt Fortrydelse.

Opgaven er jo ingenlunde let, at finde en Måde hvorpå Forkyndelsesfrihed og Handlingsfrihed kan følges ad i Folkekirken. Det bliver vist nok nødvendigt at indskyde et personligt Mellemed, en Stødpude,

mellem Staten p. d. e. S. og Menighed og Præst p. d. a. S. Derfor tiltaler Deres Forslag mig mere og mere, jo længere jeg tænker derpå. Nogle Forandringer var dog vist heldige. I St. f. Forholdstal ved Bispeudnævnelse, vilde jeg foretrække den gamle Ordning. Men så skulde de Præster og Menigheder, der ikke vilde have nogen af Statens Bisper til Tilsynsmænd, kunne vælge en hvilken som helst af Folkekirkens Præster til Valgbiskop. Det vilde jo sikkert også virke gavnligt på Statens Valg, da man må forudsætte, at den ikke ønsker altfor mange Valgbisper.

Kerteminde-Præsten¹ er vist ikke så slem. Allerede på Vejen Station var han ikke bange for *to* forskellige »Dåber«, en med og en uden Trosbekendelsen². Standpunktet er altså forladt i Princippet. Han vilde ikke kristeligt kunne forkaste en Dåb i de tre store Navne, og derfor kunde han også anerkende en sådan Dåb folkekirkeligt. Mon det ikke vilde gå ham på samme Måde overfor en Dåb i f. Eks. det andet store Navn? Iøvrigt havde han sagt til Alf. Povlsen³ d. 2den d. M., at det nedsatte Udvalg naturligvis måtte se at blive enigt.

Med venlig hilsen til Dem, Deres Hustru og min Kusine, Karen Bardenfleth⁴.

Deres hengivne
Johannes Monrad⁵

1. P. Boisen.

2. Jfr. p. 120, 141, 158f.

3. A. Povlsen (1852-1934), forstander for Ryslinge højskole 1884-1927.

4. Karen Bardenfleth (1892-1972), missionær i Indien 1921-51, priorinde på Vemmetofte 1952-67.

5. J. Monrad (1876-1948), lærer ved Ryslinge højskole 1903-17, forstander 1917-29, sognepræst i Kølstrup 1929-46.

I løbet af februar 1914 fik Appel nedenstående (trykte) adresse færdig, men inden han forelagde den for udvalgets medlemmer må han (jfr. nr. 9 - 12) have foreslået at lade punkt 5 udgå – formentlig i forventning om at regeringen (jfr. p. 117f.) havde planer om at indføre obligatorisk borgerlig vielse ved lov – og han har også ændret punkt 1; dels fremgår det af Højmarks brev (nr. 13), dels af en note til den endelige adresse om at den til valgmenighederne udsendte text (for større klarheds skyld) lød således: »Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades til Ordinatore at afgøre, om Ordinanden er skikket til at tjene som

Præst i den danske Fokekirke. Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden, saa vel af Ordinator som Ordinand«. Denne formulering går tydeligt tilbage til Appel (nr. 6); derimod er ønsket om frihed til dåb uden trosbekendelse (sst.) blevet opgivet, måske fordi det – når andre grundtvigianere protesterede derimod (jfr. nr. 13, note 2) – lød for udfordrende, og man har nøjedes med at henvise til eventuelle ændringer i menighedsrådslovens § 16, uden direkte at sige hvad disse ændringer gik ud på, skønt dåb uden trosbekendelse var noget centralt som skulde muliggøre Arboe Rasmussens forbliven som præst, jfr. nr. 42-45.

Nr. 8

Udvalget foreslaar, at der indsendes følgende Andragende til Regeringen:

1. Præste- og Ordinationsløftet ophæves.
2. En Kandidat, der skal præstevies, har Ret til at søge Ordination hos den af Folkekirkens Biskopper, han ønsker.
3. En Sogne- (eller Valg-)Menighed med sin Præst kan løse Stiftsbaand til enhver af Landets Biskopper, der da, om han dertil er villig, overtager det folkekirkelige Tilsyn med vedkommende Menighed.

Kommer en Sogne- (eller Valg-)Menighed med sin Præst i den Stilling, at ingen af Folkekirkens Biskopper vil overtage Tilsynet med den, kan Menigheden med sin Præst andrage den folkekirkelige Styrelse om at faa beskikket en Præst i Folkekirken, som dertil maatte være villig, til Tilsynsmand.

4. Der gives den folkekirkelige Styrelse Ret til paa Andragende fra en folkekirkelig Menighed og dens Præst at anerkende bestemt formede Ritualer, som indeholder Ændringer ud over saadanne, som Biskoppen kan tilstede i Henhold til Menighedsraadslovens § 16.
5. Der forelægges snarest mulig et Forslag om Indførelse af alm. borgerlig Ægteforening, saaledes at den kirkelige Indvielse af Ægte-skabet bliver valgfri og intet har med den borgerlige Anerkendelse af dette at gøre.

Nr. 9

Kære Forstander Jac. Appel! Jeg har intet at indvende mod den tilsendte Form.

M. H. t. Spørgsmaalet om Præsters Adgang til at underskrive Andragendet bemærker jeg, 1) at det jo ikke var saa rart, om kun en ganske lille Flok Præster skrev under; i saa Fald var det maaske bedre, om Valgmenighederne stod alene. 2) Dernæst, at Underskriverne i saa Fald blev et noget uensartet Korps: Valgmenighedspræster, Repræsentanter for Valgmenigheder og endelig Sognepræster¹.

Men jeg kan iøvrigt godt gaa med.

Med venlig hilsen!

Deres hengivne

Carl Koch

Ubberup 2. Marts 1914

Jeg kan gaa med til at lade Punkt 5 gaa ud,

Ubberup 5. Marts 1914

Carl Koch

1. Det fremgår flere steder at man overvejede at lade adressen underskrive også af sognepræster, men opgav det, bl. a. fordi de pågældende menigheder jo ikke kunde forudsættes som helhed at ville gå med, jfr. p. 124.

Nr. 10

Kjerteminde 2/3 14

Kære Forstander Appel!

Ja, jeg går villigt ind på, at også andre Præster får Lejlighed til at underskrive vort Andragende.

Ej heller skal jeg gøre Indvending imod »Kandidat« o. s. v. istedetfor »Ordinand« eller imod, at Punct 5 taler om, at et Forslag forelægges istedetfor, at en Lov gives. Men jeg beder rigtignok om, at dette med »rent juridisk Præg« ikke udgår, hvorpå jeg lægger så megen Vægt, at jeg ikke synes, jeg kan være med til at bede om Indførelse af almindeligt borgerligt Ægteskab uden Værn for dem, der vilde ønske kirkelig Vielse, imod et Slags »Vielse« forud for Kirkens. Derimod er jeg villig til, hvis Betænelighederne imod dette Krav skulde være *for* store, til at underskrive vort Andragende med Punct 5 helt udeladt.

Venlig Hilsen og Tak for begge mine Askov-besøg

Deres

Poul Boisen

Kære Forstander Appel!

Jeg beder om, at der mod Postoprækning må blive mig tilsendt 400 Expl. af vort Forslag, når det er trykt færdigt. – Og så beder jeg om at få mit Navn trykt med nedenstående Bogstavering

Deres
Poul Boisen

[poststemplet Kerteminde, 2.3.14]

Den foreslaaede Ændringstilføjelse giver jeg min Tilslutning.
Kjerteminde 12/3 - 14

Venlig hilsen
Deres
Poul Boisen

Nr. 11

Aarhus, d. 3de Marts 1914

Kære Appel!

Tak for sidst! Jeg er godt tilfreds med Deres Redaktion og har ingen Bemærkninger at gøre. Men jeg beder meget om, at vort Forslag ogsaa maa blive sendt til Valgmenighederne i Aal pr. Oksbøl og i Grimstrup. Jeg traf Præsten fra Oksbøl og han og flere af Menigheden var ked af, at de ikke havde faaet Indbydelse til Mødet, vi betragtede dem ikke som ægte, mente de. Jeg lovede ham bestemt, at de skulde faa vort Forslag og beder Dem derfor sende det og tillige til Grimstrup¹. Dette med Sognepræster og Kapellaner har jeg i og for sig intet imod, men vil det ikke se mærkeligt ud, at vi er der med Menigheder og de uden. Jeg har forresten ogsaa faaet Forespørgsler i den Retning.

Venligst Hilsen til Dem og Deres Hustru med Tak

Asger Højmark

Kære Appel!

Jeg har intet imod, at Punkt 5 udgaar. Men jeg synes, at da Å og G. er Valgmenigheder er det urigtigt at forbigaa dem og var det urigtigt første Gang uanset om Gjørup er enig med os eller ej.

Venligst Hilsen

Asger Højmark

[poststemplet Aarhus 5.3.14]

1. 1912 blev K. Gjørup (1879-1936) – jfr. Højmarks brevkort til Appel af 5/3 - 1914 – valgmenighedspræst i Aal, takket være Appel der anså ham for grundtvigianer; det var dog en misforståelse, og da han sluttede venskab med den yderliggående missionske sognepræst måtte han 1914 fratræde stillingen; han blev siden sognepræst i Køge, jfr. Asger Højmark og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder, 1944, 322. I Appels koncept til adressens endelige form findes følgende (overstregede) bemærkning: »Naar Valgmenighederne i Aal og Grimstrup ikke var indbudt til Mødet, skyldtes det, at disse Menigheder formentlig betragter sig selv som en rent foreløbig Foranstaltning begrundet paa Vanskeligheder i Forholdet til Stedets Præst«!

Nr. 12

Herning 6/3 1914

Kære Appel

Jeg for min Del har intet imod, at det sidste punkt udgår. Men er punkt 3 ikke omredigeret? Stod der ikke, at den kirkelige styrelse efter derom indgivet andragende kunde *udnævne* en præst i folkekirken til at udøve det folkekirkelige tilsyn? Det synes jeg i hvert fald er bedre. Ti egentlig har man vel altid lov til at *andrage*.

Venligst hilsen og selv tak for sidst fra os begge

Din hengivne
Enevold Terkelsen¹

Herning d. 7/3 - 14

Ja! men er »villig« på sin plads i den sammenhæng?

Venlig hilsen
Enevold Terkelsen

1. Jfr. Terkelsens oplysninger i Askov Folkehøjskole 1865-1915, udg. 1916 af Foreningen af Askov Lærlinge, 111 ff (dateret 9/7 - 15).

Nr. 13

Aarhus d. 7de Marts [1914]

Kære Appel.

Det første: »Præste- og Ordinationsløftet ophæves og det overlades til Ordinator at afgjøre om Ordinanden efter hans Overbevisning er skikket? til at tjene som Præst i den danske Folkekirke«, gaar jeg gerne med til og synes særdeles godt om. Det sidste om Præstevielsesritualet synes jeg gaar for meget i Enkeltheder sammenlignet med hele vort Forslag; holder de andre Udvalgsmedlemmer paa det, vil jeg dog ikke modsætte mig det.

Ved at tale med Teilmann¹ og ved at læse »Dansk Kirketidende« (Side 151, Linie 12 flg.) for 8. Marts er jeg kommen til at tænke paa, om vi ikke i vort Forslag skulde have haft med, at Præsterne løses fra Sognebaandet², som det for længst er løst for Lægfolk, men da Boisen vist er Modstænder af dette, er det vel for sent at faa det med, hvis der ikke skal holdes et nyt Møde.

Venligst Hilsen
Asger Højmark

1. *J. Teilmann* (1835-1919), valgmenighedspræst i Bering 1876-1919.
2. Dansk Kirketidende, 22/2 - 14, offentliggjorde en adresse fra 91 (mere eller mindre) grundtvigske præster, som tog afstand fra den »tålsomme« folkekirke, hvori man kunde bruge »en anden Daab eller en anden Nadver end den, der er overleveret os i Menigheden« og som bruges i folkekirken. Ligeledes tog man afstand fra at bruge »en tilfældig Retssag« til »en snarlig Indførelse af Frikirken«. Under den løbende polemik om denne adresse hævdede provst J. Nissen (jfr. brev til Appel, 18/7 - 14 og Højskolebladet, 17/7, 24/7 - 14) at det hørte til Grundtvigs præstefrihedsbegreb, at præsterne kun skulde betjene dem de selv ønskede at betjene (Dansk Kirketidende, 8/3 - 14, jfr. MP. II, 275, note 162). Unægtelig var en sådan »kirketugt« – frihed til at sige nej – den egentlige kerne i Grundtvigs krav om præstefrihed.

Nr. 14

Kjære Appel

En hjertelig Tak til Dig og Din Hustru for den rare Dag, vi tilbragte paa Askov. Men saa vilde jeg ogsaa gerne spørge Dig, om bemeldte Forslag ikke snart kommer, og om vi ikke faar det tilsendt, saa at et Bispemøde kunde berammes. Jeg forstod Dig saaledes, at det snart vilde blive sendt til Biskopperne. Og saa vilde jeg gerne spørge Dig: hvorledes har I tænkt, at disse Grundsætninger skulde træde ud i Livet og komme til at virke? Ved en Lov? ved en Resolution? eller hvor-

ledes? Det staar mig ikke rigtig klart, hvorledes det kan lade sig praktisere.

Jeg synes, at det var rigtig rart at komme til at tale sammen nu igjen; de Tanker vi har om Kirke og Kristendom er ikke fotografisk ens, men just heller ikke mere forskellige end at jeg synes, at for min Part i det mindste bliver en Samtale frugtbar. Jeg vilde ønske, at vi havde Lejlighed til noget mere at skifte Ord.

Men vil Du nu ikke en Gang med det første svare mig paa mine Spørgsmaal.

Med en kærlig Hilsen til Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

26/3 14

Kort efter Ostenfelds besøg på Askov – sidste halvdel af marts, jfr. Højskolebladet, 3/4 - 14 – ramtes Appel af en dyb depression, formentlig foranlediget af den hårde kritik han på forskellig vis havde været ude for som minister, og han måtte tilbringe flere uger på rekreation i Berner Oberland¹.

I april 1914 må adressen (uden punkt 5 og med punkt 1 rettet i overensstemmelse med Appels sidste redaktion – p. 121f.) være sendt ud til valgmenighederne med anmodning om stillingtagen.

Skønt mærket »Maa ikke omtales i Bladene« blev adressens indhold hurtigt kendt, sikkert fordi en eller flere af valgmenighedsrepræsentanterne på mødet i Askov i januar ikke holdt tæt. I Horsens Venstreblad blev den, stort set korrekt, gengivet 6/3 - 14 – altså *før* udsendelsen – derefter i København, 11/3 - 14, i Vort Samfund (Kirkeligt Samfunds blad), 15/3 - 14 og endelig udførligt i Social-Demokraten, 15/4 - 14².

1. Margrethe Christiansen: a. s. 242 f.

2. MP. II, 282.

Nr. 15

Til adressens fire spørgsmål svarede (i enkelte tilfælde med forbehold eller kun et flertals tilslutning) følgende valgmenigheder Ja: Ågård, Århus, Balle, Bering, Hjarup-Skanderup, Herning-Gellerup, Holste-

bro, Kerteminde, Lemvig, Mellerup, Odense, Ryslinge, Rødding-Krejbjerg, Sdr. Nærbå, Silkeborg, Støvring, Ubberup-Gørlev, Vallekilde, Vejstrup og Vrå. I Bøvling og på Bornholm kunde man ikke enes om at tage stilling; Jørnlunde, København og Vejle tog forbehold overfor punkt 3 B; de to sidste afviste punkt 4.

De fleste valgmenigheder gav kort deres tilslutning, men fra andre kom der lidt udførligere kommentarer:

Vrå (14/5 - 14): »dog at vi ikke kan gaa længere end til at give Ordinator anden Ret end at afgøre, om en Lægmand kan tjene som Præst, hvorimod al anden Myndighed peger i Retning af Bispevælde, som vi er imod i enhver Skikkelse«.

Bering (5/5 - 14): »under Forsætning af, at der skabes Menigheden en Ret til at faa en Præst¹, som den ikke føler sig i Overensstemmelse med, afskediget, og at der omvendt gives Præsterne Frihed til at nægte at betjene et Menighedsmedlem« (underskrevet af J. Teilmann og Ole P. Herskind).

Bøvling (27/4 - 14): »Meningerne vare mange!«

Odder (udateret og ikke underskrevet) vilde lave en egen adresse: »Odder valgmenighed ønsker kun at andrage på valgmenighedernes vegne og da om følgende punkter: 1) Præste- og ordinationsløftet ophæves for valgmenighedspræster. 2) Den mand, der udpeges af en valgmenighed som dens præst, har ret til at lade sig ordinere hos den af folkekirkens bisper, han ønsker. 3) Valgmenighederne ønsker sig fritaget for bispetilsyn. 4) Der gives den folkekirkelige styrelse ret til på andragende fra en valgmenighed og dens præst at anerkende bestemt formede ritualer«.

Vallekilde (4/5 - 14): Fra menighedens præst, H. Wulff², indløb en skrivelse der bl. a. berettede: »Igaar havde vi her det Menighedsmøde, som tog endelig Stilling til den af Askov-Udvalget foreslaaede Henvendelse til Regeringen. Resultatet var ikke meget talende. Af ca. 250 tilstedeværende Menighedsmedlemmer stemte 57 for og 5 imod. Det var jo stort Flertal, men den Omstændighed, at saa faa afgav Stemmer, viste, at der var megen Uklarhed hos mange, skønt vi havde drøftet Tingene ret grundigt. Selv anbefalede jeg Andragendet, dog med den Tilføjelse, at jeg ikke i og for sig var stemt for, at Valgmenighederne skulde vedtage nogen Resolution, men naar en saadan skulde formes, fandt jeg, at den foreliggende viste i den rigtige Retning. Men altsaa: Vallekilde Valgmenighed og dens Præst har stemt for Andragendet. Der var forøvrigt en Del, der udtalte sig for Udtrædelse af Statskirken; det var navnlig nogle yngre her fra selve Vallekilde; men hvor mange

de har med sig, ved jeg ikke rigtig. Kun saa meget ved jeg: de er i afgjort Mindretal«.

Mellerup (28/4 - 14): Ja, men menigheden er overvejende stemt for – trods fremskridt i den folkekirkelige lovgivning – at danne frimenighed i en nærmere fremtid.

Aagaard (4/6 - 14): Ja, men »dog blev det fra flere Sider omtalt, at man var noget ængstelig for Biskobvalg, da Biskobstillingen dermed ligesom blev mere en Forgrundsfigur end den nu for Tiden er. Man ønskede hellere en Kontormand end en mere indgribende Hyrde«. Brevet er underskrevet af formanden, Jens Daugaard, men tydeligt præget af menighedens præst, Valdemar Brücker³, jfr. hans artikel i Højskolebladet, 30/7 - 15: »Folkekirkens biskopper har ingen som helst aandelig betydning; de er statseembedsmænd ... Lad os dog hellere paa enhver maade faa understreget, at biskopperne er ministerielle embedsmænd ... men at de skal blande sig mindst muligt i de aandelige anliggender«.

Vejle (18/5 - 14) havde betænkeligheder ved punkt 3 B og punkt 4, hvis hensigten var at »give Adgang udenom Biskopperne til Indførelse af større Ændringer i den gjeldende Ordning indenfor Folkekirken«.

Fra *Ryslinge* skrev T. Rørdam⁴ (6/4 - 14) i Karl Povlsens⁵ forfald, at punkt 1 måtte affattes klarere; ordet »dette« kunde gå både på ordnandens egnethed og på ritualen.

Silkeborg (14/4 - 14) ønskede »bevidnelsen« i punkt 1 udeladt.

Fra *Holstebro* (28/4 - 14) skrev Morten Larsen⁶ om menighedens tilslutning, og tilføjede: »det bliver forhaabentlig sidste Gang, vi har været samlet som Valgmenighed«!

Aarhus, med annex i Skørring (20/4 - 14): menigheden har sagt Ja, »men under megen Modstand, dels fra Frikirkemænd, der ikke vilde lappe paa Folkekirken, dels fra andet Hold, der vilde have Arbe-Rasmussen ud. Desuden maatte jeg (Højmark) love .at tilføje, at Sognemenighederne fik Ret til Afskedigelse af deres Præster«.

1. Der var i disse år ofte diskussion om menighedernes (menighedsrådenes) medvirken ved præsters afskedigelse; på J. C. Christensens initiativ optog Appel i forslaget til menighedsrådslov af 1912 fire paragraffer desangående (med tilslutning fra biskopperne), se Landstingets Forhandlinger 1911-12, 17/11 - 11, 218 ff; Tillæg A, 3157 ff, jfr. MP. II. 238 og min afhandling – Forkyndelsesfrihed – i Præsteforeningens Blad 13/8 - 76. Paragrafferne kom ikke med i loven. Allerede det kirkelige udvalg af 1904 (Forhandlinger V, Bilag 9) var inde på noget tilsvarende.

2. *H. E. Fønnesbech-Wulff* (1871-1934), valgmenighedspræst i Vallekilde 1906-23, biskop over Roskilde stift 1923-34.
3. *G. V. Brücker* (1852-1929), frimenighedspræst i Ågård 1885-1896, valgmenighedspræst sst. 1896-1922, atter frimenighedspræst 1922-29.
4. *T. S. Rørdam* (1876-1939), hjælpepræst i Ryslinge valgmenighed 1913-18, valgmenighedspræst sst. 1918-25, frimenighedspræst sst. 1925-39.
5. *K. K. L. Povlsen* (1851-1918), valgmenighedspræst i Ryslinge 1885-1918.
6. *M. Larsen* (1851-1936), dansk præst i Paris 1881-85, valgmenighedspræst i Holstebro 1887-1914, frimenighedspræst sst. 1914-27.

Nr. 16

5/7 - 14 skrev Appel til udvalgets medlemmer om resultatet af valgmenighedernes stillingtagen, og tilføjede at nogle af dem var uklare m. h. t. hvad »den folkekirkelige Styrelse« (punkt 3) betød, nemlig ministeriet, men i praxis ministeriet plus biskoppen; denne kan ikke forbigsås, »thi tænker man sig, at f. Eks. A. R. ønskede M. P. til sin Tilsynsmand og, at Ministeriet gik ind herpaa uden at have Medhold hos Sjællands Biskop, saa kunde denne jo nægte at være Tilsynsmand for M. P., og herved var M. P. jo ikke længer kvalificeret til at være A. R.s Tilsynsmand. Ganske paa samme Maade blev Biskoppens Stilling til Spørgsmaalet om Ret til at bruge andre Ritualer end de alm. folkekirkelige. Forholdet er derfor dette, at Udtrykket »den folkekirkelige Styrelse« formaliter betyder: Ministeriet, men realiter: Ministeriet + Biskoppen, men saadan, at der ikke kommer et Bisperaad, hvorimod Ministeriet forhandler med den enkelte Biskop, og saaledes, at vedkommende ansøgende Præst og Menighed kan løse Stiftsbaand, hvis Biskoppen modsætter sig dens Andragende«. Appel erkendte, at »bevidne« (punkt 1) var for vagt og først kunde præciseres i selve ordinationsritualet. Meningen er kun at ordinator erklærer kandidaten for egnet, og at denne erklærer sig villig til at gå i kirkens tjeneste »uden noget Løfte«.

Appel indkaldte udvalget til 20/7 - 14, men det er tvivlsomt om dette møde blev holdt, og tænkeligt at krigsudbruddet indtil videre har standset arbejdet med adressen. Først hen på efteråret 1914 dukker nye aktstykker op, nu også vedrørende det ordinationsritual man ikke i første omgang havde taget stilling til, men som – uanset hvordan man stillede sig til præste- eller ordinationsløfte – viste sig at indeholde sprængstof.

Nr. 17

Kære Biskop Ostenfeld.

Som De i store Træk har sagt mig Deres Mening om den saakaldte Askovadresse, saaledes gaar jeg ud fra, at De vil nøjes med en Udtalelse fra min Side, der ogsaa kun i stor Almindelighed vurderer Adressen. En Indgaaen paa Enkeltheder maa opsættes til mundtlig Forhandling.

Hvis § 1 kun gaar ud paa, at det, der nu af Ordinanden udtales i Løftets Form, herefter skal udtales i Bekendelsens eller Erklæringens Form, er jeg meget villig til at gaa med til denne Ændring. Men som Paragr. er formet og efter hele Adressens Tendens, synes Kravet at gaa langt videre: den enkelte Biskops individuelle Skøn om Ordinandens Skikkethed sættes i St. f. det kirkelige Samfunds Bestemmelse af den Præstetjeneste, der skal øves i det. Dette tvivler jeg meget om, at jeg vil kunne gaa med til. – § 2 tillægger heller ikke jeg stor Betydning. Hvad den indeholder, er vel en naturlig Konsekvens af § 1 og § 3. – Princippet i § 3 kan jo tænkes virkeliggjort saaledes, at vi ender i det farceagtige, men det er vel en Indvending, der kan gøres mod de allerfleste Undtagelsesbestemmelser. Jeg er villig til at optage en Forhandling paa det angivne Grundlag, men forbeholder mig Kritik af Enkeltheder (f. Eks. »kan Menigheden med sin Præst« o.s.v. – den kan det, behøver det ikke?). Indholdet af § 4 er med dens Henviisning til Mr.lovens § 16 svævende og vagt udtrykt. Formen er heller ikke tydelig; hvis De forstaar den rigtig, skulde det hedde: der gives Kirkeministeriet Ret til paa Andragende ... og efter Biskoppens Indstilling.

Enhver Kristen vil give Dem Ret i, at »det personlige ligger nærmere ved det kristelige end det, som hviler paa Anordninger«. Men ligger kirkelig Individualisme ogsaa det kirkelige nærmere end kirkelig Socialisme? Og at det er en udpræget kirkelig Individualisme, der er Adressens Tendens, er mig klart. Spørgsmaalet har en personlig Betydning for mig. Hvis en Ordning som den, Adr. ønsker, var gældende, vilde jeg kunne forblive i Embedet, selvom Arboe-R. blev frifundet af Højesteret. Fristes jeg af den Grund til at se mere velvillig paa den, end jeg ellers vilde gøre? Det vilde jeg meget nødig skulde være Tilfældet.

Forudsætter Adr.s Ordning ikke »Bispevalg«?

Med venlig Hilsen

Deres hengivne

Sophus Sørensen¹

Aarhus, 9/11 - 1914

1. *H. S. Sørensen* (1856-1936), biskop over Århus stift 1907-16, sognepræst i Nørup 1916-25. Sørensen gik 1916 af som biskop på grund af den kritik bisperne mødte for deres relativt imødekommende stilling til den kollatslov der efter højesterets frikendelse af Arboe Rasmussen skulde muliggøre at udnævne ham til Vålse, jfr. MP. II, 306 f.

Nr. 18

Kjære Appel!

Hermed sender jeg Dig Biskop Sørensens Brev, som endelig kom i Dag, til privat Gjennemlæsning. Jeg synes ikke, at hans Betænkkeligheder bunder dybt. Det er jo en Misforstaaelse, synes mig, at § 1 skal gjøres til individuelt Skjøn – det er personligt Skjøn og for det er jo vejledende, at Ordinanden kan aflægge Bekjendelsen eller afgive Erklæringen, hvad man vil kalde det. Kritikken af »kan« i § 3 synes mig end [!] mistænksom Misforstaaelse. § 4 i hans Redaktion vil aldrig gaa igjennem, og jeg synes, at Tilføjjelsen er overflødig. Men vil Du nu ikke 1) sende mig hans Brev tilbage, og 2) i medflg. Afskrift af Adressen rette det, saa jeg har den endelige Redaktion og 3) sige mig Din Mening, om Du synes, at jeg skal kalde Biskopperne sammen til en Forhandling og forsøge denne eller lade være. Jeg er i Øjeblikket ikke helt klar derover. I næste Uge, Mandag eller Tirsdag, vil jeg, naar jeg har Adressens endelige Ordlyd, saa tale med J. C. Chr.¹ om Sagen.

Med en kjærlig Hilsen til Dig og Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

10/11 14

1. *J. C. Christensen* (1856-1930), folketingsmand 1890-1922, kulturminister 1901-05, statsminister 1905-08, kirkeminister 1920-22.

Nr. 19

21/11 - 14 forelagde Appel – der er tale om et fragment eller en klade – Ostenfeld et udkast til nyt ordinationsritual: »Denne Tjeneste ønsker Du nu [at] overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den apostoliske Trosbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine

Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sande Lære. Efter mit Kendskab til Dig er jeg efter Din Begæring villig til paa mit Embeds Vegne at indvi Dig til denne Tjeneste«. Ordinanden: »Jeg begærer at modtage Indvielse til Tjenergerningen i den danske Folkekirke for at forkynde Guds Riges Evangelium om Naaden i Kristus til Frelse for Syndere rent og ret efter den hellige Skrift og for at forvalte de tvende hellige Sakramenter i Overensstemmelse med Jesu Kristi Indstiftelse og efter vor Kirkes Orden«. Biskoppen: »Saa overgiver jeg Dig nu det hellige Præste- og Prædikeembede« o.s.v.

Dette Forslag er altsaa tænkt i Tilslutning til det af Biskopperne udarbejdede Ritual¹. Jeg tilføjer, at det ikke er formet sammen med Pastor Koch; det er altsaa mit eget helt og holdent, og jeg beder Dig nu sige mig Din Mening derom – Jeg vil gerne have det tilbagesendt«.

1. Hentyder formentlig til det af biskopperne 1912 fremlagte ritualforslag, jfr. p. 105f.

Nr. 20

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev! Situationen ligger nu saaledes: For 1/2 Time siden ringede Henning Jensen¹ mig op og fortalte, at han var bleven stærkt afvist af Kultusmin., som han havde talt med, men havde faaet Opfordring til at komme til Pastor Poulsen² paa Onsdag, og han mente at vide at Kultusm. maatte desavouere sig selv og vilde give et skriftligt Svar til ham, og rimeligvis vilde det radikale Parti gaa med. Han vilde efter denne Samtale komme til mig, og han lovede ikke at skrive noget, før han havde talt med mig³. – Rent tilfældig talte jeg i Lørdags med Jensen Sønderup⁴ og spurgte om hans Mening, som gik ud paa, at Venstre nok vilde gaa med, naar J. C. vilde forholde sig passiv. Han undrede sig over, at J. C. ikke havde været mere afvisende end han havde været. Hvad angaar Biskopperne, saa kan jeg nok faa dem samlede ved Nytaarskuren, men vist heller ikke før, og jeg er noget i Tvivl med mig selv om, hvorvidt jeg skal bede dem om en Udtalelse eller ej.

Jeg sender Dig herved Dit Udkast tilbage. Det lider af den Mangel, at det forudsætter Ordination af én, medens vi som oftest har flere, hvilket vil gjøre en længere Udtalelse af Ordinanden tung, naar det

skal gjentages f. Eks. 7 Gange. Dernæst har Du udeladt hele den etniske Del af det nuværende Ordinationsløfte og dertil er der, synes det mig, ingen Grund. Efter en hastig Overvejelse vilde jeg til Dit Forslag stille flg. Ændringsforslag.

Biskoppen: ... Denne Tjeneste ... Vejledning til at blive i den sunde Lære. Til denne Tjeneste er jeg efter mit Kendskab til *Eder* villig til paa mit Embedes Vegne at indvi *Eder*.

Saa spørger jeg da *Eder*, om I begærer at indvies til Tjenergerningen

...

Ordinanderne: Ja.

Biskoppen: Saa tilholder jeg *Eder*, at I flittig formaner *Eders* Tilhørere ... alt i Erkjendelse af det Ansvar, som paahviler *Eder* overfor Gud og Mennesker. Gud selv give *Eder* sin Naade dertil. – Haandslag, hvorefter Ordinanderne gaar rundt til de tilstedeværende Præster og giver Dem [!] Haandslag.

Biskoppen: Saa overgiver jeg *Eder* nu det hellige Præste- og Prædikeembede ...

Jeg vilde egentlig gerne se Udkast til den Redegjørelse, som I tænker skal ledsage Forslaget.

Ja nu venter jeg saa snart at høre fra Dig.

Med en kjærlig Hilsen til Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

23/11 14

1. *H. Jensen* (1838-1929), sognepræst i Stenlille-Stenmagle 1879-85, afsat af Estrup-regeringen fordi han agiterede for oprør, journalist, forfatter, redaktør af dagbladet København 1897-1919. *H. Jensen* var stærkt optaget af kirkepolitik og fulgte især Arboe Rasmussen-sagen og dens forgreninger med stor energi, jfr. MP. II, passim.

2. *Thv. V. Povlsen* (1868-1942), sognepræst i Hvilsager-Lime 1906-16, folketingsmand 1910-35, formand for Det radikale Venstres folketingsgruppe 1913-16, kirkeminister 1916-20.

3. København, 23/12 - 14, jfr. MP. II, 283, note 190.

4. *J. Jensen-Sønderup* (1862-1949), folketingsmand 1896-1910, 1911-20, trafikminister 1908-09, indenrigsminister 1910-13.

Nr. 21

Kjære Appel!

Ved at tale med Gøtzsche¹ om Præstevielsesritualet, – han er her i denne Uge til Adventsgudstjenester – er jeg kommen paa en Ændring i mit Forslag igjen, og jeg synes, at det er en Forbedring. Den gaar ud paa, at første Stykke af Biskoppens Tiltale til Ordinanderne rettes til en Tiltale til Menigheden: Saa det kommer til at hedde:

Vi har nu med hinanden bekjendt vor kristne Tro, og vi har hørt ... Denne Tjeneste vil nu *disse Mænd* overtage i den danske Folkekirke ... Til denne Tjeneste er jeg efter mit Kjendskab til *dem* villig til paa mit Embedes Vegne at indvie dem.

Saa spørger jeg da Eder, *mine Brødre*, om I begærer ...

– – –

Hele dette første Stykke er i Virkeligheden rettet mere til Menigheden end til Ordinanderne, hvilket særlig træder frem, naar Biskoppen erklærer sin Villighed, hvilket bestemt er rettet til Menigheden og ikke til Ordinanderne, som jo ved det i Forvejen.

Ja det er maaske kun en ringe Ting, men det forekommer mig, at det falder lidt lettere paa denne Maade.

Din hengivne
H. Ostenfeld

24/11 14

1. *J. Gøtzsche* (1866-1938), sognepræst i Herning 1900-20, provst 1911, biskop over Viborg stift 1921-36.

Nr. 22

Kjære Appel!

Nu er Klokken over 12, men jeg griber Pennen for at holde Dig à jour. I Dag ringede Pastor Poulsen til mig og kom selv kort efter. Det var H. Jensen, som havde været hos ham, men han mente, at det var bedst, at han og jeg talte sammen. Han spurgte mig om min Mening, som jeg sagde ham. Jeg spurgte saa om Regeringspartiets Stilling, og han erklærede, at den var enstemmig for Forslaget og Socialdemokraterne gik ogsaa med. Jeg gennemgik saa Forslaget for ham, for at vise ham min Forstaaelse, at vi ikke skulde misforstaa hinanden, ogsaa den var han enig med mig i. Saa sagde han: Venstres Stilling vil for en stor Del afhænge af Klaus Berntsen, og den eneste, som kan influere paa ham er Appel. Det bliver altsaa Din Opgave, og jeg byder Dig frit Logi og Kost til Arbejdet.

Men jeg har ogsaa tænkt paa min Side af Sagen, og er kommen til Klarhed over, at jeg bør forelægge det i et Bispemøde, for at jeg ikke skal faa Udseende af at være illoyal overfor Kollegaerne. Det er saa muligt, at nogen af dem gaar med mig, hvad jeg helst ser, det er ogsaa muligt, at jeg kommer til at staa alene. Men derfor burde jeg vel snart have Forslaget sendt med en Motivering. Poulsen mente, at det ikke ville være vanskeligt at føre igjennem Rigsdagen, naar Kl. Berntsen¹ og J. C. vilde stille sig »ikke-usympathetiske«. Han kommer nu igjen Tirsdag, og til den Tid haabede jeg, at have Brev fra Dig. Han vilde saa sørge for, at H. Jensen foreløbig blev stoppet. – – Ja jeg kan ikke sige andet, end at jeg faar større og større Tro paa Sagen, men venter nu at høre fra Dig.

Kjærlig Hilsen
Din hengivne
H. Ostenfeld

27-28/11 14

1. Kl. Berntsen (1844-1927), folketingsmand 1873-84, 1886-1926, statsminister 1910-13, jfr. MP. II, 283, note 190.

Nr. 23

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev med Dit Forslag, som jeg ganske kan tiltræde – med den Ændring, som jeg tidligere har nævnt: at gjøre første Del af Biskoppens Henvendelse til en Tiltale til Menigheden i Stedet for til Ordinanderne.

Men saa kom Pastor Poulsen her i Dag og han havde igaar Aftes spurgt Højmark om, hvad der var Udvalgets Mening med Hensyn til Ordination, idet det forekom ham inkonsekvent, at en Mand, som var præsteviet kunde blive i Folkekirken, medens en Kandidat, som ikke var præsteviet, men havde det samme Standpunkt, ikke kunde modtage Embede, da han ikke kunde faa Præstevielse, og han vilde have en Bestemmelse med herom. Højmark svarede ham, at det var en Selvfølge, men det havde Udvalget slet ikke taget under Overvejelse. Jeg svarede hertil, at det var mit bestemte Indtryk af Dig, at dette Spørgsmaal havde I udelukket og forbeholdt Biskopperne Ordinationen. Det var mit Indtryk af Din Opfattelse, og hvad mig selv angik, saa troede

jeg ikke, at jeg kunde gaa med længere end Adressen gik. Jeg synes jo nok, at jeg kunde vedblive at have Tilsyn med en Præst, med hvem jeg føler mig trosenig, selvom vi kirkepolitisk og theologisk er uenige, men jeg mener ikke, at jeg vil kunne bispevie en Mand med det ene Maal for Øje, at han skulde præstevi en anden, som jeg mener ikke at kunne indvi; thi uden at lægge noget magisk ind i Vielsen, betyder den dog en Bøn til Gud om, at denne Gerning, som nu begyndes, maa lykkes, og denne Bøn kan jeg jo ikke bede, naar Bispevielsen havde dette særlige Maal for Øje. Jeg mente netop, at det var et Gode ved Adressen, at den holdt Spørgsmaalet om Vielse udenfor Debatten, det maa man tage op, naar det foreligger. – Det forstod Povlsen ogsaa, men krævede, at det skulde *udtales*, at naar det Spørgsmaal forelaa, saa maatte man løse det i samme Retning som angaaende den Mand, der stod som Præst indenfor Folkekirken¹.

Men naar man ser saa forskjellig paa dette Spørgsmaal, som det synes, at Du og Højmark gjør, saa forekommer det mig, at I bliver nødt til at sammenkalde Udvalget endnu en Gang for at komme til Klarhed, og da er det jo mit Ønske, at Spørgsmaalet maa holdes hen, indtil det praktisk rejser sig, da en theoretisk Løsning i Øjeblikket let vil volde Hindringer, og maaske vil gjøre det vanskeligt for mig personlig at gaa med.

Efter Dit Brev at dømme kan vel saadant Udvalgsmøde vanskeligt holdes før d. 14 Dec. Var det her i Kbhvn. kunde Du jo ogsaa forhandle med Berntsen og andre, og saa kunde jeg, om Adressen vedbliver at være den samme, sammenkalde Biskopperne i den første Uge af Januar, men før den Tid kan det jo ikke blive.

Poulsen lovede at holde Henning Jensen tilbage alt, hvad han kunne, og jeg skal ogsaa gjøre mit Bedste.

Men lad mig nu høre, hvad Du mener!

Med mange Hilsner!

Din hengivne

H. Ostenfeld

1/12 14

1. Dette brev viser – som flere andre – klart Askov-udvalgets dilemma: for at beholde Arboe Rasmussen i folkekirken havde man fra starten fulgt den linie, at *præstens* »frihed« skulde sikres, men ikke for alvor erkendt at ordinationsritualet (uanset om det angik præste- eller bispevielse) medførte komplikationer når en ikke-ordineret »kandidat« af f. ex. Arboe Rasmussens type skulde ind i kirkeligt embede, jfr. iøvrigt nr. 42-45, note 3 og MP. II, 283 f, note 190.

Nr. 24

Kjære Appel

Som Svar paa Dit Spørgsmaal, om jeg kunde gaa med til Formulering af 1° til: »Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades til Ordinator at afgjøre, om Ordinanden efter hans Overbevisning er skikket til at tjene som Præst i den danske Folkekirke. Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden af Ordinator«. – kan jeg svare »Ja«, naar der kommer en Bemærkning i Noterne om, at Biskoppens Overbevisning grunder sig paa, at han har forelagt Ordinanden Ordinationsritualet. Thi i dette begærer jo Ordinanden Ordination til Tjeneste i den danske Folkekirke, som tidligere har været defineret. Jeg mener dermed, at Ordinators Overbevisning ikke, som Biskop Sørensen vil indvende, er bygget paa Følelser, men virkelig paa Tilslutning – paa Ordinandens Stade paa Ordinationsdagen til Folkekirken.

Saa venter jeg at høre fra Dig, naar Du har talt med Carl Koch. Jeg skal faa talt med Poulsen om 1 og 2 ved en kgl. Resol., medens 3 og 4 kommer for Rigsdagen.

Din hengivne
H. Ostenfeld

3/12 14

Nr. 25

Kjære Appel.

Nu begynder jeg at længes efter at høre, hvad Du og Carl Koch har besluttet angaaende Adressen, og naar jeg skal have sammenkaldt et Bispemøde til 4 Jan., er der jo heller ikke saa lang Tid, at der maa spildes af den. Jeg haaber derfor, at Du snart lader høre fra Dig.

Det har for Resten ikke været rar en Tid for mig at blive beskyldt for at bryde sit Ord o.s.v.¹ og det har ikke været saa let at tie stille, men om alt gaar vel, kommer jo nok Oprejsningen. Jeg har ofte i disse Dage tænkt paa Dig under Læsebogsaffæren², da Dit gode Navn og Rygte var udsat for en lignende Medfart, og hvor Du maatte tie stille som jeg nu.

Med mange Hilsener!
Din hengivne
H. Ostenfeld

14/12 14

1. Det er ikke klart om Ostenfeld tænker på en konkret beskyldning eller i almindelighed på den fornyede kritik af bisperne efter at provsteretten (27/8 - 14) havde frikendt Arboe Rasmussen for straf og biskop Poulsen (14/10 - 14) havde stævnet ham for Viborg landemode, d. v. s. appelleret sagen til sig selv, så han blev både anklager og dommer, jfr. MP. II, 279 ff.
2. Margrethe Christiansen: a. s. 234 ff.

Nr. 26

Kjære Appel!

Ja nu har jeg lige faaet 4 Biskopper ud af Døren. Poulsen og Møller¹ kom nemlig ikke. Jeg forelagde da Sagen for de andre med en længere Redegjørelse, og det var øjensynligt, at baade Motiveringen og mine Bemærkninger gjorde et vist Indtryk paa dem, som jo paa Forhaand vel nok var mest kritiske overfor det, som kommer fra Askov. Vi sad og talte om Sagerne 3-4 Timer. Angaaende pkt 1 mente man, at man nok kunde komme til Enighed og nok kunde forme Præstevielsesritualet, saa man kunde gaa ind paa det i Adressen foreslaaede, og det samme gjaldt de øvrige Punkter, selvom man ikke var videre varm derfor. Pkt 4 mente man dog at maatte have en Begrænsning for, saa det var givet, at et Daabsritual, med hvilket man ikke kunde have Daabsfællesskab, ikke kunde anerkjendes. En Erklæring fra de fleste vil, saavidt jeg kan skjønne, ikke blive varm i sin Anerkjendelse, men heller ikke fraraadende; men der maa vi vel saa forme vore Udtalelser hver for sig. – Saa var der det formelle. Man mente, at man ikke kunne afgive Erklæring, uden at denne blev afkrævet af Ministeriet. Da jeg gjorde gældende, at Minist. kunde holde det ret længe tilbage, saa det ikke kom til at virke paa Arboe-Rasmussen Sagen, som vi altsaa ikke hørte noget om, da Poulsen ikke var her, gik de ind paa, at hvis Sagen blev sendt til Minist. og samtidig til os med Anmodning om at udtale os om den, da Sagen derved fremskyndedes, og da man ikke kunde tænke sig andet end at Ministeriet vilde indhente vor Erklæring, saa vilde de være villige til at møde i Fredericia tidligst d. 20. Januar, hvis jeg kunde faa forberedt Mødet inden den Tid.

Saaledes staar Sagerne, og jeg synes at det ikke ser saa mistrøstigt ud; men nu maa der jo handles lidt hurtig, hvis vi skal naa noget. Og det er jo Din Tur først. Kan Du ikke faa Adressen endelig færdig og indsendt til *Ministeriet* og *til mig* i Løbet af 8 Dage? Og med en officiel Skrivelse til mig med Motivering af, at den sendes til mig fra Eder. Saa

skal jeg sætte mig i Bevægelse og faa Papirerne mangfoldiggjort, for at Mødet kan komme til et Resultat. Jeg sender Dig hermed den Tale, hvormed jeg indledede Mødet, men vil gerne have den tilbage. »Bilaget« sender jeg ogsaa tilbage, medens jeg beholder Henvendelsen. Jeg henstiller til Dig, om Du ikke kunde faa ændret Pkt. 1 sidste Punktum formelt til: »Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden af Ordinator, medens Ordinanden udtaler sin Begæring om Indvielse«². Det er kun for at klargjøre Meningen.

Hvis det bliver i Fredericia den 20/1, saa stikker jeg vist ned til Dig en Dags Tid.

Nu haaber jeg snart at høre fra Dig.

Kjærlig Hilsen!

Din hengivne

H. Ostenfeld

4/1 15

1. C. C. V. Møller (1845-1925), biskop over Ålborg stift 1905-15.
2. Dette forslag blev taget til følge, jfr. den endelige adresse punkt 1 (nr. 32).

Nr. 27

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev! – Ja jeg vil sige, at Biskoppernes Følelser mod Adressen var ikke saa stærke, som jeg havde været bange for, men derfor kan de jo være stærke nok; dog har jeg endnu Haab. Naar det haster, er det af Hensyn til Arboe-Rasmussen Sagen, og det viste sig umuligt at samle Bisperne til andre Dage end d. 20-21 Jan. i den nærmeste Fremtid. Naar Du da faar Adressen hjem paa Onsdag, vil jeg bede Dig sende mig et Telegr. at jeg kan vente den paa Torsdag. Den maa da sendes Ministeriet og samtidig officielt Biskopperne med en Anmodning om for at fremme Sagen, at de vil udtale sig snarest mulig. Jeg vil saa forsøge at faa fat paa Pastor Poulsen og bede ham om at lægge Pres paa Ministeriet, saa det udsender Forespørgsel snarest. Saasnart jeg har Dit Telegram sender jeg Indbydelse til Bisperne i Fredericia, og jeg kan jo lade en maskinskreven Gengivelse af Adressen og Motiveringen følge med – maaske ogsaa af min Indledningstale.

Det forekommer mig egentlig, at Din Nærværelse i Kjøbenhavn ikke er nødvendig, hvorimod den er meget nødvendig kort Tid efter Bismødet, da Du saa maa forhandle med Politikerne og navnlig med Venstre om Sagen, for at faa den rigtig i Gang, thi den nærværende K.M. er nærmest en »blind Makker«¹.

Desværre kan jeg ikke lægge Mødet i Fredericia om af Hensyn til de andre, men hvis Du gerne vil have mig til at tale den 22 Jan. om Aftenen, er jeg villig.

Saa haaber jeg, at Du snart sender mig min Tale – og et Telegram paa Onsdag.

Kjærlig Hilsen
Din hengivne
H. Ostenfeld

9/1 15

1. S. Keiser-Nielsen (1856-1926), sognepræst i Tågerup-Torslunde 1891-1913, folketingsmand 1909-20, kultusminister 1913-16, undervisningsminister 1916-20. Keiser-Nielsen var som Morten Pontoppidan og Arboe Rasmussen medlem af St. Hans-konventet (MP. II, 173 ff), men betegnedes iøvrigt af Arboe Rasmussen – sikkert med rette – som »en moderat Gemytlighed og en stor theologisk Torsk« (til Nic. Blædel, 28/6 - 13).

8/1 - 15 rundsendte Appel et af ham selv skrevet exemplar af den endelige adresse, ledsaget af nogle »Bemærkninger« og et loyalt, men meget summarisk skema over valgmenighedernes reaktion. Udvalgsmedlemmerne påtegnede deres tilslutning, men P. Boisen bad om at blive fri for at skrive under: »jeg egner mig nu engang dårligt til at sætte mit Navn under Fællesudtalelser«. Det førte til brevveksling med Appel, der mente at vægringen motiverede et nyt udvalgs-møde, men Boisen – som på grund af sin »sygelige Samvittighed« var imod fællesudtalelser og i adressens indledning og enkeltheder i Appels skema fandt visse unøjagtigheder – afslog (12/1 - 15) at underskrive Bemærkningerne; dog fastholdt han sin underskrift på selve adressen. 14/1 - 15 meddelte han, at hvis man lagde så stor vægt på hans underskrift vilde han deltage i et nyt møde, men glædede sig (21/1 - 15) over ikke at være blevet indkaldt; nu anmeldte han yderligere betænkeligheder: Bemærkningerne havde jo ikke været forelagt menighederne; der var ikke vundet meget ved det nye ordinationsritual, når det stadig talte om

»Bekendelsesskrifterne« som åndelig vejledning og præstens ret til at nægte at betjene et menighedsmedlem ikke var kommet med. Der blev holdt et udvalgsmøde samme dag den endelige adresse dateredes: 11/2 - 15. I et telegram meddelte Boisen denne dag afbud på grund af sygdom, bad om at sagen nu sluttedes uden hans underskrift, nedlagde sit mandat som udvalgsmedlem og bad sine kolleger undskylde den ulejlighed han havde voldt dem. I den trykte adresse tilføjedes, at han ikke havde underskrevet Bemærkningerne, fordi han mente at ikke disse – kun selve adressen – skulde indsendes til ministeriet; selvsagt stod der intet om hans betæneligheder.

Nr. 28

Kjære Appel!

Det var jo en trist Efterretning, Du meldte i Dag, at Boisen ikke vil være med. Jeg kjender jo ikke hans Betydning saa meget som Du, men det synes mig, at det vil svække Sagen en Del, om han melder fra. Derfor vilde jeg raade til, at Du tog over og talte med ham eller at Du sammenkaldte Udvalget til et Møde, hvor I tog endelig Bestemmelse. – Men saa kan jeg forstaa, at det ikke kan naaes med at faa Bispemøde d. 20. Januar, men det maa opsættes til 4 Febr.; dog tror jeg ogsaa, at dette vilde være tidlig nok af Hensyn til A.R. Sagen, som jeg underhaanden hørte lidt om igaar Aftes af Højesteretssagfører Asmussen¹. – Det er underligt, saa vanskeligt det skal gøres, naar man vil forsøge et positivt Arbejde og forene de sammenholdende Kræfter. Det er langt lettere at staa i Landsforbundets eller i Ludwigs' Rækker². Men nu faar jeg forhaabentlig omgaaende Svar fra Dig, hvad Du vil foretage Dig. – Hvis Bispemødet bliver udsat til 4 Febr., rejser jeg d. 20. Jan. til min Broder for at hvile lidt, hvortil jeg trænger meget, da det i den sidste Tid har været rent galt med Søvn.

Med kjærlig Hilsen!

H. Ostenfeld

13/1 15

1. V. F. Asmussen (1842-1919), højesteretssagfører, anklager i sagen mod Arboe Rasmussen for højesteret 1916.

2. Chr. Ludwigs (1877-1930), præst ved Vor Frelsers kirke i København 1911, biskop over Ålborg stift 1915-30. Ludwigs der, som de fleste andre på dette tidspunkt, meget vel kendte adressen og ofte drillende

efterlyste dens offentliggørelse, kritiserede den jævnlig, f. ex. Dansk Kirketidende, 10/1 - 15.

Nr. 29

Kjære Appel!

Jeg er meget begærlig efter at faa at vide, hvorledes Din Rejse til Kerteminde faldt ud, men nu er jeg kørt fast, og da jeg jo ikke kan rejse til Berner Oberland¹, nøjes jeg med at rejse til Faksinge-Præstø hos min Broder, for at lære at sove. Jeg tænker at tage afsted imorgen og blive der til Fredag 8 Dage, og Breve kan da sendes dertil. Men skal jeg arrangere Bispemøde til 4 Febr., saa maa jeg jo snart have Adressen tilsendt, thi jeg maa jo baade have min Tale eller noget, som ligner den, maskinskrevet og sendt rundt sammen med Adressen og dens Motivering.

Paa Tirsdag skal jeg tale paa Liselund, men ellers ligge stille i disse Dage. Du husker nok at sende mit Manuskript tilbage!

Kjærlig Hilsen

H. Ostenfeld

19/1 15

1. Jfr. p. 127.

Nr. 30

Kjære Appel!

Ja nu har jeg da sovet noget og synes, at jeg er kommen lidt til Kræfter, saa meget som jeg kan haabe paa, at det bliver i Vinter, thi saadan helt i Orden bliver jeg neppe, før jeg har faaet et rigtigt Hvil i Sommer. Jeg ser, at Du skal tale i Kjøbenhavn vist d. 23. Febr., Du er da velkommen til at være hos os.

Jeg var i Tirsdags i Liselund og talte der og hørte, at Carl Koch havde prædiket. Hvornaar mener Du, at Adressen kan komme frem, for nu synes jeg, at det begynder at knibe med Tiden. Man kan ikke vente, at Sagen kan komme til Rigsdagen før 3-4 Uger efter at den er indsendt, naar Ministeriet skal indhente Bispens Erklæring og selv fundere noget over Sagen, og der maa man vist være forberedt paa, at Damkier

vil gjøre Modstand, og saa ved man jo aldrig, hvilken Virkning det kan have paa den nuværende Minister. Derfor var det rart, om det ikke varede altfor længe, inden Udvalget kunde blive samlet i Askov.

Imorgen tager jeg hjem og paa Onsdag skal jeg ud til Agerup og ordinere Kand. Lavind¹ til Præst der.

Kjærlig Hilsen!
Din hengivne
H. Ostenfeld

28/1 15
p.t. Faksinge,
Præstø

1. *H. P. Hansen-Lavind* (1885-1964), sognepræst i Agerup-Kirkerup 1914-30, i Enderslev-Vråby 1930-39.

Nr. 31

Kjære Appel!

Man kan jo ikke sige, at vi er kommet altfor hurtig af Sted med Ordningen af de kirkepolitiske Forhold. Men naar Du nu ogsaa faar en af mine Forespørgsler til Adressens Befindende, saa har det sin Grund i, at Du sagde i Telefonen, at Du mente, at den vilde naa mig senest om 14 Dage. Nu er der ganske vist kun gaaet 16, men Torsdag Aften rejser jeg paa Visitats til Stevns, hvorfra jeg kommer hjem Mandag Aften. Hvis Du derfor kan sige mig noget angaaende Adressen, vilde Du gjøre mig en Tjeneste, ved at det haves her Torsdag; jeg kunde da naa at faa skrevet til Biskopperne, før jeg rejste. Nu synes det mig snart at haste, hvis den skal have nogen Betydning i A.R. Sagen, thi dels ved man jo ikke, hvor hurtigt de vil arbejde i Viborg¹, dels kan man vel i Marts ikke gjøre altfor megen Regning paa Rigsdagens Opmærksomhed. Denne Tid, hvori vi netop staar, vilde vel ikke være helt uskikket til en saadan Lovgivning. Har Du saa ikke Lyst at bo her, naar Du skal tale her d. 23 Febr? og hvornaar kommer Du i saa Tilfælde. Jeg kommer hjem d. 22 Aften, men Du kan jo godt bo her, fordi jeg ikke er kommen hjem.

Med en kjærlig Hilsen!
Din hengivne
H. Ostenfeld

16/2 15

1. Viborg landemodes dom over Arboe Rasmussen faldt dog først 25/8 - 15, jfr. MP. II, 281 ff, 288 ff.

Nr. 32

I sin endelige form¹, dateret 11.2.1915, lød adressen således:

Paa et Møde afholdt 28-29. Januar 1914, hvor Præsterne for de i medfølgende Bilag nævnte Valgmenigheder tillige med Udsendinge fra hver af de samme Menigheder var tilstede for at drøfte Spørgsmaal vedrørende den folkekirkelige Ordning, blev undertegnede valgt til at forme en Henvendelse til det høje Ministerium angaaende de paa Mødet forhandlede Spørgsmaal.

I den Anledning tillader vi os allerærbødigst at fremsende følgende Forslag til det høje Ministerium. Forslaget har været Genstand for Forhandling paa Menighedsmøder i de paagældende Valgmenigheder, og paa det vedlagte Bilag findes en skematisk Redegørelse for de enkelte Menigheders Tilslutning til Forslagets fire Punkter.

Forslaget lyder saaledes.

1. Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades til Ordinator at afgøre, om Ordinanden er skikket til at tjene som Præst i den danske Folkekirke. Præstevielsesritualet formes saaledes, at dette bevidnes for Menigheden af Ordinator, medens Ordinanden udtaler sin Begæring om Indvielse.
2. En Kandidat, der skal præstevies, har Ret til at søge Ordination hos den af Folkekirkens Biskopper, han ønsker.
3. En Sogne- (eller Valg-)menighed med sin Præst kan løse Stiftsbaand til enhver af Landets Biskopper, der da, om han dertil er villig, overtager det folkekirkelige Tilsyn med vedkommende Menighed.

Kommer en Sogne- (eller Valg-)menighed med sin Præst i den Stilling, at ingen af Folkekirkens Biskopper vil overtage Tilsynet med den, kan Menigheden med sin Præst andrage den folkekirkelige Styrelse om at faa beskikket en Præst i Folkekirken, som dertil maatte være villig, til Tilsynsmand.

4. Der gives den folkekirkelige Styrelse Ret til paa Andragende fra en folkekirkelig Menighed og dens Præst at anerkende bestemt formede Ritualer, som indeholder Ændringer ud over saadanne, som Biskoppen kan tilstede i Henhold til Menighedsraadslovens § 16.

I de ledsagende Bemærkninger gjorde Appel først rede for hvordan han vilde forme ordinationsritualet. Det gengives her, sammenstillet med biskoppernes Forslag til Præstevielsesritual af 1915 (jfr. nr. 4, note 12 og nr. 45, note 3). Den afgørende forskel ligger i at biskopperne beholdt løftet, mens Appel strøg det og derved gjorde »håndslaget« til noget frit i luften svævende, jfr. videre nr. 39.

Appel:

Under henvisning til det af biskopperne udarbejdede ritual kunde man tænke sig følgende:

Biskoppen: »Denne Tjeneste ønsker I nu at overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den apostoliske Troesbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sande Lære. Til denne Tjeneste er jeg efter mit Kendskab til Eder villig til paa mit Embedes Vegne at indvi Eder.

Biskopperne:

Efter formesse, intimation og helligåndsmesse (jfr. det autoriserede ritual af 3/9 - 1898) fremsiger biskoppen den apostolske trosbekendelse; derpå følger de forordnede skriftlæsninger, biskoppen minder ordinanderne om at de nu har hørt, hvorledes Kristus har indstiftet præsteembedet og ved sine apostle vidnet om dets nødvendighed for menigheden og hvordan denne tjeneste skal øves. Derefter hedder det:

»Denne Tjeneste skal I nu overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den apostoliske Trosbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sunde Lære.

Saa lægger jeg Eder da for, at I paa den kristne Tros Grund og med Troskab mod vor evange-

lisk-lutherske Folkekirke forkynder Guds Riges Evangelium om Naaden i Kristus til Frelse for Syndere rent og ret efter den hellige Skrift; at I forvalter de tvende hellige Sakramenter i Overensstemmelse med Jesu Kristi Indstiftelse og efter vor Kirkes Orden; at I flittig formaner Eders Tilhørere til en sand og alvorlig Omvendelse, Lydighed mod deres rette Øvrighed, Barmhjertighed mod de elendige og Kærlighed mod deres Medkristne og Næste; og at I for alle Ting befalder Eder paa at være til godt Eksempel for den Guds Hjord, som betros Eder, i Omgængelse, i Tro, i Kærlighed, i Sagtmodighed, i Kyskhed og alle kristelige Dyder, – alt i Erkendelse af det Ansvar, som paahviler Eder overfor Gud og Mennesker.

Saa spørger jeg da Eder, om I begærer at indvies til Tjenergerningen i den danske Folkekirke for at forkynde Guds Ord rent og ret efter den hellige Skrift og for at forvalte de tvende hellige Sakramenter i Overensstemmelse med Jesu Kristi Indstiftelse og efter vor Kirkes Orden?

Ordinanderne: Ja!

Biskoppen: Saa tilholder jeg Eder, at I flittig formaner Eders Tilhørere til en sand og alvorlig Omvendelse, Lydighed mod deres rette Øvrighed, Barmhjertighed mod de elendige og

Saa tilspørger jeg Eder: Begærer I at indvies til denne Tjeneste i den danske Folkekirke, og er det Eders Villie at udføre den trolig og retsindig efter den Naade, som Gud dertil vil skænke Eder? Ordinanderne: Ja!

Biskoppen: Saa giv mig da Eders Haand derpaa.

Ordinanderne rejser sig og giver først Biskoppen, derefter Præsterne Haanden, og lægger sig atter paa Knæ.

Biskoppen: Saa overgiver jeg Eder nu det hellige Præste- og Prædike-Embedet etc.

Kærlighed mod deres Medkristne og Næste, og at I for alle Ting beflitter Eder paa at være til godt Eksempel for den Guds Hjord, som betroes Eder, i Omgængelse, i Tro, i Kærlighed, i Sagtmodighed, i Kyskhed og alle kristelige Dyder, alt i Erkendelse af det Ansvar, som paahviler Eder overfor Gud og Mennesker. Gud give Eder sin Naade dertil.

Ordinanderne rejser sig, giver Biskoppen og alle Præsterne Haanden, knæler atter.

Biskoppen: Saa overgiver jeg Eder nu det hellige Præsteembede« etc.

Til punkt 2 bemærkede Appel at der heri ikke lå nogen tvang overfor biskoppen, og at ønsket allerede i praxis havde »halvvejs Hævd«. Ved punkt 3 gjorde han opmærksom på at stiftsbåndsløsning er en selvfølgelig forudsætning, så en menighed med sin præst kan give sig under en anden biskops tilsyn og en biskop frasige sig alt folkekirkeligt tilsyn (bortset fra det rent økonomiske) med en præst og hans menighed. Havde en biskop ikke denne ret, kunde jo ingen menighed med sin præst komme i den situation at ingen biskop vilde føre tilsyn med den. Fremdeles sigtede »valgbispeordningen« på at skabe en sidste udvej før en menighed med sin præst blev tvunget ud af folkekirken. Endelig forklarede han – jfr. nr. 16 – hvad der mentes med »den folkekirkelige Styrelse«; dette havde også betydning for punkt 4.

1. Adressen og Bemærkningerne findes – både i manuskript med Appels hånd og trykt – i Appels arkiv. Adressen offentliggjordes i Højskolebladet 16/7 - 15 (Bemærkningerne og enkelte oplysninger om valgmenighedernes reaktion, 23/7 - 15), jfr. Højmarks kommentarer, 23/7, 6/8 - 15, og de kritiske indlæg af en anonym (provst J. Nissen?) og V. Brücker, 30/7 - 15.

Nr. 33

Kjære Appell!

Det er nu en Tid, siden Du hørte fra mig, men det er endnu længere, siden jeg hørte fra Dig, og jeg er unægtelig noget nysgerrig efter at faa at vide, hvad Grunden er til, at det synes som om Askovadressen helt er gaaet i Staa. Jeg ved jo nok af Aviserne, at Carl Koch har været og maaske endnu er syg ovre hos Eder, og at dette har kunnet bevirke nogen Forsinkelse, forstaar jeg ogsaa, men at det hele gaar i Staa, forstaar jeg ikke. Jeg gav mig nu til at tale derom i Grundtvigs Hus den 9. Marts, da jeg skulde tale om Dansk Kirkeliv efter 1864, jeg trængte til en Gang at sige min Mening, og navnlig til at præcisere min Stilling overfor Biskop Poulsen; mit Foredrag bliver offentliggjort i Plovfuren i denne Uge¹. Om det kommer til at øve nogen Virkning ved jeg ikke – ud over denne, at jeg vil blive kritiseret fra begge Fløje – men det vigtigste for mig er, at jeg faar sagt en Gang, hvorledes jeg staar i denne Sag.

Saa vil det maaske interessere Dig at høre, at jeg i Søndags var paa Visitats ude hos M. Pontoppidan². Han holdt en udmærket god Prædiken over Bispningsunderet, skjøndt han jo netop med Hensyn til denne Fortælling har prøvet tidligere at give temmelig fæde Forklaringsforsøg. Det var ikke med Forsæt, at jeg havde valgt netop denne Søndag til Stenløse, men tilfældig. Vi fik ogsaa begyndt at forhandle om Arboe Rasmussen Sagen, og skal fortsætte dermed Palmesøndag, da han kommer herind – og det gik meget fredeligt. To Ting blev mig klare: at han og A. R. ikke i nogen Henseende kan kaldes de siamesiske Tvillinger, man har anset dem for – og at hans Afvisning af Askovadressen ikke er saa ubetinget, som hans skriftlige Yttringer derom kunde lade formode³. Saa fra den Side tror jeg ikke, at Oppositionen vil være af Betydning. Farligere mener jeg, at de »theoretiske« Grundtvigianere, som vil føre Ordinationen i Marken, vil være.

Ja, det var egentlig det, jeg havde at fortælle i Dag. – Ja saa har Min. sendt os et Cirkulære om Akcidens afløsningen, at det skulde bekjendtgøres fra Prædikestolen, at nu var det forbudt at modtage og tilbyde noget. Jeg har nægtet at udsende dette Cirkulære, da jeg mener, at det rører ved et Forhold, som der ikke skal skrives Forbud, Cirkulærer og Paabud om, hvad der jo ogsaa er Din Mening, hvorfor

Du udelod alle saadanne af Loven, men saa er det ikke fint, at man vil indsmugle Forbudet i et Cirkulære⁴.

Kjærlig Hilsen til Din Kone!

Din hengivne

H. Ostenfeld

16/3 15

1. I Plovfuren (det københavnske Kirkefonds blad) udtalte Ostenfeld 21/3, 28/3 - 15 sin glæde over valgmenighedernes interesse for folkekirken, og sagde at adressens tilblivelse skyldtes Arboe Rasmussen-sagen; skønt selv modstander af slige retssager havde han dog »stærkt tilskyndet« til denne, fordi Poulsen ikke var at formå til at afgive en definitiv erklæring; han redegjorde for adressen, fremhævede forskellen på løfte og bekendelse, understregede det personlige tillidsforhold mellem ordinator og ordinand og gik ind for stiftsbåndsløsning.

2. M. O. Pontoppidan (1851-1931), sognepræst i Stenløse-Veksø 1902-21.

3. I Frit Vidnesbyrd kritiserede Pontoppidan (1/2 - 15) adressen for dens tendens til at fremelske bispevælde; sst. (15/2 - 15) afslog han den ham tiltænkte titel af sognepræst til Stenløse og biskop over Vålse, og begrundede det med at på den vis vilde Arboe Rasmussen kun blive anerkendt i kirken ad bagdøren og ikke ad hoveddøren, »en blot taalt Størrelse, en Præst af anden Klasse«, jfr. MP. II, 284 ff.

4. GR. 1915-16, 63 ff.

Nr. 34

Kjære Appel!

Du har i den sidste Maaned været meget lidt skrivende, og Du vil maaske forstaa, at jeg gerne vilde vide, hvorledes det staar med Af-sendelsen af Eders Adresse, om det er gaaet helt i Staa eller hvorledes det forholder sig. Var det ikke muligt at udnytte den nuværende fredelige Stemning saa at der kunde komme en Ordning? Du har vel nu set min Udtalelse om den kirkelige Situation¹. Jeg talte med Pontoppidan Palmesøndag, og selvom vi ikke var enige, saa tror jeg, at der naaedes dette, at vi bedre forstod hinanden. Nu staar Domprovstiet for at blive besat. P. M. Larsen² havde vel gode Chancer, men har trukket sig tilbage, hvad jeg egentlig godt forstaa, da han har en god Gerning herinde. Det siges, at man tænker paa Glahn³, Snoldelev, som skal have gode Fortalere. Jeg synes nu, at han vilde være en tarvelig Præst at sætte der, hans væsentligste Fortjeneste er at kunne noget mere Hebraisk end vi andre, og jeg kunde tænke mig en Specialitet, som var

mere frugtbar for en Præstegerning, men nu faar vi jo snart se. Jeg har ligget i Strid med Ministeriet dels om en Henvendelse til Præsterne, hvor Akcidenserne var afløste, hvor det var Meningen gennem et Cirkulære at blande sig i Forholdet mellem Præst og Menighed paa en Maade, som Loven med Forstaaelse af dette Forholds Natur ganske har afholdt sig fra, dels om Præstelønninger i Kjøbenhavn, hvor Damkier ⁴ havde faaet en fiks Ide og Ministeren som sædvanlig ikke havde Begreb om Sagen, men nu har de da firet af paa deres stejle Standpunkt⁵.

Kunde Du nu ikke faa Tid til med det samme at sende mig et Par Ord om Sagens Stilling.

Med kjærlig Hilsen!

Din Hengivne

H. Ostenfeld

8/4 15

1. Se nr. 33, note 1.
2. *P. M. Larsen* (1862-1917), sognepræst ved Frederikskirken i København 1903-17. Domprovstiet i Roskilde besattes 1915 med H. Martensen-Larsen.
3. *L. Glahn* (1861-1935), sognepræst i Snoldelev-Tune 1905-31, censor ved teologisk embedsexamen, dr.theol. på en gammeltestamentlig afhandling 1929.
4. *O. Damkier* (1853-1924), departementschef i kultusministeriet 1909-16, i kirkeministeriet 1916-23.
5. GR. 1915-16, 152 ff.

Nr. 35

Kjære Appel!

Igaar talte jeg med Damkier og han havde endnu ikke hørt om at Askovadressen var indleveret til Ministeren, hvad jeg mente, at den var¹.

Saa kun en kjærlig Hilsen til Dig og Din Hustru!

Din hengivne

H. Ostenfeld

12/5 15

1. I ministeriets arkiv (Cultusministeriet, 1. Dept. 3 P 932, Rigsarkivet)

ligger et brev til kultusministeren personlig, hvori Appel meddeler, at han og C. Koch havde ønsket selv at aflevere adressen, men det hindredes af Kochs sygdom. Appel bad om at få adressen forelagt for bisperne og gjorde opmærksom på at punkt 1-2 kunde gennemføres administrativt, mens punkt 3-4 krævede lovændring.

Nr. 36

Kjære Appel!

Tak for Dit Brev!

Jeg talte i Dag med Damkier i Telefonen, og han sagde, at vi vilde faa Askovadressen til Erklæring i Ugen efter Pinse¹. Jeg giver mig saa til at skrive til Biskopperne i Dag om at komme til et Møde først i Juni, og jeg haaber da at faa Gang i Sagen. Men Ministeren har jo været lidt længe om at betænke sig. Med en kjærlig Hilsen og Ønsket om en god Pinsefest for Dig og alle Dine!

Din hengivne
H. Ostenfeld

22/5 15

1. Jfr. nr. 39, note 1.

Nr. 37

Kjære Appel!

I Sommer skal vi have videnskabeligt Præstekursus ovre paa Ryslinge Højskole 19-25 Aug. Der vilde vi meget gerne have Dig til at tale om: »Materialistisk og kristelig Livsanskuelse belyst ud fra Naturvidenskaberne«. Kunde Du ikke tænke Dig Muligheden deraf; jeg ved jo nok, at det er et Offer, som jeg beder om, da det er i Sommerferien, men paa anden Tid kan nu Kursuset ikke ligge, og bad man Dig komme en Tid, hvor Du var optaget, saa var Dit Nej jo givet paa Forhaand. Altsaa hvis det paa nogen Maade er Dig muligt, vilde jeg gerne have netop Dig til at tale om det Emne. Jeg haaber at faa Dit Ja om nogle Dage¹.

Jeg har sammenkaldt Bispemøde til d. 8 Juni. Paa Diakonissestiftelsen² talte jeg i Dag med Damkier, der mente, at vi skulde have

Adressen sammen med en Forhaandskommentar fra Ministeriets Side³. Han udvikler sig godt i Retning af at spille Ærkebiskop, og under de nuværende Forhold har han jo ogsaa rig Lejlighed dertil.

Med en kjærlig Hilsen

Din hengivne

H. Ostenfeld

27/5 15

1. Appel var ikke taler ved det nævnte kursus.
2. Diakonissestiftelsens årsfest.
3. Jfr. nr. 39, note 1.

Nr. 38

Kjære Appel!

Nu er Bispemødet endt, og det har været en besværlig Forhandling om meget smaa Ting. Det er ikke et let Kollegium, Du har sat mig ind i, og jeg føler mig egenlig meget lidt vel i det¹. Men nu Resultatet? Ja vi var egenlig alle enige – undtagen Koch², som ikke vilde give Løfteformen helt fra sig, men holde i den ene Ende. Nu skulde han konferere med nogle Venner, om han turde. Wegener³ vilde – skjøndt enig med os – ikke afgive nogen Erklæring, før der var kommen en Forespørgsel fra Ministeriet – og denne ventes om nogle Dage. Og saa bestemte vi at holde et Møde til – enten 17 Juni eller 1ste Juli. – Jeg vilde have haft, at vi andre 4 (Poulsen var her ikke) skulde have afgivet en midlertidig Erklæring, men det var de ikke til at bevæge til, for det vilde være dødbringende for Troen paa »Bispedømmets Enhed«. Ja saa maa vi tage et Tag til og ved det haaber jeg, at Maalet skal naaes. Paa Fredag tager jeg Tyren ved Hornene og gaar til Kejser Nielsen for at tale med ham.

Kjærlig Hilsen!

Din hengivne

H. Ostenfeld

9/6 15

1. Om Ostenfelds besvær med kollegerne, jfr. MP. II, 292, note 224.
2. P. G. Koch (1858-1922), biskop over Ribe stift 1901-22, over Fyns stift 1922.
3. C. F. J. Wegener (1851-1930), biskop over Lolland-Falsters stift 1907-23.

Nr. 39

Kjære Appel!

Ja nu har vi holdt Bispemøde i Fredericia. Stemningen *over det hele* var ikke forhandlingsuvenlig, men de betænkelige var jo blevne bestyrkede i deres Betæneligheder ved Ministeriets Maade at tilstille os Adressen paa¹. Møller var jo forhindret af Sygdom. Fra Viborg vil formodentlig komme en stærk Advarsel mod Adressen. Vi vil nu hver for sig indsende vor Betænkning, som fra de 4' Side vil blive imødekommende og fra de 2' nogenlunde imødekommende. Det gør jo nu ikke noget, at vi udtaler os noget forskjellig, da vi jo faktisk ser forskjellig paa Sagerne. Men om Præstevielsesritualet skulde vi jo helst være nogenlunde enige, hvis vi skal gøre os Haab om at det bliver autoriseret, og dette Ritualforslag bliver jo det faktiske Svar paa § 1 i Adressen. Nu er Stillingen paa dette Punkt saaledes: Jeg og flere af de andre har ingen Interesse af at holde paa »Løfte«, men kan heller ikke se nogen saa afgjørende Forskel mellem »Løfte« og »Erklæring«, da vi mener, at det er Redegørelsen for Sagen (Stillingen) selv, som er det afgjørende. Vi ønsker at beholde »Haandslaget« som en god liturgisk Skik, der er et smukt Led i Handlingen. Denne har vi noget ondt ved at anbringe, naar den ikke maa indføres ved Ordene: »Saa giver mig Eders Haand derpaa«. Vi staar altsaa overfor: *enten* at lade Haandslaget bortfalde *eller* at acceptere den Form, som det har i Udkastet, jeg her sender. – Denne Form er taget væsentlig fra Konfirmationsordningen, navnlig Udtrykket: »Er det Eders Villie«, som skal betegne: staar I *nu* saaledes, hvilket Rørdam altid meget stærkt hævdede var en Erklæring og ikke et Løfte. Denne Form kan vi faa alle Biskopper til at gaa med til ogsaa de betænkelige – med den Rørdamske Begrundelse.

Men før jeg nu afgiver min Erklæring², vilde jeg gerne vide: Hvad er Din og de øvrige Askovmænds Opfattelse: Vil I opfatte *denne Form for Præsteordination som et imødekommende Svar til Eder eller vil I kalde det en ulden Tvetydighed?* Der er, forekommer det mig, altid den Vanskelighed, at Liturgi i sin Udtryksmaade aldrig kan blive den skarpt formulerede Lære, thi saa ophører den med det samme at være Liturgi.

Men vil Du nu ikke svare mig saa snart det kan lade sig gøre paa dette Spørgsmaal, jeg har stillet. Hvis det var nogen Nytte til, kunde jeg vist standse i Vejen (Askov) fra 8⁰⁵ til 4²¹ d. 15de Juli.

Med en kjærlig Hilsen
Din hengivne
H. Ostenfeld

2/7 15

1. 18/6 - 15 (Cultusministeriets arkiv, 1. Dept. 3 P 932) sendte ministeriet biskopperne adressen til erklæring, og bemærkede, at den »i høj Grad trænger til nærmere Overvejelser og Ændringer«; dog vil man imødekomme ønsket om at høre biskopperne, men ellers ikke gå ind på enkeltheder, fordi det i øjeblikket er umuligt at »fremme Sagen«; den må iøvrigt forelægges sognemenighederne som med rette kunde føle sig brøstholdne om man alene på grundlag af en henvendelse fra valgmenighederne vilde indføre »gennemgribende Ændringer« i kirkens forfatning. Det samme sagde Kejser-Nielsen i oktober i folketinget, jfr. MP. II, 287.

Bag den kortfattede skrivelse lå et langt memorandum hvori departementschef Damkier – det fremgår at han allerede 15/10 - 14 havde haft adressen under kritisk behandling – rettede en lang række indvendinger mod den og erklærede den for aldeles uegnet som grundlag for lovgivning; den måtte ialtfald behandles udførligt i et nyt kirkeligt udvalg. Det synes somom ministeriet oprindeligt har tænkt sig at optage dette memorandum i skrivelsen af 18/6, men opgivet det igen; ialtfald har Damkier gjort en blyantsnotits på det om at det aldrig er blevet udsendt.

2. *Ostenfelds* embedserklæring (25/10 - 15) findes som de andre biskoppers erklæringer i ministeriets arkiv (a.s.). Kort forinden (22/10 - 15) trykte han den i Berlingske Aftenavis! Han priste valgmenighedernes loyalitet og interesse overfor folkekirken, fremhævede at adressen understregede det personlige fremfor det juridiske, at et løfte går på fremtiden, en erklæring derimod på nutiden. Han anbefalede kraftigt at gøre adressen til grundlag for lovgivning – havde dens indhold været legaliseret i 1913 var der ikke blevet nogen retssag – men iøvrigt tog han bestemt afstand fra at høre menighedsrådene; det var overflødigt når man tilbød dem et gode og ikke pålagde dem nogen forpligtelse. De andre biskoppers udtalelser var langt fra så positive, de fleste af dem temmelig kølige eller direkte kritiske. *Poulsen* (8/7 - 15): adressen er ufærdig, og sognemenighederne må høres når en så lille kreds vil ændre folkekirken forfatning, hvilket iøvrigt ikke kan ske under de nuværende, svære kirkepolitiske forhold, hvor end ikke valgmenighederne er enige og adressen kun er fremkommet for Arboe Rasmussen-sagens skyld som et valgmenighedsprogram man ikke engang har kunnet samle valgmenighederne enstemmigt om. Adressen har et »næsten høj Kirkeligt, i hvert Fald et konservativt bispevenligt Præg«, men det er i virkeligheden et skalkeskjul, for under den nu foregående agitation mod »bispevælde«

tilsigter fremhævelsen af bispens ret til at afgøre ordinationsegnethed kun at skubbe bispeembedet ud og fremme et, forfatningsmæssigt som liturgisk, independentisk kaos. Poulsen kritiserede det (af Appel, nr. 32) foreslåede ordinationsritual og pegede på at både valgbispeordningen og ritualændringer (uden kgl. resolution, som hidtil, og uden bispens medvirken) var et slag mod bispeembedet. Stiftsbåndsløsning fandt han meningsløs for sognemenigheder, men rimelig for valgmenigheder; dog frarådede han at oprette en stilling som valgmenighedsbiskop. *Møller* (10/8 - 15): intet at indvende mod de første to punkter, omend hele adressen kræver grundig overvejelse; men hvem skal kontrollere valgbisper og ritualændringer, når bisperne er udelukket? Det kan jo kun blive statsmagten! *Wegener* (13/8 - 15): adressen er helt uklar; præstefriheden er ikke defineret, men forstås i praxis meget forskelligt; intet mod at ændre »løfte« til »bekendelse«, men i høj grad mod at gøre bispens ansvarlig for ordinandens rettroenhed; heller ikke må adressen bruges til at standse sagen mod Arboe Rasmussen. Intet principielt mod stiftsbåndsløsning, men selvsagt må også bispens kunne frasige sig tilsyn med en præst og hans menighed. Valgbispeordningen betyder kun at man får en præst til at sige god for en præst som ingen biskop vil sige god for. Menighedsrådene må under alle omstændigheder høres og et kirkeligt udvalg nedsættes, så kirken omsider kan få en rigtig forfatning (med bispevalg). *Balslev* (L. N. Balslev, 1845-1923, biskop over Fyns stift 1903-21) havde (4/11 - 15) ikke mange indvendinger; adressen burde grundigt overvejes og forelægges menighedsrådene; valgbispeordningen vilde medføre administrativt rod. *Koch* (11/11 - 15) beklagede adressens uklarhed og vilde have den behandlet i et på grundlag af menighedsrådene sammensat kirkeligt udvalg. Punkt 4 var så vagt at det umuligt kunne danne grundlag for lovgivning, og Appels forslag til ordinationsritual var uheldigt, for der var ikke mening i at bevare håndslaget når løftet bortfaldt; bedre var trods alt bispens eget forslag til præstevielsesritual. Valgbispeordningen fører kun til administrativ uorden: kan f. ex. en biskop som af samvittighedsgrunde har frasagt sig tilsynet med en præst føre tilsyn med den præst den pågældende får til valgbiskop? Det var bedre i sådanne tilfælde at overdrage tilsynet til ministeriet (det var faktisk det der skete med »Vålse-loven«, jfr. p. 108). Desuden må en valgbiskop være berettiget til at ordinere, f. ex. hvis den præst han fører tilsyn med forlader embedet og menigheden ønsker en anden som ingen biskop vil føre tilsyn med. *Sørensen* (13/11 - 15) klagede også over adressens uklarhed og subjektivt-individuelle præg; den gav for stor bispemagt og vilde fremme vilkårlighed. Han havde intet mod at ændre løftet til en erklæring og kunde godt tage valgbispeordningen i tillid til at den kun yderst sjældent vilde blive brugt; men ritualfriheden i punkt 4 var så svævende formuleret at den umuligt kunne omsættes i lovgivning.

Nr. 40

Kjære Appel!

Tak for dit Brev, som naaede mig her i Søndervig, hvor jeg ankom igaar Aftes, og agter at blive foreløbig. Angaaende Forpligtelsen skrev jeg min Mening: det er for mig ikke en Samvittighedssag, hvorledes Forpligtelsen bliver formuleret, men min Sympathi er for, at Løftet afløses af en Bekjendelse. Vanskeligheden er med Haandslaget, som er et værdifuldt Led af Handlingen, men det maa motiveres. Vil Du spørge, om min personlige Mening om den Form, jeg tilsendte Dig, saa vil jeg svare, at efter min Mening ligger der Hovedvægten paa den Fremstilling af Præstegerningen, som der er givet, og jeg mener, at det ved en Retssag vil være ret ligegyldigt, om Forpligtelsen formes som af os foreslaaet eller løsere. Jeg personlig har intet imod at løse det mere, men saa tror jeg ikke, at vi faar noget ført igennem i denne Omgang. Modstanden vil være for stærk. Mistænksomheden har stærkt mobiliseret. Landemodet vedtog en Henvendelse til mig, at der ikke maatte ske Ændring i Præsteløftet uden at det var forelagt det udvidede Landemøde. Jeg svarede, at jeg vilde tænke over det, men mente ikke, at Landemodet havde noget hermed at gjøre¹.

16/7 15
Søndervig
Ringkjøbing

Kjærlig Hilsen
Din heng.
H. Ostenfeld

1. På det sjællandske landemøde, 7/7 - 15 (Acta Synodi Johanneae 1915, 23) krævede tre højkonervative provster (J. Paulli, M. Fenge og H. Ussing) Ostenfeld til regnskab for adressens indhold og ønskede at et udvidet landemøde skulde ytre sig om eventuelle ændringer præsteløftet.

Nr. 41

Kjære Appel!

De sidste Par Dage er jeg kommen til at tænke paa, at jeg ikke forstaar, at Du ikke har offentliggjort Adressen; saa vidt jeg husker, sagde Du, at Du vilde gjøre det lige efter Biskoppernes Møde i Fredericia¹. Maaske kunde dog nogen Mistænkeliggjørelse undgaaes, vist ikke megen, men det er ikke saa fornøjeligt at høre ellers ret fornuftige

Mennesker fable om det frygtelige, som skal skjule sig under Hemmeligholdelsen. – Hvad angaar Spm: Løfte eller Bekjendelse – ja saa er den Grænse ikke altid klar, men maa vist afgjøres personlig, med mindre man vil indlede Handlingen med: »Dette er ikke et Løfte« eller »Dette er et Løfte«. Det synes mig ogsaa, at Udtrykket: »er det Eders Villie?«, som i Konfirmationsritualet har afløst Løftet, kunde være en akceptabel Løsning, thi en Løsning, som man ikke med god Villie kan beskyldes for Tvetydighed, findes efter min Mening ikke.

Med en kjærlig Hilsen

Din heng.

H. Ostenfeld

19/7 15

Søndervig

Ringkjøbing

1. Adressen stod dog allerede 16/7 - 15 trykt i Højskolebladet.

Nr. 42

Vil De kunne godkende følgende:

»Udvalget, som er blevet gjort bekendt med Biskoppernes Forslag til Præstevielsesritual¹ med de indskrevne Ændringer, er enigt om, at Forslaget betyder et stort Fremskridt fra det nugældende. Men Udvalget er ogsaa enigt om, at Udtrykket Side 18 om, at i den danske Folkekirke er den apostoliske Trosbekendelse Daabsbekendelse ikke maa opfattes som en Hindring for, at der, hvis Udviklingen skulde kræve det, kan findes Menigheder i Folkekirken, der kun døber i de tre store Navne, men at Daabsfællesskabet kan fastholdes med saadanne Menigheder. Dette mener Udvalget at burde fremhæve, og det vil jo i Virkeligheden ikke forrykke noget Grundforhold i den danske Folkekirke, hvor jo Nøddaab, som netop har den nævnte Form, regnes for en fuldgyldig Daab, selv om der indenfor Folkekirken fremstod Menigheder, der døbte saaledes«.

Om muligt vilde jeg gerne omgaaende have Svar herpaa.

1. Forslag til Præstevielsesritual etc., 1915, 18. Nr. 42 er udateret, skrevet med Ingeborg Appels hånd og i Appels navn. Det viser at

udvalget også efter offentliggørelse af adressen har arbejdet videre med problemer vedrørende dåbsritualet, jfr. p. 120ff.

31 10 - 15 indsendte Ostenfeld (ministeriets arkiv, a.s.) på bispernes vegne det nye forslag til præstevielsesritual.

Nr. 43

Kjære Appel!

Som Svar paa Dit Brev om C. Kochs og andres Vanskelighed med Udtrykket »den apostolske Trosbekjendelse er Daabsbekjendelse«¹ vil jeg svare: Denne Vanskelighed bestaar jo heri, at dette Udtryk skulde hindre, at vi ved Pkt 4 i Askovadressen eller paa anden Maade fik Tilladelse til, at Mennesker som A. R. eller andre fik Lov til at døbe i de 3 hellige Navne uden Trosbekjendelse. Det forekommer mig at være en *tænkt Vanskelighed*. Jeg ser ikke, at Ritualets Udformning med dette Udtryk skulde kunne hindre noget saadant. Thi vi har jo »Nøddaab« paa de 3 Navne uden Trosbekjendelse, og en Nøddaab er en *gyldig* Daab. Naar jeg skal afgjøre om en af afdøde Carstensen² Daabshandlinger er *gyldig*, faar jeg oplyst, om den er foretaget i de tre hellige Navne, og saa anerkjender jeg den, selvom Trosbekjendelsen ikke har lydt, hvad jeg ikke kan faa noget oplyst om. Jeg mener, at man kan sige, at til *Folkekirkens Orden* hører, at Trosbekjendelsen er Daabsbekjendelse, men at dette ikke paa nogen Maade udelukker, at man kan anse en *Daab for en gyldig Daab*, naar kun de 3 hellige Navne uden Trosbekjendelse har lydt. Og om en Menighed eller flere døbte alene med de 3 store Navne, blev det alligevel sandt, at Trosbekjendelsen er Daabsbekjendelse i Folkekirken. Og selve Nøddaabens Eksistens i vort Ritual vilde gjøre det umuligt for Biskopper eller andre at modsætte sig et alvorligt Ønske om en Tilladelse i saa Henseende. – Jeg mener nemlig, at det Synspunkt, som maa være det beherskende, naar man skal afgive Erklæring om et afvigende Ritual, ikke skal være dette: er det netop som du kunde ønske det – men derimod: kan Folkekirken kjende en Daab udført efter et saadant Ritual for gyldig, saa man har Daabsfællesskab med et Samfund, som har dette Ritual.

Det er mit Syn herpaa, men jeg vil ikke saa gerne have det frem i min Artikel³, da det synes mig at kunne blive en Kilde til meget theoretiske, meget spidsfindige og meget golde Overvejelser. Men jeg vil overhovedet ikke saa gerne skrive, før jeg har Eders Indvilligelse, og selvom jeg har Taalmodighed, saa vil det faktisk slaa Sagen ned, om vi

ikke faar dette Præstevielsesritual ind i Løbet af 14 Dage – og af disse maa jeg have Halvdelen til Konferencer og Skriverier med mine Folk.

Kjærlig Hilsen! Jeg tænker paa Eder i Dag.

Din hengivne

H. Ostenfeld

3/10 15

1. Jfr. p. 5, 120ff og nr. 42.

2. Om frikirkepræst N. F. Carstensens virksomhed, se Michael Neiiendam: Frikirker og Sekter, 1958, 174, 290, jfr. P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirke mænd, 1958, 217.

3. Jfr. nr. 39, note 2 og MP. II, 287, note 207.

Nr. 44

Kjære Appel!

Med den Udtalelse af Udvalget, som Du anfører, har I ingen Indvending i Realiteten, men jeg vilde tro, at det havde været klogere at sige, at man behøvede ikke at fremhæve dette, da det følger af sig selv. Nu skulde jeg kjende Landsforbundet og dets Frænder daarligt, om de ikke bagved dette Forbehold, som de vist ikke i sig selv har saa meget imod, lugter endnu langt videregaaende Fordringer og Konsekvenser. Men nu faar vi se.

Kan Du ikke gaa med hjem fra Bethesda og spise Frokost, saa kan vi maaske faa talt lidt sammen.

Kjærlig Hilsen

Din hengivne

H. Ostenfeld

8/10 15

Nr. 45

Kjære Appel!

Saa kommer Du altsaa ikke imorgen, hvad jeg egenlig meget beklager. Jeg vilde gerne have talt med Dig om en mulig Deltagelse fra grundtvigsk Side angaaende Bispevalg. P. M. Larsen forstaaer sig slet ikke paa sligt og er desuden i denne Tid saa umaadelig nedtrykt af Stiftsprovste-sagen, saa han kan ikke tale om andet¹. I denne synes jeg ogsaa, at han

er bleven daarlig behandlet, og det har gjort mig ondt, at ogsaa Poulsen har afgivet en Erklæring, som saadan er – skal vi sige tvivlsom. Jeg kan ikke forstaa, at Larsen vilde søge det, men naar han nu efter den gentagne Opfordring søgte det, saa kan jeg ikke forstaa, at de kan forbigaa ham med den Motivering, at Ussing² er ældre, som om de ikke fra først af havde vidst det. – Denne Sag har for Resten ogsaa for mig personlig været ret pinlig. Det er ikke saa morsomt at staa paa en Plads, hvor der menes om en, at man har Indflydelse, og at man saa ved og faar det dokumenteret at man absolut ingen Indflydelse har. »Nedad« – om jeg maa bruge det Udtryk om Præster og Menighedsraad, tror jeg nok, at jeg har en Del Indflydelse, og det er vel ogsaa det, som har faaet Poulsens Galde til at løbe over i Folketinget³, men ellers ikke. Det er ogsaa det, som har faaet mig til adskillige Gange at tænke Tanker om, at sende Ministeren hele Embedet i Hovedet og blive Præst igjen. Det er vist første Gang, at det er blevet budt en Biskop, at han slet ingen Indflydelse havde paa hvem der skal være hans Stiftsprovst.

Jeg ved heller ikke, hvad det skal blive til med kirkelig Lovgivning i Vinter, naar K-N. bliver siddende, thi en Mand, som det kan siges offentlig om, at han er mindre paalidelig, for at bruge et mildt Udtryk, han kan da heller ikke forelægge noget i Rigsdagen med Udsigt til, at det skal gaa igjennem. Men det synes mig, at Poulsen er saa meget impliceret, at man heller ikke kan vente, at han skal komme frem. Se alt det vilde jeg gerne have talt med Dig om, men navnlig gerne hørt Din Mening om det første Spørgsmaal.

Din hengivne

H. Ostenfeld

27/11 15

1. Efter udnævnelsen af »fritænkeren«, dr. Ed. Larsen til seminarieforstander i Skårup (15/10 - 15) blev regeringen voldsomt angrebet fra konservativt og kirkeligt hold, og da den (åbenbart for at bryde bispekollegiets »enhed«) 13/11 - 15 gjorde Chr. Ludwigs til biskop i Ålborg måtte der skaffes »balance« ved at lade H. Ussing, Kirkeligt Landsforbunds formand, blive stiftsprovst i Kbhvn. Der udviklede sig en større avispolemik, hvorunder Thv. Povlsen (Politiken, 26/11 - 15, jfr. P. M. Larsens svar sst. 27/11 - 15) erklærede at vel havde kulturministeren i Povlsens påhør opfordret Larsen til at søge stiftsprovstiet, men samtidig gjort opmærksom på, at situationen kunde ligge sådan at en anden, og ældre, ansøger måtte foretrækkes. Erklæringen var »tvivlsom«, fordi den udelukkende gik på at Ussing var »ældre«, ikke

på at Kirkeligt Landsforbund måtte kompenseres efter Ludwigs' udnævnelse til biskop; P. M. Larsen indrømmede at kultusministeren havde sagt som af Povlsen anført, men samtidig havde han understreget at udnævnelsen af Ussing kunde blive nødvendig hvis der fra anden side blev lagt pres på regeringen for at få O. Ricard til stiftsprovst! Jfr. iøvrigt MP. II, 291 f og Fem Aalborg-Bisper, 209 ff.

2. H. B. Ussing (1855-1943), sognepræst ved Jesuskirken i København 1891-1915, provst 1909, stiftsprovst i København 1915-33.

3. I folketinget (Forhandlinger 1915-16, 27/10 - 15, 870) gik Thv. Povlsen mod Askov-adressen som han fandt uklar (formentlig på grund af ordinationsproblemet, jfr. p. 136f.). Og i dyb irritation over Ostfelds artikel i Berlingske Aftenavis (nr. 39, note 2) rettede han et hysterisk angreb på biskoppen, der nok vilde gå med til at afskaffe præste- og ordinationsløftet, men kun for ved ritualet – jfr. nr. 42, note 1; biskoppernes præstevielsesforslag er omtalt i Berlingske Aftenavis, 13/11 - 15 – at lægge lænker på præsterne af »en ganske anderledes uhyggelig Karakter« end det gældende præsteløfte. Ostfeld havde ikke det »ringeste Forhold til de grundtvigske Frihedskrav«; ved præsteindstillinger modarbejdede han af al magt grundtvigske ansøgere, ja optrådte som formynder for menighedsrådene. Povlsen henstillede til de sjællandske råd at de »beder ham forsvinde, naar de foretager deres Indstilling«, som han ganske ubeføjet blander sig i, jfr. MP. II, 287, note 207.

Tilføjelse:

Det var oprindelig meningen at denne afhandling skulde offentliggøres i Kirkehistoriske Samlinger 1977. Da det af tekniske grunde ikke blev muligt vil det være rimeligt her at gøre opmærksom på, at indledningen til nærværende afhandling er blevet ret summarisk, fordi en del stof – især vedrørende forhandlingerne om et nyt ordinationsritual og om præsteløftet i årene 1909-12 – er behandlet udførligt i min afhandling: De danske ordinationsritualer. (Kirkehistoriske Samlinger 1977, 7ff).

Rettelse:

Note 4 til nr. 34 burde være henført til nr. 30.

Nykantiansk dialog

F. C. Krarup og Jørgen Jørgensens brevveksling 1917-1930¹

Af Carl Erik Bay

F. C. Krarup (1852-1931) har i sine erindringer *Fra Romantisme til Realisme. Oplevelser og Tanker*. (1930) givet et portræt af sig selv som den teologiske repræsentant, der stod det moderne gennembrud nærmest. Som en af de få radikale teologer der stod på samme anti-metafysiske grundlag som den naturvidenskabeligt orienterede, liberale intelligens, blev det hans opgave at indføre det erkendelsesteoretiske fundament, hvorpå den kristne livsanskuelse kunne nybegrundes. Det skete ved en opgivelse af metafysikken og en psykologisering og historisering af teologien. Arbejdet lykkedes i en sådan grad for Krarup, at han i sine erindringer kunne konstatere en forståelse for den humane kristendom i de »dannede kredse«, der tidligere havde ført an i angrebene på såvel den kristne livsanskuelse som den kirkelige kristendom. I den forbindelse henviser Krarup til sin filosofiske åndsfrænde, Harald Høffdings repræsentative position i kulturlivet og specielt til hans positive anerkendelse af idealiteten i den kristne religion. Krarup konkluderer: »En saadan Anerkendelse af Idealiteten i den kristne Religion markerer tilfulde Afstanden fra Halvfjerdsernes Kampstilling til al Religion og særlig Kristendommen. Vi er indstillede paa en helt anden Basis, hvad allerede Fremkomsten af en særlig, selvstændig Behandling af Religionen som Aandsmagt viser. Der bliver nu Spørgsmål om, hvormeget der fra den moderne Bevidstheds Side kan tilegnes og bruges af religiøse Værdier. [...] Et Menneskeliv har andre aandelige Fornødenheder end de rent

[1] Brevene befinder sig på Det kgl. Bibliotek i henholdsvis Jørgen Jørgensens arkiv, Utilg. 496¹,¹ og F. C. Krarups arkiv, Utilg. 194. En del af brevvekslingen synes at være gået tabt, se [10] og [37].

intellektuelle, der kan tilfredsstilles gennem Forskningen. Den enkelte Videnskabsmand er et personligt Væsen, en Individualitet, der som saadan vil forme sin selvstændige Dom om Livet, dets Indhold og dets Maal, ud fra de personlige Oplevelser, han har gjort. I Forskningen har han med Enkeltfænomener at gøre, men han har en naturlig Trang til at samle disse til et Hele. Han trænger til at have en Livsanskuelse. Og en saadan maa altid faa en individuel Karakter, der ikke kan rationelt begrundes, og derfor faar en vis religiøs Karakter.«²

Konflikten mellem tro og viden synes med andre ord at være blevet bilagt med et heldigt udfald, således at troen fik plads som en ideal værdi i den subjektive sfære – i personligheden. Krarups indførelse af personlighedsprincippet skabte epoke i dansk teologi, men den var forbi, da han nedskrev sin optimistiske statusopgørelse. Og samtidig med de nye teologiske strømninger i 1920'erne foregik der en slags moderne gennembrud nr. 2, dvs. den fornyelse af den borgerlige radikalisme, som eftertiden har kaldt »kulturradikalismen«. En af dens mest markante repræsentanter var Harald Høffdings elev, Jørgen Jørgensen (1894-1969), der i 1926 blev professor ved Kbhv.'s Universitet. Bl.a. på grund af hans energiske agitatoriske og videnskabelige indsats profileredes radikalismens oprindelige frontale anti-klerikale kampstilling. F. C. Krarup var hverken uvidende om barthianismen, som han var en forbitret modstander af, eller om den nye radikalisme. Om Jørgen Jørgensen skrev han i 1927 til en kollega: »som videnskabsmand er han ret betydelig. Han er sikkert den første af de tre ved Universitetet.³ Des større er jo skaden. Vi havde håbet nu at være færdig med Radikalismen ved Universitetet. Og så dukker den nu op i denne ekstreme form.«⁴

Den ekstreme filosofiske form som radikalismen efter 1. verdenskrig fornyede sig i kraft af, var den tyske nykantianisme, som også havde været det filosofiske grundlag for Krarups frisindede teologi

[2] F. C. Krarup: *Fra Romantisme til Realisme. Oplevelser og Tanker* (Kbh. & Oslo 1930), 105-106.

[3] De to andre filosofiske professorer var Victor Kuhr (1882-1948) og Frithiof Brandt (1892-1968).

[4] F. C. Krarup til Lyder Brun 20/12-27. Citeret efter P. G. Lindhardts udgave af *Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun* (Kirkehistoriske Studier II rk., nr. 7. Kbh. 1960), 174.

– om end han repræsenterer et andet trin af denne filosofiske retnings udvikling. F. C. Krarup og Jørgen Jørgensen havde for så vidt fælles filosofisk ophav, men de repræsenterer og introducerer nykantianismen i to af dens faser og retninger i Danmark. I årene fra 1917 til 1930 udvekslede de nogle breve, der kan opfattes som en dialog – eller måske snarere en markering af deres forskellige nykantianske positioner.

F. C. Krarup har næppe været uden indflydelse på Jørgen Jørgensens filosofiske udgangspunkt som repræsentant for den kritiske idealisme.⁵ Den student Jørgensen som Krarup i 1917 indledte sin brevveksling med, havde været alumne på Sorø Akademi, hvor Krarup fungerede som religionslærer. I 1927 erindrede Krarup ham som »en meget impulsiv natur, der tog alt til yderlighed. Han er anlagt på fanatisme, og nu er han altså bleven forstandsfanatiker. Personlig er han brav og ren. Han sparer sin eftermiddagskaffe forat hjælpe de arbejdsløse.«⁶ Som Krarups elev er det ikke usandsynligt, at Jørgensens bekendtskab med kantianismen stammer fra Krarups *Grundrids af den kristelige Etik* (1894), der var tænkt som lærebog i gymnasiets religionsundervisning. Især ikke eftersom han allerede i sit første studieår var i stand til at besvare Universitetets filosofiske prisopgave for 1913: *Schopenhauers Erkendelsesteori i dens Forhold til Kant*. Besvarelsen, der blev belønnet med en guldmedalje, er inspireret af nykantianismen, som Jørgensen studerede og tilegnede sig i de følgende år – i opposition til Høffdings (og Krarups) psykologiserende Kant-forståelse. I 1918 introducerede han den førende nykantianske retning, *Marburgerskolen*, i en lille bog om *Paul Natorp som Repræsentant for den kritiske Idealisme*. Bogen er en historisk indledning til og en systematisk oversigt over fornyelsen af kritikismen i Tyskland.

I indledningen placeres F. C. Krarup sammen med sin liberale teologiske læremester A. Ritschl (1822-1889) i »den af *Kant* paavirkede teologiske Systematik.«⁷ Filosofisk set kunne Jørgensen have placeret ham i kritikismens sansefysiologiske retning, hvis grundposition Krarup selv afstikker som subjektiv idealisme i et af brevene til Jørgensen. Den

[5] Se nærmere herom i mit bidrag til Dansk filosofi og psykologi (Kbh. 1977) om Jørgen Jørgensen som repræsentant for den kritiske idealisme, bd. II, 33-48.

[6] F. C. Krarup til Lyder Brun 20/12-27. Lindhardts brevudg., 174.

[7] Jørgen Jørgensen: *Paul Natorp som Repræsentant for den kritiske Idealisme* (Kbh. 1918), 17.

tyske hovedrepræsentant for retningen var F. A. Lange (1829-1875), der forsøgte at løse forholdet mellem tro og viden ved at reservere religionen den værdiernes subjektive verden, som også Krarup ville supplere den objektive erfaring med. Langes værk *Geschichte des Materialismus I-II* (1866) var af afgørende betydning for genoptagelsen af Kants transcendentale problemstilling i Tyskland omkring 1860. I denne indledende fase af nykantianismen opfattes grundlaget for erkendelsesteorien som psykofysisk, idet de aprioriske former tages som udtryk for menneskets organiske væsen. Det erkendelsesteoretiske arbejde er derfor af *psykologisk* art.

Mod denne opfattelse opponerede Marburger skolens grundlægger, Hermann Cohen (1842-1918) – og senere Jørgen Jørgensen – som repræsenterede den *logicistiske* retning i nykantianismen. I Marburger skolen opfattes de aprioriske former som de logisk tilgrundliggende principper for den videnskabelige erkendelses gyldighed. Den transcendentale metode sigter på at finde disse former eller principper ved analyse af specielt den matematiske naturvidenskab. Ikke ved psykologisk analyse af de individuelle bevidstheder, men ved en transcendental analyse af den videnskabelige bevidsthed findes kriterierne på og formerne for den objektive erkendelse. Hvad der ikke kan indgå i disse former, kan ikke erkendes og må derfor afvises som ugyldigt. Det gælder f.eks. Kants forestilling om en »Ding an sich«; marburgerne afviser sansningen som selvstændig kilde til erkendelse. Denne adskillelse af tænkningen fra dens empiriske basis betyder, at den teoretiske bevidsthed så at sige »skaber« eller konstituerer tingene i kraft af logiske begreber og deres relationer. Subjekt og objekt er korrelative begreber, der hører sammen som form og indhold.

F. C. Krarup måtte stille sig afvisende overfor denne logiske idealisme, eftersom den subjektive »rest«, han havde lagt til grund for sin livsanskuelse – og for sin løsning af konflikten mellem tro og viden – ifølge »ren« tænkning var forvrøvlet. Marburger skolen havde så at sige rationaliseret det individuelle væk. Krarup kunne derfor resumere Jørgensens tankegang – på et tidspunkt hvor han iøvrigt mere eller mindre havde opgivet den – således: »Han forkynder nemlig en ren mekanisk forklaring af det, hvorefter alt, hvad vi betegner som følelse og vilje slet ikke eksisterer på en sådan måde, som vi i vor praksis forestiller os. Der eksisterer ikke andet end materielle processer, og det er en blot indbildning, når vi opfatter os som selvstændige, aktive væsener. Der findes ikke nogen aktivitet, og ikke noget jeg. Det er

ikke virkelige fænomener, men kun »epifænomener«. Det er hvad han nu også docerer for de unge. De, der hører dette, er tilbøjelige til på forhånd at gå ud fra, at han aldrig fra sit hjem har været udsat for nogen religiøs påvirkning. Men det er just det omvendte, der er tilfældet.«⁸

For præstesønnen Jørgen Jørgensen var problemet – som Krarup formulerede det i sine erindringer – *ikke* hvor meget »den moderne bevidsthed« kunne tilegne sig og bruge af religiøse værdier, men derimod hvor lidt – for så vidt som han overhovedet anerkendte realiteten af Krarups praktiske værdier. Teoretisk set eliminerede Jørgensen de psykologiske kvaliteter i sin offentliggørelse af *Filosofiske Forelæsninger* (1926-27). Praktisk talt besvarede han spørgsmålet *Om Værdien af Religion og Religiøsitet*⁹ med en afvisning af begge fænomener som *skadelige*. At denne vurdering, som Jørgensen hyppigt fremsatte i 1920'erne, gav anledning til en konfrontation med Krarup, bærer brevvækslingen hverken vidnesbyrd om eller præg af (ud over en lidt formel tone og et par spidse formuleringer). Der har imidlertid fundet en konfrontation sted i slutningen af 1927, men ingen af parternes brevindlæg synes bevaret.¹⁰ Derimod foreligger Krarups referat af sagen i form af et brev til den norske professor Lyder Brun; efter at have stemplet barthianismen som »en epidemisk ekstase« fortsætter Krarup: »Et ekstrem i ganske modsat retning har vi haft i den sidste tid i den unge filosofiske professor Jørgen Jørgensens angreb på Religionen, særlig Kristendommen.¹¹ Det har været en meget pinlig affære, særlig for os herude, der har kendt ham så godt. Ved et møde i Lærerhøjskolen udtalte han, at man af al magt burde bekæmpe religiøs påvirkning overfor børn, ikke blot i skolen, men også i hjemmene, hvor man burde afskaffe bønnen. Han mente ikke, at staten skulde gribe ind her (sic), men denne skik skulde modvirkes ved alle åndelige midler, ved en stærk agitation. Ti religion var i sin grund et skadeligt

[8] F. C. Krarup til Lyder Brun 20/12-27. Lindhardts brevudg., 173-174.

[9] Et foredrag som Jørgen Jørgensen offentliggjorde i *Kritisk Revy* (Hefte 4, 1928) og som blev optrykt i hans essaysamling *Aktuelle Stridsspørgsmål* (Kbh. 1931), 9-23.

[10] Jvf. P. G. Lindhardts udgave af *Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun*, note 8 til brev nr. 70 (20/12-27), 175. Jørgen Jørgensens senere tilkomne arkiv på Det kgl. Bibliotek rummer ikke F. C. Krarups indlæg.

[11] *Ibid.*, Lindhardt henviser til Jørgensens angreb på religiøs opdragelse, specielt aftenbøn, (*Politiken* 16/10-27 og *Nationaltidende* 21/10-27).

fænomen, særlig Kristendommen. Den kunde være uskadelig, når den var forenet med en høj dannelse, men i alle andre tilfælde, hos børn og kvinder, var den kun til fordærvelse. Naturligvis vakte dette angreb en del opsigt, men han holdt fast ved sit, og skærpede det endog. Da han havde sendt mig et referat af en avis, måtte jeg svare ham. Jeg fremhævede ganske kort, at jeg syntes, at han kun havde syn for sin egen ret, men ikke for andres, og at hans standpunkt var meget ensidigt og intellektualistisk. Han forklarede mig i en lang skrivelse, at han var i sin ret, når han mente, at troende vel nok måtte have lov til at påvirke andre. De kunne jo nemlig slet ikke begrunde deres mening. Og han afviste, at han var ensidig. Han lærte kun hvad videnskaben gav ham ret til.¹²

Den nykantianske dialog gled efterhånden i baggrunden. Krarup der til at begynde med havde glædet sig over Jørgensens teoretiske engagement, måtte tage afstand fra det i samme omfang som det gik op for ham, hvad det indebar af konsekvenser for »den moderne bevidstheds« forhold til de religiøse værdier. Jørgensen kunne kun billige sådanne i »den personlige Religiositet, der hos nogle Mennesker »naturligt« vokser frem som et Resultat af deres Livserfaringer, ...«¹³ Men når han på sin side kunne glæde sig over Krarups religiøse og teologiske grundsyn, så var det vel fordi det netop indeholdt en sådan selvbegrænsning – hvor gyldige Krarup end mente de religiøse værdier måtte være.

I

Sorø, 30. Marts 17.

Kære student Jørgensen!

Jeg siger Dem tak, fordi De har været så venlig at sende mig Deres første literære arbejde¹⁴. Naturligvis har jeg megen interesse for Dem som min gamle elev og ikke mindst på grund af arten af det studium, De har valgt. Også æmnet i dette tilfælde er tillokkende. Under

[12] F. C. Krarup til Lyder Brun 20/12-27. Lindhardts brevudg. 173.

[13] Det i [9] omtalte foredrag. Aktuelle Stridsspørgsmål (1931), 21.

[14] Jørgen Jørgensen: Henri Bergson's Filosofi i Omrids (Kbh. 1917).

normale forhold skulde jeg snart have læst bogen. Men mine forhold har ikke været normale i den sidste tid. I tre uger har jeg lidt af en brandbyld i nakken, der i høj grad har taget mine kræfter; og hvad der er tilovers af disse er engageret for konfirmation og Påsketravlhed. Jeg sender Dem derfor denne foreløbige tak. Jeg vil gerne siden give den en fyldigere form. Men det vil vare lidt. Jeg har indtryk af, at jeg vil kunne mødes med Dem i grundbedømmelsen, når jeg ser på de sidste sider i bogen¹⁵.

Modtag altså foreløbig en venlig hilsen fra

Deres hengivne
F C Krarup

II

Sorø, 24. April 17.

Kære student Jørgensen!

Efterat jeg nu har læst Deres bog om Bergson¹⁶, må jeg igen sige Dem tak for den. Jeg synes, særlig gennem sammenligning med Høffding's bog om samme æmne¹⁷, at Deres fremstilling giver et levende indtryk af hvad den franske tænker vil. Man får absolut interesse for ham. Og jeg personlig har glædet mig over den anerkendelse, De yder ham i hans negative påstande¹⁸. Særlig, at De fremhæver hans kritik af

[15] Ibid., 84-88. Fra sit nykantianske standpunkt giver Jørgensen Bergson ret i hans afvisning af begrebers udledning af empiriske anskuelser. Jørgensen fremhæver Bergsons påvisning af den uoverskuelige kløft mellem begreb og anskuelse som et hovedpunkt, der bekræfter nykantianernes logisk-erkendelsesteoretiske kritik.

[16] Henri Bergson (1859-1941), prof. i Paris 1900-1921. I sin bog om Bergson skriver Jørgensen: »der findes vist ikke eet Ord i hele B.'s Filosofi, der betegner et virkeligt videnskabeligt Begreb; og skulde der findes et, saa kan det ifølge hans Opfattelse af den begrebsmæssige Erkendelse kun være der paa Grund af Inkonsekvens eller Uagtsomhed. Det er da klart, at hans Teorier forstandsmæssigt set er uholdbare, ikke saa meget fordi de siger noget galt, som fordi de til syvende og sidst intet siger. Det er for Størstedelen blot Parader af ofte velklingende, men tomme Ord.«, 83-84.

[17] Harald Høffding: Henri Bergson's Filosofi (Kbh. 1914).

[18] Se [15].

Determinismen som betydningsfuld¹⁹. Det har meget at sige, at denne kritik er vel funderet; der er vundet meget derved. At De stiller Dem ganske afvisende overfor hans positive forsøg på at fremstille en ny videnskab gennem intuitionen, er vist også fuldkommen berettiget. Jeg kan forstå den skarphed, hvormed De gør det²⁰.

Det har i det Hele glædet mig at se, at De som filosof nærmest synes at have taget Deres stede i den Ny-Kantianske retning²¹. Det har forekommet mig, at man ud fra dette standpunkt bedst kan være retfærdig overfor det dobbelte krav, som videnskaben og det praktiske liv stiller til os²².

Med venligst hilsen

Deres hengivne
F C Krarup

III

Valkendorfs Kollegium 5. 26-4-17.

Kære Pastor Krarup!

Blot et Par Ord for at udtrykke min Tak for Deres elskværdige Brev og Bedømmelsen af min lille Bog om Bergson. Det har glædet mig saa meget mere, som jeg tror, vi er enige i alt væsentligt. Ogsaa Deres Sammenligning med Høffding's Bog har givet et Udfald, som jeg ganske kan underskrive. Da jeg havde læst den, nemlig: Høffding's Bog, var mit Indtryk det, at jeg egentlig talt slet ikke vidste, hvad Bergson vilde; man havde lært nogle Enkeltheder af B.'s Filosofi at kende, men nogen egentlig sammenhængende Begrundelse havde man ikke faaet. Men det er netop Sammenhængen i B.'s System, jeg har søgt at fremstille saa klart, jeg kunde, og derfor har jeg indskrænket Kritikken af ham til nogle Hovedpunkter og ganske udeladt en Undersøgelse af hans Afhængighed af og Forhold til andre. Paa dette sidste punkt supplerer Høffding's Fremstilling min.

[19] Jørgen Jørgensen: Henri Bergson's Filosofi i Omrids, 82.

[20] Ibid., 74-88.

[21] Ibid., 84-86.

[22] F. C. Krarup refererer her til sin distinktion mellem det videnskabelige synspunkt og det praktiske værdisynspunkt. Se [32].

Til Slut vil jeg blot sige, at De har set ganske rigtigt, naar De mener, at jeg hælder til Ny-Kantianerne. Det gør jeg nemlig ganske afgjort. Især er det Marburgerskolen²³, jeg sympatiserer med (Hermann Cohen, Natorp, Cassirer o.s.v.²⁴). Som Følge heraf forkaster jeg pure det psykologistiske Synspunkt²⁵, som jo er eneraadende herhjemme (Starcke²⁶ maaske undtagen, men det er ikke helt klart, hvad han mener) og som har forkludret saa mange Spørgsmaal, bl.a. Spørgsmaalet om Determinisme – Indeterminisme. Naar jeg er glad for B.'s Behandling af dette, er det ikke saa meget fordi jeg dermed betragter Æmnet som udtømt; som fordi jeg kan spille ham ud mod Psykologisterne og vise, at Problemet ud fra det Standpunkt er meningsløst. Det er overhovedet ikke noget psykologisk Problem, men hører rettelig hjemme i den etiske Principlære og falder jo egentlig sammen med Spørgsmaalet om Etikens Mulighed. Hvis Etik skal være mulig, maa den som al anden Videnskab hvile paa visse Principper eller Normer, som i sig selv er ubetingede og betinger alt andet, idet de ligger til Grund for de fundamentale Distinktioner: sandt–falsk, virkeligt–uvirkeligt, godt–ondt, skønt–uskønt o.s.v. Hvorledes det saa gaar til, at det enkelte Individ kan rette sig efter disse Normer og ikke er rent mekanisk bestemt, er et Spørgsmaal, der ligesaa godt angaar den logiske Tænken som den etiske Handlen; men dette Spørgsmaal er det, jeg synes, B. viser slet ikke kan besvares, da de videnskabelige Begreber ikke kan anvendes paa de kvalitative psykiske Fænomener. Foreløbig maa man vist slaa sig til Ro med det simple – eller indviklede, som man nu vil – Faktum, at ligesom Mennesket i sin Tænken kan følge visse Normer og vælge mellem sandt og falsk, saaledes kan det ogsaa i sin Handlen følge etiske Normer og vælge mellem godt og ondt. Den Psykologi, der nægter dette, overser at Mennesket er andet og mere end en blot Naturting, at det er et Fornuftvæsen, der *bedømmer* Tingene og ikke nøjes med at *reagere mekanisk* paa Paavirkninger. – Ja, undskyldt at jeg trætter Dem med

[23] Se indledningen.

[24] Hovedrepræsentanterne for Marburgerskolen. Hermann Cohen (1842-1918), prof. i Marburg 1876-1912. Paul Natorp (1854-1924), prof. i Marburg 1893. Ernst Cassirer (1874-1945), prof. i Hamburg 1919-1934.

[25] Det psykologistiske synspunkt betragter logikken som en funktion af psykologien (i modsætning til det logicistiske synspunkt der hævder, at logikken er en selvstændig videnskab, som psykologien og andre videnskaber må bygge på).

[26] C. N. Starcke (1858-1926), prof. ved Kbh'n.'s Universitet.

disse lange Udviklinger, men da De nu har været saa elskværdig at interessere Dem for min lille Bog, tænkte jeg, at det maaske ogsaa kunde mere Dem, at kende lidt til Baggrunden for min Bedømmelse af B. Denne Baggrund er det, jeg her har forsøgt at ride op, – mere end et Rids kan det jo ikke blive. –

Endnu engang: Tak for Brevet.

Deres hengivne
Jørg. Fr. Jørgensen

IV

Sorø, 24. September 18.

Kære magister Jørgensen!

Jeg siger Dem tak, fordi De var så venlig at sende mig Deres bog²⁷, ved hvis læsning jeg har glædet mig. Det er en klar og tankestærk udredning, som man skal være vågen for at følge ligesom når man læser mesteren, Kants skrifter. Jeg synes, at De har givet en fyldig fremstilling af denne skole²⁸, som sikkert fortjener et kendes herhjemme. De har taget dens tankegang frem og forfulgt den med al mulig konsekvens. Allerede derved synes jeg, at Deres arbejde har værdi, enten man så kan være enig med Dem eller ikke. Det er ikke nogen let opgave at fremstille denne filosofi. Den er ikke for menigmand. Men De har gjort det mest mulige for at gøre dens tanker tilgængelige. Jeg ønsker Dem udbytte deraf.

Enig med Dem kan jeg dog næppe være. Når de således vil rationalisere endog sanseformerne, og derpå gennemføre en Panlogisme, da er det jo som De selv siger et skridt udover Kant. Når stoffet ikke skal bidrage noget til *indholdet* af genstandsbegrebet (p. 127), da synes jeg, at det bliver vel abstrakt. Jeg føler mig noget forskræmt i denne af den rene Logik opbyggede tilværelse. Jeg trækker mig tilbage til den af Dem så foragtede subjektive Idealisme²⁹ – nærmest til

[27] Jørgen Jørgensen: Paul Natorp som Repræsentant for den kritiske Idealisme (Kbh. 1918).

[28] D.v.s. Marburgerskolen.

[29] I sin bog om Paul Natorp ser Jørgensen den subjektive idealisme som en naturlig konsekvens af det psykologistiske standpunkt, som han med Kants ord karakteriserer som »en skandale for filosofien«, 123.

Albert Langes position³⁰. Ja, jeg véd nok, hvad der kan siges derimod³¹, men alligevel! Og helhedsfølelsen overfor Marburgernes verdenskonstruktion er hos mig heller ikke samstemmig. Det er Intellektualisme, der her møder mig. Men det er ikke det grundindtryk, jeg får af den gamle selv, jeg mener Kant³². Han var trods alt dog netop ikke Intellektualist. Og det tiltaler mig særlig.

Men det forhindrer ikke, at jeg glæder mig over at se den intellektuelle begejstring hos en ung tænker som Dem. Når De afviser hvad der ikke kan gå ind i det logiske skema som vrøvl, da er det et udtryk for det ideale syn på videnskaben. En bog som Deres vil vel også kunne give andre unge noget af den samme begejstring.

Modtag en venligst hilsen fra

Deres hengivne
F C Krarup

V

p. t. Dronninggaards Allé 74. – Holte d. 20-XI-22.

Kære Pastor Krarup!

Jeg siger Dem hjærtelig Tak for Deres venlige Tilsendelse af Bogen³³, som det har været mig en stor Glæde at modtage og at læse. Jeg nærer ingen Tvivl om, at Kampen om Kristendommen vilde antage en langt mere tiltalende Form, hvis Deres Grundsyn kunde trænge igennem, og

[30] F. A. Lange (1828-1875), prof. i Marburg. Se indledningen.

[31] Se F. C. Krarups artikel om F. A. Lange i Kirkeleksikon for Norden (Kbh. 1911) bd. III, 16-17.

[32] I sin artikel om Kant i Kirkeleksikon for Norden fremhæver F. C. Krarup fig.: »Videnskaben faar sit ubegrænsede, uendelige Omraade, hvor den hersker helt og fuldt. Men den viser dog udover sig selv til et andet Plan. Den afgørende Norm for Menneskelivet er ikke at søge i Forstanden men i Viljen. Her lægges Tyngdepunktet i skarp Modsætning til al Intellektualisme. Det er den moralske Forpligtelse, som K. her drager frem. Ved den enestaaende energiske Maade, hvorpaa han gør den gældende, har han i en Tid, der er vant til at spørge om Nytten af alt, lært Menneskene Respekt for en uegoistisk, ideal Stræben. Personlighedens Adel bliver gjort gældende paa en ny Maade.« (bd. II, 722).

[33] F. C. Krarup: Kampen om Kristendommen. Belysning af det religiøse Spørgsmaal (Kbh. 1922).

jeg betragter det som et glædeligt Tidernes Tegn, at de teologiske Studenter er saa begejstrede for Dem og saa gerne vil høre og læse Deres Tanker. Med Tiden vil det jo nok hjælpe, og jeg vil med Glæde hilse den Dag, da det gaar op for de Troende, at »det er formeget at forlange af vor tids mennesker, at de skal tro, blot fordi troens indhold ikke ligefrem kan modbevises«³⁴. At jeg personlig ikke kan følge Deres transcendentale Bevis er jo en Sag for sig, – rimeligvis beror det paa, at jeg savner den til den logiske, etiske og æstetiske Bevidsthed svarende »fromme« Bevidsthed. For hvis jeg har forstaaet Dem ret, gaar Deres hele Tankegang ud paa at paavise denne Bevidstheds »Gyldighed« i dens Ejendommelighed – men naar Bevidstheden (den »fromme«) mangler, saa kommer Beviset jo til at svæve i Luften, – og til syvende og sidst kan man jo kun bygge paa sit eget individuelle Bevidsthedsindhold som Grundfaktum. Men dette hindrer ikke, at jeg beundrer Dem for Deres Frisind, Klarhed og den intellektuelle Redelighed, der fremtræder ved Deres Behandling af »den fromme Bevidsthed«, og jeg siger Dem derfor endnu engang mange Tak for Bogen. Med venlig Hilsen til Dem og Deres Frue fra Deres ærbødige og hengivne

Jørg. Jørgensen

VI

Sorø. 16. December 26.

Kære professor Jørgensen!

Jeg siger Dem tak for Deres bog!³⁵ Hvad jeg har forstået af den, har jeg været glad ved. Men min forståelse har desværre været meget begrænset. Jeg har aldrig haft noget organ for Matematik, hvad jeg beklager. Selve Deres anlæg af pensummet til anden eksamen³⁶ som »indledning til det videnskabelige fagstudium« finder jeg fortræffelig.

[34] Ibid., 20.

[35] Jørgen Jørgensen: Filosofiske Forelæsninger som Indledning til videnskabelige Studier. Trykt som manuskript. Udgivet løbende i hæfter (Kbh. 1926-1927). I første del behandles filosofiens materiale, anden del består af filosofiens problembehandling. Bogen medførte en epokegørende fornyelse af filosofikuminstitutionen.

[36] D.v.s. *examen philosophicum*, som blev aflagt efter *examen artium*.

Det er sikkert den eneste rette bestemmelse af det. Man skal lære at tænke forinden man giver sig i kast med de specielle opgaver. Det er ikke filosofiens historie eller psykologi, som her skal lægges til grund: det er en metodelære. Deri synes jeg, De har ubetinget ret. Men noget andet er jo udførelsen. Jeg undrer mig over at de unge studenter skulde behøve *såmeget* Matematik. Jeg glæder mig imidlertid meget til anden del; hvad den byder på, lyder såre forjættelsesfuldt.

Men foreløbig nu ønsket om en glædelig Julefest og et godt arbejdsår derefter. Venligste hilsner

Deres hengivne
F C Krarup

VII

Sorø. 12. April 27.

Kære professor Jørgensen!

Jeg siger Dem tak for Deres lykønskning til min fødselsdag³⁷. Og jeg føjer hertil en tak for de sidste to hæfter af de filosofiske forelæsninger. Jeg har læst dem med stigende interesse, efterhånden som jeg bedre forstod udviklingen. Det er en meget radikal gennemførelse af det eksakte kvantitetsprincip, De foretager i Psykologien. Kvaliteterne forsvinder helt. Efter min mening vil videnskabens selvbegrænsning herigennem påtvinge sig den almindelige bevidsthed, der føler realiteten af de praktiske værdier. Jeg har skrevet en afhandling, som kommer Theol. Tidsskrift³⁸, hvori jeg afviser den gamle Metafysik ud fra den moderne bestemmelse af videnskab. Jeg har tilladt mig at citere Deres bestemmelse (i andet hæfte) af Metafysik som *naturfilosofi*³⁹.

Med venligst hilsen

Deres hengivne
F C Krarup

[37] Jørgen Jørgensens brev i anledning af F. C. Krarups fødseldag 31/3-27 synes ikke bevaret.

[38] Teologisk Tidsskrift for den danske folkekirke. 4. rk., 8. bd. F. C. Krarup offentliggjorde heri afhandlingen *Hvad er Metafysik, og hvad er dens Ret?*, 81-111.

[39] *Ibid.*, 105. Krarup skriver om metafysik som *verdanskuelse* og fortsætter: »Saaledes er den ogsaa bestemt af en yngre Filosof, Professor *Jørgen Jørgensen*, der siger, at »en Sammenarbejden af alle de enkelte Naturvidenskabers Resultater behandles i en særlig filosofisk Disciplin, der kaldes Naturfilosofi, Kosmologi eller Metafysik.« Hermed er med det samme Begrænsningen af denne Videnskab givet.«

VIII

Sorø. 28. Marts 28.

Kære professor Jørgensen!

Jeg siger Dem tak for Deres bog⁴⁰, som det har interesseret mig meget at læse, ikke mindst Deres behandling af værdisynspunktet under æstetisk opdragelse⁴¹. Den er et vægtigt bidrag i tidens brændende spørgsmål, den er skreven med en betydelig klarhed.

Med venligst hilsen

Deres hengivne
F C Krarup

IX

Kbhvn. d. 7-III-30.

Kære Pastor Krarup!

For den elskværdige Tilsendelse af Deres nye Bog⁴² beder jeg Dem modtage min bedste Tak. Og jeg kan supplere den med en Tilstaaelse, at det er den første Bog af selvbiografisk Karakter, som jeg har læst uden Ærgelse over Forfatterens mere eller mindre slet skjulte Indbildskhed og uden Væmmelse ved den Mangel paa Blufærdighed, der faar Selvbiografier til – ikke uden en vis Stolthed eller Skadefryd – at forevise »interessante« Træk af henholdsvis deres eget og deres Bekendtes Privatliv for det altid for saadanne intime Afsøringer begærlige og veloplagte Publikum. – Men dette er jo kun en negativ Værdi ved Deres Bog, selvom den er saa meget større, som den er sjælden. Positivt har jeg imidlertid ogsaa haft stor Glæde og meget Udbytte af at læse dens klare og i bedste Forstand eenfoldige (=

[40] Jørgen Jørgensen: *Filosofiens og Opdragelsens Grundproblemer* (Kbh. 1928).

[41] *Ibid.*, 169-178. Jørgensen anerkender her »indre værdier« og tager afstand fra énsidig intellektuel indstilling.

[42] F. C. Krarup: *Fra Romantisme til Realisme. Oplevelser og Tanker* (Kbh. & Oslo 1930).

ukomplicerede) Fremstilling af den Maade, hvorpaa de religiøse og teologiske Problemer og deres mulige Løsninger har formet sig for Dem i Tidens Løb. At jeg paa ikke uvæsentlige Punkter ikke kan følge Dem gør jo kun Sagen saa meget mere interessant for mig, og hvis jeg blot fik Tid, vilde det være mig en Glæde at skrive en Anmeldelse – nej, jeg mener, at jeg kunde have Lyst til at skrive en Anmeldelse, men da jeg – for min egen Skyld maa jeg sige: desværre – foreløbig er stærkt optaget af at indfri forskellige Forpligtelser, véd jeg ikke, om det lykkes mig at realisere min Hensigt, og jeg maa derfor i Øjeblikket nøjes med at sende Dem en uofficiel Tak for den smukke Bog.

Med venlige Hilsner til Dem og Deres Frue fra

Deres hengivne

Jørg. Jørgensen

1977 – En oversigt

Ved *Carl Trock*

Den sidste kirkestatistik fra »hovedstadsregionen« viser, at her vokser stadig antallet af børn, der ikke døbes, for 28,1% i 1975 blev i 1976 til 28,8%, men væksten afmattes nu; også ved antallet af udtrædelser er tendensen faldende, til 3570 i 1976 mod 5049 i 1975¹. I Ålborg stift tæller man nu også. Der meldte 434 sig ud af folkekirken i 1975 mod 305 i 1976; antallet af indmeldelser var så henholdsvis 222 og 196².

Det er af fundamental betydning, at diskutere værdien af folkekirkesystemet, når der tales meget om, at folkekirken går sin opløsning i møde, gjorde kirkeminister Jørgen Peder Hansen op (KD 17/3). Den er ikke mere nogen selvfølge. Det er kun lidet i brydningstider, hvor alt etableret anfægtes: Demokratiet, skolen, ægteskabet og selvfølgelig kirken, sagde ministeren også – for siden at fortsætte: Der

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeT Berlingske Tidende; DKliv årbogen Dansk Kirkeliv; DKt Dansk Kirketidende; dmbL dansk missionsblad; EB Ekstra Bladet; FIA Flensborg Avis; Ft Folketingstidende, dato evt. angivet; Ftårb Folketingsårbog 1976/77; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; MrBl Menighedsrådenes Blad; Pol Politiken; PrfBl Præsteforeningens Blad; re-f re-formatio; Relgl Religionslæreren; RoSt Roskilde Stiftsblad; Thv Tidehverv; WA Weekendavisen. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1977. – Årstal i parentes henviser til tidligere årsoversigter og går på *udgivelsesåret*.

[1] Tallet på genindtrådte steg atter, fra 498 til 573. Orientering fra Københavns stat. Kontor nr. 49 og nr. 23 jfr. fortsat bearbejdelse af 1975-tallene fra hele landet i Nyt fra Danmarks Statistik nr. 108 og Stat. Efterretninger nr. 44, samt her 1977 171.

[2] Også her indbefatter de sidste tal dåb af børn over 1 år, Aalborg Stiftsbøger 1976 112 og 1977 112f.

er mange tegn på, at de unge ikke vender kirken ryggen, og med tilstrækkelig dynamik, som kan gribe og fænge, og hvis kirken placerer sig stærkere i samtiden, så vil det lykkes den at få nær kontakt med de unge³.

Det er ejendommeligt, at folk har hængt ved folkekirken, og at den folkelige tradition med at gøre brug af den er sej, skrev professor P. G. Lindhardt. Folkekirken er en selvfølgelig del af hverdagen på landet, »hvor de præster ... sidder ... der taler om folkekirkens vidunderlighed«, men i byerne mangler fornemmelsen af et tilhørsforhold, vidste Lindhardt, for selv om kirkegangen kan være god, er her »ingen, der har sognebevidsthed«, her er det »efter min erfaring stort set i opløsning. Dåben er svækket, konfirmationen er mere end svækket, og vielsen stærkt svækket ... kun begravelsen hævder sig«⁴.

I. Folketing – folkekirke

Blandt følgerne af folketingsvalget 15/2 var, at hverken SFs kirkepolitiske ordfører, Poul Dam eller Vs pastor John Haaber genvalgtes⁵. Havde det ikke været ganske klart før, så blev det herefter tydeligt, at Venstre ikke havde stået bag Haabers initiativer, og at det ikke længere alene ville gå så stærkt ind i kirkepolitik, men mere søge folkekirkens forhold ordnet i samdrægtighed⁶.

[3] RoSt 19, her videre: Den troende kan ikke gemme den sociale forargelse bort, som strømmer ud af evangeliet, og løbe fra at prøve at skabe et retfærdigere samfund, det vel at mærke uden fæl sammenblanding af politik og religion; KD 31/12, MrBl 179.

[4] BeT 7/8 og her 1977 note 3. Jfr. provst Vagn Kvist, Varde: På disse kanter fungerer folkekirken på rimelig måde, og den er et folkeligt bånd, selv om der hist og her, især i Storkøbenhavn, er en beklagelig udvikling igang, KD 19/1.

[5] Poul Dam havde i 1975 afløst Morten Lange, før var han ofte stedfortræder for denne jfr. her 1976 337; Haaber jfr. 1976 noterne 45, 47 og 1977 181f. – Kirkepolitisk set var valget, med forskydningerne mellem partierne og udskiftning af personer, et vidnesbyrd om et begyndende oprud i fastlåsende positioner, fandt Jens Chr. Nielsen (e. KD 1/3 jfr. her 1976 note 4). JyPo afviste: Folkekirken »er næppe i det oprud« de få højtaltende giver udtryk for, leder 1/3 jfr. 27/3.

[6] V var, ifølge Kaj V. Andersen, stadig for at styrke menighedsrådene på enhver mulig måde, målene sattes blot lavere, og der tænkes ikke på en ligningsret uden kommunalt veto, men på at forhøje 20%-grænsen til 25%, ligesom KVA skrev, at V vil »gerne medvirke« til indførelse af provstvalg og en ny bispevalglov. V var også principielt for sognemedhjælpere med »såvel diakonalt som pædagogisk sigte«, men ville afvente, at det ministerielle udvalg gjorde sig færdigt, og om så stor en sag skulle der »allerhelst fremsættes lovforslag af den til enhver tid siddende regering«, skrev folketingsmanden og fortsatte: FDF/FPFs forslag om kirkeskoler

I Socialdemokratiets nye programmer blev det ikke til en nyformuleret kirkepolitik (1977 180), man holdt sig mest til en ompostering. I det nye principprogram optoges uden debat og afstemning, hvad der stod i 1973-arbejdsprogrammet, dog uden de dér givne begrundelser: »Folkekirken forbindelser med staten oprettholdes ved, at folketinget er kirkens øverste lovgivende instans«. Tidnød hindrede så, at de kirken vedkommende forslag i det nye arbejdsprogram kom til behandling på kongressen i september⁷.

Ved vedtagelsen af finansloven 1977/78 kom atter afgørende

kunne V ikke støtte, her havde KF og KrF været for tidligt ude og på for løst et grundlag; endelig kunne V ikke fortsat stiltiende se på, at museumsagtige kirke-restaureringer belastede den kirkelige ligning, de burde overtages af staten, så undgås det, at folk melder sig ud af kirken, fordi den er for dyr at være i, og menighedsrådene får »væsentligt rigeligere midler til det kirkelige livs fremme, som er rådernes hovedopgave«, MrBl 212.

[7] Forslag fra hovedbestyrelsen gentog her 1973-programmets begrundelser for formuleringen i principprogrammet og talte ganske som det om yderligere administrativ decentralisering og øget indflydelse til menighedsrådene, såvidt det kommunale fællesskab gør det muligt (her 1974 209f.). – Alene Husum-kredsen gik imod principprogrammets udtalelse og ønskede den slettet. I arbejdsprogrammet ønskede Amager-kredsen passagen om øget ansvar til menighedsrådene strøget, for det var ikke ønskeligt. 3 ændringsforslag gik på en udvidet ret til brug af kirkerne (fra Nørrebro, Frederiksværk og Odense), det sidste gav endog kommunerne medbestemmelsesret her. Hovedbestyrelsen foreslog dem imødekommet således: Lovgivningen må ikke hindre, at kirkerne bruges til ikke kirkelige formål, hvor den lokale menighed ønsker det (ændringsforslag nr. 343 og 344 til principprogrammet og nr. 292-294 til arbejdsprogrammet). – Robert Pedersen, MF, havde bl. a. skrevet: Enkelte af mine partifæller holder stadig fast ved det gamle dogme om adskillelse mellem stat og kirke, men ikke flertallet; der »lurer ingen fare fra venstreorienterede i dansk politik ... truslen kommer fra det yderste højre«, FP, her er fare på færde for folkekirken, for afskaffes kirkeskatten, skal der betales meget dyrt for kirkelige handlinger, FIA 18/8.

principielle skillelinier frem. Flertallet fastholdt den hidtidige linie – dog forhøjedes bevillingerne til mellemkirkeligt arbejde mærkbart, mens tilskuddet til kirkers istandsættelse atter blev beskåret (1977 180), noget som da påregnedes fortsat med yderligere reduktioner i de følgende år, for alene her mente kirkeministeriet at kunne finde de det pålagte besparelser. Det viste sig siden, at det med det sidste kom til at gå anderledes. Ellers bekræftede DKP påny, at det straks ville have fjernet kirkeministeriets samlede budget, mens FP – fulgt lidt på vej af DR – atter foreslog store besparelser, for, uanset at det intet havde nået i 1976, fastholdtes stadig som mål, at pr. 1. april 1978 skal kirken være selvunderholdende og »selvstyrende på lokal grund, menighed for menighed«. På ét område ønskede FP dog merudgifter: Der skulle bevilliges yderligere 15 millioner til bevaring af kirkerne, »truede kulturskatte«, og det beløb burde stige stærkt i de kommende år (til 60 mill. jfr. FIA 18/8). Begge partiers forslag forkastedes uden afstemning.

Under åbningsdebatten i den nye folketingsssamling udtalte FPs ordfører, Askjær Jørgensen – ud fra tiltro til rigtigheden i partiets kirkepolitik, hvorefter menighederne selv kommer til at indkræve midler til kirkernes drift – at nu er folkekirken »ved at dø i sløv apatisk slendrian«, en sløvhed »der ofte udgår fra præster med høj embeds-eksamen, men som ikke ejer gnisten til virkelig at forkynde ordet«, noget som dog enhver virkeligt troende kan. Hertil svarede Niels Helveg Petersen, RV: Jeg mener ikke, at jeg »fra denne talerstol har hørt et så grovkornet og ubehersket angreb på folkekirken og dens præster«.

FP var først mødt op med 1200 ændringsforslag til finansloven, de blev samlet i 83 (KD 3/3, 16/3, 26/3). De kirkelige besparelser svarede så nogenlunde til dem året før (1977 180), dog skulle pensionerne, nu samlet på finansministeriets konto, »kun« beskæres med ca 35%, besparelserne reduceredes så af den foreslåede merudgift til kirkerestaureringer (Tillægsbetænkning, ændringsforslag nr. 342-44, 481 (specifikation over de største besparelser) og 499; DKPs nr. 341).

Kirkeministeren fik så gennemført – med FP, DKP og V imod – at der ud af beskæftigelsesplanens 800 mill. bruges 3,7 mill. til restaurering af domkirkerne i København og Ribe og året efter lidt mere (ændringsforslag nr. 345). Det nye finanslovsforslag havde så forhøjede bevillinger til kirkerestaureringer, og det ventes opretholdt de næste år. Det havde V virket for (KD 29/10). Men over beskæftigelseskontoen er der næppe mere at hente, mente ministeren (KD 16/9).

Ret pikant havde ministeren først afvist FPs forslag om at stryge bevillingen til præsters portoudgifter aht. de lagte budgetter (bilagshefte 3 til tillægsbe-

tænkningen), for 30/9 at realisere just dette med virkning fra 1/10 (forsvaret, se MrBl 273).

Anledningen til Askjær Jørgensens udfald mod præsterne var dels harme over, at Hartling afviste et samarbejde med FP bl. a. på grund af den helt forskellige kirkepolitik, og dels hans mening, at »det væsentligste i vor kristne kulturarv er troen og troen er gratis«, så han fandt, at også S havde ringe tillid til, at det egentlige i den arv kan bære. Anker Jørgensen svarede, at vil man ikke betale hvad det koster at være med, kan man melde sig ud af folkekirken, men nu klarer denne »en række betydelige og vigtige samfundsfunktioner«, som skal klares, og det sker på rimelig vis efter regeringens mening. Askjær Jørgensen replicerede: Man slipper jo ikke for at betale ved at melde sig ud, man argumenterer som om folkekirken ikke optræder på statsbudgettet (Ft 6/10 166, 224, 286, 297).

Kirkeministeren gentog i årets løb gerne, at menighedsrådene skal have »de størst mulige beføjelser til selvstændigt at løse sognets problemer« eller have det fulde økonomiske ansvar, dog langsomt og med tiden aht. den fælles skatteudskrivning i kommunerne, og også betinget af de til enhver tid værende samfundsøkonomiske forhold. Jørgen Peder Hansen var inde på, at et udvalg burde overveje om kirkens struktur svarer til den dynamiske udvikling i samfundet. Den gamle sognestruktur var jo god nok i sin tid, men den er udfordret af udviklingen mellem land og by; problemerne i København må relativt snart løses, og arbejdet her må være udgangspunkt for stillingtagen til strukturproblemer i hele landet, indenfor en nærmere fremtid. I København var der »enorme økonomiske problemer«, og en forhøjelse af kirkeskatten kunne få farlige konsekvenser mht. udmeldelser af folkekirken, sagde han (RoSt 20, KD 17/3, MrBl 144, 179, 182 jfr. her 1977 181). – Danskerne er på vej til at blive nomader lød en kommentar til tal fra Danmarks Statistik, som viste at 900.000 inden for et år skifter bopæl, de 500.000 dog indenfor samme kommune (Aktuelt 13/3).

Forholdene i København havde budgetprovst Ahlmann Olesen skildret sådan, at det nu måtte gøres op, om det drejer sig om bygningerne (domkirkerestaurering til 17 mill.), eller om det liv, der foregår i kirkerne, for udgifterne til det sidste må stadig skæres ned. Selv om kirkeskatten sættes op fra 0,6 til 0,7% så bevirker det faldende beskatningsgrundlag, at der i 1980 fremkommer helt samme beløb, og så er der intet til løn og prisstigninger. Derfor kræves der en storstilet nytænkning, skrev han (BeT 16/1 jfr. her 1977 183). Det udvalg, som arbejder med forholdene, vil tage sig tid til at arbejde grundigt og til drøftelser med alle implicerede parter, gentog biskop Ole Bertelsen

(KD 23/5, 15/10f. 29/11, Landemodeakt 1976 13). Det forlød dog, at nedlæggelse af 6-7 kirker er på tale (Pol 15/10f.), og på Kirkefondets årsmøde opholdt flere sig ved det urimelige i, at økonomien skal tvinge til at kirker og sogne nedlægges, når de er blevet overkommeligere; sker det, så vil bestyrelsen overveje, hvordan de kirker fondet ejer alligevel kan bruges⁸.

»Menighedsrådsforeningen« gik ind i arbejdet for at få en jævnere kirkeskat landet over (1977 183). Efter mangehånde overvejelser, bl. a. af ens kirkeskat i hele landet, samledes ønskerne om at få de årlige 400.000 kr., som nu via kirkeskatten kan gå til kommuner med særlig høj kirkeskat, sat op til 4-5 mill., og om at staten hvert år bevilliger 35 mill. til kirkerestaureringer, samt yderligere om den principielle ændring, at statens tilskud helt eller delvist flyttes fra sit nuværende hovedfelt, præstelønninger, til kirker og kirkegårde⁹. Alene det første kunne imødekommes, mente kirkeministeren (KD 16/9, 17/12).

Derudover kom der kun spredte indlæg om en (om)ordning af hele folkekirkens økonomi¹⁰.

Spørgsmålet om forhøjelse af præsternes husleje og deres boligpligt vakte en tid nogen ængstelse hos bisperne, præsterne og præsteforeningen – vel også hos »menighedsrådsforeningen« – det drejede sig jo om andet og mere end penge (1977 183). Det synes dog at ende

[8] KD 14/11f. og Erik Norman Svendsen: Det er egl. en fantastisk tanke at nedlægge sogne på 3.000-5.000 mennesker, DKliv 134. Jfr. KD leder 9/3: Byen er jo udsultet hvad kirkelig betjening angår.

[9] KD 6/9, MrB1 244 jfr. 54, 116, 172, 216, 228 og her 1973 277.

[10] KD vendte påny (jfr. her 1977 183 og 1975 241) flere gange tilbage dertil, indigneret over at folkekirkens medlemmer alene betaler kulturskat. De mellemkirkelige kontingenter bør betales af landskirkeskatten, så vi kan yde vor skyldighed, fandt KD, og over denne bør »folkekirkens «egne» udgifter« udredes, også præstelønningerne, så statens støtte ikke »længere lænker præsterne til staten som primært dens tjenestemænd«, statsstøtten bør i stedet gå til vedligeholdelsen af historiske kirker og til civilregistreringen (ledere 9/3, 4/6, 15/6, 7/9, 30/12). Stiftsfuldmægtig Asger Jørgensen fandt også nu (1975 note 40), at kritikken må imødegås, ved at statens støtte omlægges til formål af almen interesse, som begravelsesvæsenet og civilregistreringen, mens præstelønningerne, ca. 1/4 af folkekirkens totaludgifter, som alle andre lønninger fortsat burde udredes centralt, af landskirkeskatten; lokal ligning hertil kunne true forkyndelsesfriheden, og fordelingen af præster burde heller ikke bero på, hvad den lokale ligning kan bære; derimod fandt AJ, at kirkernes vedligeholdelse burde, og med nogle ændringer kunne, udredes lokalt, Aalborg Stiftsbog 49.

med en rimelig løsning (PrfBl 1978 2), hvad også både finansministeren og kirkeministeren lovede. Nogle meget ivrige havde ellers nærmest lagt op til kirkekamp mod dette »angreb på en af grundpillerne i den folkekirkelige struktur«, og det fik dele af dagspressen til at tage fat på de ubegrundede protester¹¹.

KF og KrF kom i marts påny med FDF/FPFs kirkeskole-forslag (1977 181). Første gang må de have taget de ordførere til indtægt for lovforslaget, som ikke ligefrem nedgjorde det, bemærkedes det under debatten. Det viste ingenlunde øget forståelse, men måske større

[11] Efter deres møde bakkede bisperne præsteforeningen op, det er jo aht. sogn og menighed, at præsterne skal bo i deres sogne (KD 7/1). »Menighedsrådsforeningen« fulgte sindigt sagen, beroliget også af Knud Heinesen: Det drejer sig om »en lidt mere retfærdig ordning« (MrBl 121 jfr. 116, 141, 173, 182, 200, 242, 276). Ihærdigt kæmpede præsteforeningen, og den mente at vinde forståelse hos offentligheden; en rimelig forhøjelse af lejen fandt den acceptabel, men ellers var det ingen tom trussel, at det kunne ende med modkrav om boligpligtens ophævelse, længst mulig ville man dog prøve forhandlingsvejen, sagde Olav Lindegaard og advarede mod for ivrig kamp, som kunne bringe sagen i miskredit (KD 8/1, PrfBl 199, 305, 378, 423, 447; overvejelser i finansministeriet KD 28/3; forstående ledere bl. a. Sjællands Tidende 3/5, JyPo 20/6, KD 22/6; af utallige indlæg se t. eks. DKt 74, 279, 303). Andre kaldte nemlig til kamp mod finansministeriet, der, efter et forgæves forsøg på at få afskaffet tjenesteboligerne generelt (jfr. PrfBl 199), nu prøvede at tvinge præsterne ud af deres boliger ved lejeforhøjelser (dagspressen 3/5 jfr. PrfBl 376ff.). EB fandt grund til at oplyse om løn- og boligforhold, da præsterne ikke ville betale »en husleje af nogenlunde samme størrelse som deres sognebørn« (4/5, 7/5, 10/5, 13/5), og, udfordret af »den grådige gejstlige opfindsomhed« for at bevare et usynligt og skattefrit løntillæg, turde Kaj Erik Lindqvist spørge, selv om andre ikke tav, om sådan ulighed ikke skabte skel mellem præst og menighed (JyPo 14/6). – I bekymring for at den sidste rest af lokalt fællesskab i mange sogne, præstegårdene, skulle forsvinde spurgte Vs Jørgen Holm finansministeren, om gammel tradition skulle brydes ved »overenskomster, der også dækker andre akademiske ansættelser end præsters?« Heinesen svarede, at der ikke er forbindelse mellem boligpligt og boligbidrag, boligpligt opretholdes hvor det skønnes nødvendigt for udførelsen af tjenesteplichterne, »og dette skøn udøves for præsters vedkommende af kirkeministeren« (Ft 18/5 4631); så spurgtes denne, og han svarede at princippet om præsters pligt til at bo i sognene opretholdes, omend det må modificeres i byområder, hvor det er vanskeligt at skaffe passende bolig; kun i »sjældne undtagelsestilfælde« fritages præsterne af personlige grunde derfra (Ft 7/6 5543). – Sidst på året vakte det opsigt, da Københavns biskop for sin embedsperiode havde fået tilladelse til at fraflytte bispegården, som dog vil blive brugt til repræsentative formål (dagspressen 9/12).

forhandlingsvillighed hos forslagsstillerne¹². Forgæves håbede de på ny debat og opbakning af forslaget (Burgdorf KD 23/4). Atter spurgtes iøvrigt i Folketinget til arbejdet i sognemedhjælperudvalget, ministeren ventede en afklaring i den nærmeste fremtid¹³.

Jørgen Peder Hansen lirker ved, men betænker sig nøje på, flere lovforslag, det være sig om bispevalg, om kirkers brug eller ændringer i provstiudvalgenes sammensætning¹⁴.

Indenrigsminister Egon Jensen klarede såre stilfærdigt en sag med mere sprængstof, i et lovforslag om kommunale valg. Disse flyttes i 1981 til nær tiden for menighedsrådsvalg, og forslaget gik tillige ud på at rykke næste menighedsrådsvalg frem til 1980, så de 2 valg ikke falder sammen. Det ønskede indenrigsministeren af administrative grunde. Det kom dog frem, at kirkeministeriet havde anmodet om at få ændringen med her – for at spare Folketinget for endnu et lovforslag,

[12] Ftårbog 507, jfr. 1977 181f. Vs ordfører, Henrik Toft tav om venstrefolks vidtgående forslag sidste år og henviste også til, at fritidsloven giver tilstrækkelige muligheder; SFs Ole Olsen bemærkede, at forslaget endog gik videre end den lov, »fantastisk ambitiøst« skal blot 10 her kunne fordre kurser oprettet. KrF svarede, at det tal måske burde sættes op, og »måske skulle præsterne nævnes udtrykkeligt med deres andel i det osv. osv.«, det afgørende var, at menighedsrådene kunne starte en kirkelig undervisning, betalt over ligningen; Burgdorf, KF, tilføjede, ellers går det galt for folkekirken (jfr. MrBl 153). DR havde sympati for, hvad der tænktes ordnet og betalt lokalt, men var imod hele overbygningen bekostet »af staten, dvs. af borgerne, ligegyldigt hvilken religion de tilhører«, sagde Lis Starcke.

[13] Ft 22/4 2667 jfr. samme »i år«, MrBl 181f. Også udvalgets formand, professor Børge Diderichsen, lovede betænkning sidst på året, KD 13/5. Udvalgets undersøgelser (1976 332) havde vist, at lægfolk mente, at der var behov for hjælp i omsorgsarbejdet, mens præsterne fandt at de havde brug for pædagogisk bistand, sagde biskop Hans Kvist, som selv ikke ønskede sognemedhjælpere, men at der blev ansat flere præster, KD 6/10, Karen Horsens tilsvarende KD 7/9. Jfr. her 1977 182.

[14] På ministerens opfordring havde »menighedsrådsforeningen« udarbejdet et forslag til ny bispevalglov, det lagde valgproceduren ud i stifterne, angav opstillingsregler, indførte kvalitetsmetoden ved afstemningerne og gav menighedsrådene indflydelse i forhold til sognets folketal (MrBl 1976 8, 29). En høring viste, at præsteforeningen så lidt som bisperne var indforstået hermed; her samledes ønskerne mest om, at fik ingen kandidat over halvdelen af stemmerne, skulle der omvalg til mellem de 2, der havde fået flest stemmer, og i nogen grad også om, at

hed det sig, skønt tinget omtrent samtidig behandlede et lovforslag, der ændrer tidsfrister ved menighedsrådsvalgene¹⁵.

1977 indviedes 5 nye kirker, Husum kirke i København, Avedøre kirke, Nr. Uttrup kirke ved Ålborg, Baunekirken ved Herning og Gesing kirke ved Esbjerg. Hertil kom Bavnehøj kirke i København; det blev blot en vandrekirke, da kirkeministeriet i 1973 havde modsat sig opførelsen af en varig kirke under hensyn til det dalende folketal (1974 217). Tallet på gennemførte eller planlagte kirkeudvidelser, eller

det direkte siges i loven, at den, der får flest stemmer, skal udnævnes til biskop (MrBl 1976 204 og 67, 148 jfr. »Menighedsrådsvalg 1977« 10). Ministeren opfordrede til debat herom og tænkte siden at nedsætte en arbejdsgruppe (MrBl 182, KD 16/9). – Han bebudede et lovforslag sidst i folketingssamlingen 1977/78 om kirkers brug (1977 184), for at give debatten et konkret udgangspunkt, afgørelsen måtte jo komme på et eller andet tidspunkt, men altså tidligst i 1978/79 sagde han (MrBl 181, KD 16/9). Præsteforeningen undrede sig over, at sagen endnu ikke var afklaret, så der kunne komme et mere eller mindre modereret lovforslag (PrfBl 1978 3, jfr. Københavns Landemodeakt 1976 19, 25 og Lolland-Falsters Stiftsbog 122). – Men Jørgen Peder Hansen vil gerne have ændringer igennem nu om sammensætningen af provstiudvalgene. Først udtalte han sig for, at provsten fortsat skal være født formand, men at udvalgene altid skal have 4 medlemmer, nu afgør menighedsrådene om der skal være 2, 3 eller 4; for at fremme en stadig demokratiseringsproces gik han siden ind for, at udvalgene selv vælger formand, mens bestemmelserne om deres størrelse ikke røres. »Menighedsrådsforeningen«, som også her havde givet bolden op, får altså kun ét ønske opfyldt, og det helt på tværs af provsteforeningen (MrBl 140, KD 16/9, 17/12). – En sag blev ordnet, så der ikke længere er tvivl om kompetancen. Kirkeministeren fik vedtaget en lovændring, som fastslår at finansministeriet fastsætter løn- og ansættelsesvilkår for kirkebetjeningen udenfor tjenestemandsområdet (Ftårbog 249).

[15] I bemærkningerne til indenrigsministerens lovforslag stod, at det vil være uheldigt med de 2 valg nær hinanden, især aht. brevstemmer, samt at ændringen ved menighedsrådsvalget fremkom efter forhandling med kirkeministeriet. Ved 1. behandling tog alene Poul Dam, SF, forholdet op, og kaldte blot en ordning i den givne forbindelse for noget sjusket; det erkendte Egon Jensen vel, men praktisk var det, og det skete »efter anmodning fra kirkeministeriet« (Ft 15/12 76 3310, 3317). 8/3 ved genfremsættelsen efter valget opretholdtes sjuskeriet, trods kirkeministerens lovforslag menighedsrådene vedrørende, først fremsat 7/10 76, genfremsattes 3/3; ved behandlingen af dette sidste brød SF den almindelige enighed, især ved at anke over at længere tidsfrister ville fremme fredsvalg og lette de troendes dominans i rådene (Ole Olsen Ft 11/3 646 som Poul Dam Ft 21/10 76 774 jfr. her 1977 182), se iøvrigt Ftårbog henholdsvis 368, 233 og 381, 250.

opførelse af selvstændige bygninger med konfirmandstuer, løber fortsat op (1977 184).

Et menighedsråd i Ålborg ønskede så en midlertidig kirkesal lukket, dels for at få større samling om kirken (Skt. Markus), dels fordi sognet nu havde under 9.500 indb. I Frederikshavn fik protesterne mod kirkens udvidelse menighedsrådet til at overveje en anden løsning (KD 13/6 jfr. 1977 note 36). Og i protest mod planlagt kirkebyggeri opstilledes i nogle sogne lister ved menighedsrådsvalget, i provinsen blev de repræsenteret, 2 steder i Københavns omegn fik de stort flertal (KD 10/11).

Får vi genoprettet de præsteembeder, som det har vist sig ikke burde være nedlagt, og mere kirkelig betjening i byområderne, så er der ikke grund til at frygte arbejdsløshed, lød det nu fra præsteforeningens formand, Olav Lindegaard¹⁶.

2 præster blev suspenderet, sognepræst Paul Paulsen, Venø, da han strejkede i protest mod kirkeministeriets holdning i et lønspørgsmål, og pastor Erik Bock (dagspressen 25/10ff.). Myndighedernes begrundelse i det sidste tilfælde får mest en til at tænke på den forrige suspension (1975 223 jfr. 1976 341). – Pastor Sven Voss fik meddelt afsked pr. 30/4 (1977 183). Ombudsmanden fandt ingen grund til at påtale sagens behandling, men præsteforeningen, der havde gjort sit yderste i sagen,

[16] KD 28/12, AC-debat 1978 nr. 1 jfr. her 1977 182. – Foreningen, også bisperne, var så for at stramme kravene om teologisk kunnen hos de ikke-teologiske kandidater, der får adgang til at søge præsteembeder (PrfBl 203, KD 10/9). – 1977 oprettedes i Syd-Danmark 11 nye embeder og 82 blev ledige ved dødsfald og afsked. Det modsvarede af 1 nedlagt embede, 67 teol. kandidater (24 fra Kbhvn., 43 fra Århus), 11 godkendt efter 1962-loven, 31 efter 1971-loven og 3 iht. menighedsrådslovens § 42. Medio oktober var der ialt henholdsvis 578 og 685 studerende. Kristendomskundskab havde 24 studiestartere i Kbhvn. og her var ialt 154 studerende, og 19 startere i Århus (alene hovedfag) og her var ialt 193 dels hovedfags-, dels bifagsstuderende. – P. Nepper-Christensen har større tal og taler stærkere end Lindegaard om truende arbejdsløshed (KD 13/10). Beregningerne er måske væltet af, at flere kvinder end ventet bruger deres uddannelse, og de udgør godt halvdelen af de studerende, sagde Lindegaard (jfr. her 1972 note 36); det er også især kvinderne, som ønsker deltidsbeskæftigelse, og det er med til at understrege nødvendigheden af den overenskomst for hjælpepræster, som forlængst er indgået med kirkeministeriet, men som finansministeriet stadig tøver med at godkende, og L. fortsatte: ca. 50 hjælpepræster er lønnet helt uacceptabelt, og en nyordning lettes ikke af, at mange i »sværmerisk »idealisme« påtager sig ulønnet hjælpepræstearbejde (KD 28/12, AC-debat 1978 nr. 1, PrfBl 2, 200, 424, jfr. her 1976 note 47).

hvis behandling den ikke kunne godkende, gav han nok medhold i dens ønske om, at en præst kan kræve undersøgelse ved en provsteret, hvor § 43 bruges¹⁷.

Den sag, samt en passus i en valgpløje fra »menighedsrådsforeningen«, rejste fornyet debat om tjenestemandens § 43. Det blev fastslået, at den ikke giver menighedsrådene ret til at fyre en præst (BeT 28/8, 11/9, DKt 445, 550). Men § 43 »giver demokratiet, forstået som et tilfældigt flertal i et sogn, en magt i kirken som er virkelig farlig for forkyndelsesfriheden«, derfor må den ændres, og der må gives klare afgrænsninger, fastholdt bl. a. sognepræst Erling Albinus. Men et sogn må da kunne komme af med en præst, selv om det kan true forkyndelsesfriheden, indvendte lektor Jørgen Stenbæk, som advarede præster mod i forkyndelsesfrihedens navn at sikre sig særrettigheder, for selv dygtige tjenestemænd er i andre etater afskediget på grund af samarbejdsvanskeligheder¹⁸.

De skarpe kritikere af Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer (1976 337) dannede »Folkekirkeligt Forum«, der aktivt satte ind for at bremse den landsforening, der afretter og ensretter, og de lyster i retning af kirkeforfatning som denne og andre, bl. a. Kristeligt Dagblad, skulle have. Initiativet fik nu støtte og hentede større forståelse fra Kirkeligt Samfund¹⁹.

[17] PrfBl. 216, 426 jfr. KD 21/2, JyPo 1/2, 19/6, 3/7, 21/8, DKt 383. Selv mente Voss, at menighedsrådene uden at påvise urigtigheder havde gjort sig til overinstans over hans forkyndelse (og undervisning) »i stedet for at høre på den – den kirkeligt og verdsligt lovlige forkyndelse, hvis sandhed kun stadfæstes af vrede over den« Thv 59; andre havde hård kritik af biskoppens og ministerens følgagtighed for i »fremtiden kan ingen præst i folkekirken holde sig sit præsteløfte efterretteligt, uden at han må gøre det i åben strid imod dette« menighedsrådenes etablerede pavedømme, Johs. Horstmann Thv 65 jfr. 63, 75.

[18] Albinus »Forsvar for folkekirken« 52, PrfBl 10, 17 og KD 21/2; Stenbæk Hskbl 664 jfr. Lindhardt: Menigheden må have afskedigelsesret som kaldret, JyPo 2/2, jfr. her 1977 183.

[19] Formanden Povl Kiilerich hviskede gerne til landsforeningens formand, Erik Davidsen, at man frabad sig at foreningen optrådte på kirkens vegne, og kirkeministeren burde måske opfordres til ikke at rådføre sig med privat etablerede kredse (DKt 490 jfr. bl. a. Birkedal Nielsen og Dons Christensen i KSS pjecje »Menighedsrådsvalg 1977«). FF lagde ud med indlæg, bogen »Forsvar for folkekirken« og årsmøde, som også med henvendelser til Folketingets kirkeudvalg for at værne tinget mod at blive et ekspeditionskontor for fikse og færdige lovforslag, kopt sammen i kirkelige specialistgrupper og interesseorganisationer.

Det tilstundende menighedsrådsvalg fik folk til at trække skillelinierne op. Domprovst Kiilerich sagde, at overlades folkekirken til det store flertal er der næppe meget at bekymre sig over, men små højtaltende grupper på begge yderfløje truer folkekirken, især dog højrefløjen, der angriber væsentlige sider af vor kristendomsforståelse²⁰. Pastor Kofod-Svendsen bemærkede dertil: Det vil være »dybt tragisk, hvis bibeltro præster og teologer ikke kan få embede, fordi deres åndelige meningsfæller har placeret sig uden indflydelse« i menighedsrådene, hvor åndskampen også vil blive udkæmpet (pro-fide nr. 5).

Debatten om rådernes virkefelt måtte blive intensiv. På den ene side understregede bl. a. biskop Henrik Christiansen af hensyn til opgaver, han mente trænger sig på, at rådene har ansvar også for gudstjeneste og undervisning, som for sjælesorg, diakoni, og mission²¹. På den anden side vidste grundtvigske folk, at menighedsrådenes forpligtelser alene omfatter kirkens ydre rammer, så de bliver bedst mulige for evangeliets forkyndelse, mens et menighedsrådsmedlem ikke er mere forpligtet på alt det andet end andre kristne, hér må den enkeltes evner og samvittighed råde²².

En henvendelse til kirkeudvalget fremkaldte det spørgsmål derfra: Er I kommet »for at påvirke lovgivningen eller for at beklage Jer over Landsforeningen« (Forsvar for folkekirken jfr. DKt 548, MrBl 124, 128, KD 20/5, 20/7, 27/7, 11/8, BeT 31/7). Vil FF have indflydelse, må det positivt sige, hvilke alternativer det har, skrev Stenbæk; gængs høringspraksis fører på andre områder ikke til påstande om, at lovgivningsmagten glider fra Folketinget, og bruges den ikke ved kirkelig lovgivning, så overlades initiativet helt til private pressionsgrupper, som alle vil hævde at optræde i folkets eller kirkens navn. S. fortsatte: Lad os få en forening bygget op fra neden, via provstier og stifter, idet dens kompetance afgrænses præcist, så Folketinget kan høre så repræsentative organer som muligt, Hskbl 660.

[20] Mest stortalende er venstrefløjen nok, især den økumeniske bevægelse, der gerne finder sammen med politisk venstreorienterede, fordi de mener, at kirkens opgave idag først og fremmest er politisk, men højrefløjen er farligere, for den nøjes ikke med yderværkerne, sagde Kiilerich videre og lovede, at der ville blive holdt øje med Menighedsfakultetets folk og bibeltro fri- og højskoler, DKt 492, 466 jfr. 494.

[21] HC PrfBl 69, Sudan nr. 11 jfr. her 1977 177 og note 56; Kirketjenesten i Danmark KD 7/7, 6/10; Jens Chr. Nielsen og Karsten Nissens bog »Menighedens liv og vækst«.

[22] Kiilerich DKt 465, 491 jfr. 522, 537; Albinus: Den udbredte opfattelse, at rådene er for de fromme, skal ikke cementeres, Hskbl 667, PrfBl 10; Birkedal Nielsen og Helge Skov i KSs pjeces »Menighedsrådsvalg 1977«. Replikker Paul Honoré KD 22/12, Ravn Olesen og KD ledere, KD 19/10, 5/11, 12/11.

Såvel radio og TV, som den fælles valgdag landet over bevirker, at menighedsrådsvalgene ikke mere overses (1974 219). »Menighedsrådsforeningen« gjorde også sit til at oplyse derom²³. Til trods for at mange, ungdomsorganisationerne, dele af kirkens højrefløj som af dens venstrefløj talte om at få indflydelse her²⁴, så blev der i 1977 afstemninger færre steder²⁵.

Alle var forsigtige i vurderingen af det, at modstanderne af kirkebyggeri flere steder opstillede lister og 2 steder i Københavns omegn erobrede flertallet²⁶. Ellers glædede de grundtvigske sig over et godt resultat (KD 11/11, Hskbl 707). Taberen, Indre Mission, fandt det alvorligt, at opfattelsen af folkekirken som blot en borgerlig ramme bredte sig, så menighedsrådene alene skal sørge for den ydre ramme. Hvorlænge kan folkekirken holde til udelukkende at være en borgerlig indretning, spurgte formanden, Kr. Friis (KD 11/11).

Også Præsteforeningen skulle have sit valg. Ved siden af de 3 lister, der hidtil sammen har understreget, at foreningen er en faglig organisation, der skal sikre præsterne rimelige lønninger og arbejdskår, opstilledes en liste i konsekvens af kritikken året før. Den fik en af de 9 pladser i bestyrelsen, der også får til opgave at vælge en ny formand efter Olav Lindegaard (PrfBl 655ff. 771 jfr. her 1977 183).

[23] T. eks. MrBl 137, formanden, Erik Davidsen anså det så ikke længere for det eneste rigtige, at der blev afstemning i alle sogne, MrBl 174.

[24] KFUM og Ks Lederbladet nr. 4 og FDF/FPF lederen nr. 6 og 7 (også for »rigtige« valg); KFS pro-fide nr. 5; Kirketjenesten i Danmark KD 7/7, 6/10; Kirkeligt Samfund DKt 491.

[25] MrBl 1978 3: Der blev holdt afstemninger 43 steder mindre end i 1973, trods det at nu var der 17 menighedsråd flere, men der kunne konstateres større åbenhed omkring opstillingsmøderne jfr. KD 19/10, 10/11, 19/11 og EB 8/11 (Sådan foregår det valg, kirkens folk slås i Guds navn). – I Hellig Kors sogn i Kbhvn. (1974 220f.) havde menighedsrådsmedlemmer forud forladt rådet, vrede over det bureaukratiske flertal og hele systemet, som lammede en indsats for kirkens liv og vækst (MrBl 231), mens Erik Bock var suspenderet – just forud for valget sagde han (KD 25/10). Stemmeprocenten faldt her fra 18 til 14, men Folkets kirke opnåede omtrent samme repræsentation, KD 10/11, BT og Pol 8/11.

[26] 13 af 15 og 9 af 15 mandater mod kirkebyggeri i Kgs. Lyngby og Lindehøj i Herlev, KD 10/11, 26/11, BeT 6/11; Erik Davidsen som Kirkefondet var tilbageholdende med kommentarer, KD 10/11 jfr. 4/5; Peter Riemann DKt 558; KD skrev: Så let er det at vende op og ned på et sogn, når der savnes almindelig interesse (leder 10/11), forud havde det beklaget, at der blev færre kampvalg, når så mange anså dem for mest demokratiske, leder 19/10.

Et længe næret ønske på Færøerne, om at vicebiskoppen frigøres fra også at skulle være sognepræst, synes på vej mod opfyldelse²⁷. På øerne undgik man så ikke drøftelse af, om man helt burde have sin egen biskop (jfr. KD 16/6, 13/7). – Et tilsvarende ønske er måske mere udbredt på Grønland? Kommissionen, som forbereder indførelse af hjemmestyre i 1979, lagde op til, og fandt genklang for, at man på Grønland lokalt som centralt får langt større ansvar for kirkens forhold, idet Grønland – foreløbigt? – forbliver en del af Københavns stift og får sin vicebiskop²⁸.

II. Folkeskole – folkekirke

Nykøbing-sagen (1977 173) fik undervisningsministeriet til i et cirkulære at understrege, at skolerne ikke, når skolen skal undervise i kristendomskundskab, i deres skemalægning må tage hensyn til adgangen til individuel fritagelse, så de i stedet tilbyder de fritagne elever anden undervisning²⁹.

En undersøgelse af de kår, som kristendomskundskab havde fået landet over, viste, at i godt 58% af kommunerne fulgtes timetallet fra

[27] Ministerens forslag var bl. a. tiltrådt af landsstyret. Det samlede bredt flertal i Folketinget, FP var dog imod at der derved kom en præst mere til Færøerne, hvis det skete på statens bekostning; fremsat Ft 6/10 130, 1. beh. 14/10 513.

[28] Efter kommissionens oplæg, tiltrådt på menighedsrepræsentanternes landsmøde, men ændret i det grønlandske præstekonvent, tegner linierne sig sådan: G. forbliver i Københavns stift, men da en stor gruppe præster ønskede et eget stift endte man som noget foreløbigt (?) ved kompromiset med en vicebiskop; denne skal sammen med en repræsentant for landsstyret og en repræsentant for menighedsrepræsentationerne udgøre et kirkenævn, som overtager administrative opgaver fra kirkeministeriet og stiftsøvrigheden; som noget nyt oprettes råd for hvert præstegæld, med afgørende ansvar for den lokale økonomi og med indstillingsret til ledige præsteembeder; de hidtidige menighedsrepræsentationer, som kommissionen havde tænkt nedlagt, opretholdes med en indflydelse som nu; det var ønsket såvel af præstekonventet som af biskop Ole Bertelsen, der også ivrede for at stiftsfællesskabet opretholdes, KD 9/11 76 og 20/5, 30/7, 22/9, 4/10, 29/10, 25/11, Den grønlandske Kirkesag nr. 114 og Københavns Landemodeakt 1976; jfr. her 1971 194.

[29] Cirkulæret 9/3 understreger videre, at der skal foreligge skr. erklæring om, at der sørges for barnets undervisning, inden fritagelse meddeles, og at det er væsentligt, at skolerne nøje orienterer om faget og dets indhold, og om virkningerne af fritagelse. – Tilfredshed i Religionslærerforeningen KD 20/4; DKt 258. Sagen i Nykøbing byråd se KD 13/1.

ministeriets vejledende plan (1976 330), i 21% var timetallet lavere og i 13% var det højere. De lave tal dominerede øst for Lillebælt, mens faget hovedsageligt fik mest i Vest- og Nordjylland³⁰. En videre undersøgelse ville utvivlsomt have vist, at det lave timetal findes i kommuner med store folketal (jfr. 1977 172).

Revisionen af gymnasieloven medførte, at her bliver fritagelsesbestemmelserne som ved HF (Ftårbog 334 jfr. her 1977 173 og 1973 271). En undersøgelse viste, at bestemmelserne for religionsundervisningen overholdes ved HF, men ikke i 1/3 af gymnasierne. Da kravene er ens de 2 steder, og også lærerne, må forskellen skyldes, at der det første sted er eksamen, hvorfor stud. mag. art. Margit Warburg konkluderede: Lærerne sløjer af uden eksamen. – Nu kendte gymnasiernes religionslærere godt til, hvad eksamen betyder, og deres forening havde i februar vedtaget at arbejde for at få den indført, ellers kunne faget blive »offer for det, som i elevjargon hedder »prioritering«³¹. Ritt Bjerregaard blev siden spurgt af Gerda Møller, KF, om hun fandt grund til at indføre eksamen i faget i gymnasiet; ministeren svarede, at hun var »ikke fremmed over for tanken« hvis

[30] K. E. Bugge og Steffen Johannessen: »Undersøgelse vedrør. Kristendoms-kundskab og fremmede religioner« fra Danmarks Lærerhøjskole, se relgl nr. 4. Den viser videre, at den vejledende læseplan almindeligvis følges, en del steder har man dog egne læseplaner under udarbejdelse – at »emnet: Fremmede religioner« foreløbig er kombineret med ret forskellige fag, kun det er sikkert (og sker dog ikke altid!), at der iht. ministeriets bekendtgørelse skal undervises heri på 6.-9. klassetrin, mens »emnet« på 10. klassetrin indgår i tilbuds-faget kristendoms-kundskab/religion – og at konfirmationsforberedelsen i det store og hele ligger i 7. skoleår, flere steder i Kbh.v.s og Frederiksborg amter foretrækkes 8. skoleår (jfr. PrfB1 327). Religionslærerforeningen kommenterede: Ingen skole har overhovedet mere end én time i 8. og 9. klasse, hvor det især var ønsket at få faget styrket (relgl nr. 4; KD 22/9, 27/9 og Riemann: Der går folkeligt og kirkeligt set en ond østenvind over Danmark, DKt 282) jfr. her 1972 224f. – Specialarbejderforbundet gik til Folketinget med krav om et nyt obligatorisk fag i folkeskolen, »arbejds-kendskab«. Udspurgt om, hvordan der kunne skaffes det plads, svarede oplysningssekretær John Mølgaard: Timerne kan tages fra kristendomsunder-visningen (radioen 6/1 jfr. KD 11/1), den forudsætning nævnes dog ikke i SIDs pjece.

[31] Undersøgelsen se KD 24/6, 18/7, 24/8 (problemet er, at faget står eksamensfrit blandt lutter eksamensfag); kritik af enkeltheder og konklusionen, se KD 5/7, 11/7, 10/8, samt gymnasiernes religionslærerforening KD 26/7 jfr. her 1973 271.

den senere kunne tages med i en større sammenhæng (Ft 19/7, 27/7 5777).

III. Folkekirkens undervisning

Ved september-mødet udtrykte bisperne ønske om, at der nedsættes en kommission til at behandle konfirmandundervisningens problemer, herunder fremkomme med vejledende læseplaner. Men uafhængigt deraf fandt de, at konfirmationsanordningen burde ændres, så konfirmanderne får undervisning i så godt som hele skoleåret³².

Omsider blev det, med lønningsrådets godkendelse i november, muligt at opfylde det længe nærede ønske, at Præstehøjskolen udbygges med en lærestol i pædagogik (PrfBl 1978 1 jfr. her 1977 174 og 179, samt 1976 332). – Men året gik til ende, uden at den af kirkeministeren lovede vejledning om fastsættelsen af tiden for konfirmandundervisningen forelå³³.

Mellem præster viste der sig fremdeles ret så delte meninger om den undervisningsproblematik, og andre begyndte at tale med. Opfattelserne deles allerede på, hvilken alder eller hvilket klassetrin, der bør foretrakkes; præsterne er i almindelighed for 7. klassetrin, i Helsingør stift er der dog et betydeligt flertal for 8. trin (PrfBl 327). Og forskellene går videre:

[32] KD 10/9: Det vil så kræve mere medhjælp til undervisningen. – Iøvrigt bestemte de sig for ved et ekstra bispemøde at behandle præsteuddannelsen, især pastoralteologien. – Præsteforeningens appeller se PrfBl 202, 425 jfr. her 1977 174 og 1976 332. – Sognemedhjælperudvalget havde undersøgt de vilkår, konfirmandundervisningen havde i 1974/75. Uhyre sjældent har skolecentraliseringer ført til, at børnene undervises udenfor pastoratet; ialt 44 pastorater havde medhjælpere til undervisningen, i 27 tilfælde iht. lønningslovens § 34 og kun i 7 tilfælde efter præsternes rådighedsordning, mens der t. eks. i 41 pastorater med 1 præst og 3 eller flere konfirmandhold ikke var bevilliget medhjælp efter § 34; det almindeligste undervisningssted var præstegårdens konfirmandstue; mest udbredt var undervisning indenfor skolens undervisningstid om morgenen eller formiddagen, gjorde Jørgen Thorgaard op, PrfBl 325.

[33] PrfBl 1978 3. Præsteforeningens ønske PrfBl 202, 425 jfr. 1977 174. Også Burgdorf, KF, puffede påny til kirkeministeren, som 15/7 76 i kirkeudvalget havde lovet et cirkulære; han svarede, at han i kontakt med undervisningsministeriet ville virke for at fremme det mest muligt, Ft 20/1 4121 jfr. her 1977 note 20. Langå-sagen (s. st.) løstes ved lokalt forlig, efter at undervisningsministeriet havde svaret, at kommunen ikke bør træffe afgørelse, før der er forhandlet med menighedsrådene, KD 21/5.

Provst Rysgaard Jensen måtte undre sig over, at der ikke forlængst var nedsat et læseplanudvalg for den undervisning, til hjælp og inspiration for de fleste præster, de få kritiske vil alligevel gøre som de vil. Ganske som lærerne har præsterne da metodefrihed, men den nuværende frihed »er både ensomhed og en utiltalende enerådighed på børns og forældres og menighedsråds bekostning«, mente RJ og fandt det beskæmmende, at kirken her – med en bredde i undervisningen som intet andet projekt nogensinde kan få, og med økonomi og lokaleforhold i orden – ikke har større klarhed over sin målsætning (PrfBl 343 jfr. om »nøden« ved at stå alene med den rasende svære opgave MrBl 193).

Lærerne er da af ret ensartet åndelig støbning, mens præsterne er meget uensartede både menneskeligt, kirkeligt og teologisk, svarede Peter Riemann og fortsatte: Vi skal ikke fratages »vores store, helt ubetalelige frihed til at undervise efter eget skøn« af »håndfast vejledning« og »for megen pædagogisk befamling«. Riemann afviste ikke, at der kan være præster, der gerne lader sig vejlede, men »vi andre«, som også her vil »til det sidste kæmpe for at bevare forkyndelsens frihed, kan jo så forsøge at sylfide os udenom« (DKt 390).

Sognepræst Frode Langballe – som iøvrigt havde tillid til at børnene kan få noget ud af den almindelige gudstjeneste (DKt 325) – underviste konfirmander som »en oldsag«. Trods gode stunder i konfirmandstuen oplevede han ofte, at urostiftere ødelagde undervisningen; den egentlige årsag dertil så han »i vort undervisningsvæsen, ja i vort folk«, hvor der skulle en mentalitetsændring til, så børnenes luner ikke bestemmer alt; kom der konfirmandaffærer, kunne præsten ikke påregne støtte, det viste også Voss-sagen; han foreslog da undervisningen afskaffet, efter konfirmationen skulle der så tilbydes kristendomsundervisning, da kom de, der havde lyst og kunne lytte, at forslaget ikke var nyt det vidste han (jfr. her 1974 202 og tildels provst Hans Thyssen: Afskaf konfirmationen og udbyg undervisningen, KD 28/11 75). Offentligt fik Langballe ingen støtte, men nok i personlige henvendelser (DKt 466, PrfBl 725 jfr. 692 om den gammeldags undervisnings muligheder, 737 om konfirmand-»oversiddere« og Thv 59 om Sven Voss's forfærdelse over konfirmandernes uvidenhed).

Ud fra erfaringer som konfirmandlærer i Københavns omegn spurgte lærer John U. Jørgensen, om der ikke bør lægges fastere rammer for den undervisning og om de unge ikke skal sikres en kvalificeret undervisning? Han vovede at spørge: »Bør præster overhovedet have lov til at undervise konfirmander?« (KD 15/11 76, tilsv. MrBl 191 om præsters venstrehåndsarbejde i konfirmandstuen; Erik Davidsen nok for læseplaner, MrBl 195).

Kirkeskole-debatten (1977 176) fortsatte intenst, en tid. Argumentet, at fritidsloven giver muligheder nok, afvistes, for efter den kan der ikke gøres meget for unge og intet for børn under den skolepligtige alder. – Den undervisning, der tænkes på, skal vel heller ikke være neutral, men føre ind i menighedens forsamling, indvendtes videre (Helge Lundblad KD 3/1). Det benægtede grundtvigske folk. Kristendom skal fremstilles på »saglig og alsidig måde«, så vil stoffet – ved Helligåndens hjælp – føre til tro eller vantro. »Ret dåbsoplæring

er at meddele viden om og kendskab til, hvad Jesus sagde og gjorde« (Riemann DKt 62, 146).

FDf/FPF argumenterede, og informerede atter menighedsrådene om, at der kan oprettes interessegrupper for børn i den skolepligtige alder efter fritidsloven, men kommunerne afgør om der ydes støtte dertil (jfr. afslag KD 7/2), og for børn i forskolealderen er der ingen muligheder, og det er udelukket at få stiftskonsulenter til at vejlede menighedsrådene. FDF/FPF lagde også vægt på det principielt rigtige i, at undervisningen placeres i menighedsrådenes regi og at den betales af folkekirkens medlemmer (KD 14/1, FDF/FPF lederen nr. 1-3, MrBl 100). De 31 (1977 179) havde erkendt utilstrækkeligheden ved fritidsloven og seminariernes undervisningstilbud, skrev Henrik Christiansen; når det indvendtes, at den nye undervisning blot ville samle fromme og kristeligt afklarede, selv om menighedsrådene iværksatte den, så måtte han spørge, om modstanden egl. ikke bundede i, at man ikke vil erkende, at rådene kan tage ethvert anliggende op, som angår menighedens liv (KD 8/1). Enigt tilsagde bl. a. DMS's bestyrelse kirkeskoletanken støtte, og formanden, biskop Græsholt argumenterede: Uenigheden drejer sig om formen for undervisningen, ikke om den er nødvendig, et fælles udgangspunkt er også, at opgaven skal tages op i det enkelte sogn og sådan at friheden værnes, netop derfor er det menighedsrådene, som skal tage folkekirkelige initiativer (KD 28/1, Lolland-Falsters Stiftsbog 108 jfr. KD 3/2).

De grundtvigske vidste, at de kirkeskoler sigtede på de kirkeligt interesserede og ikke alle, der opretholder folkekirken, derfor var de en formidabel fare for folkekirken (KD 6/1, 18/1, 13/1, 26/2). Modstanden skyldtes ikke, at de var imod oplysning, tværtimod, men den må være som et led i vor store oplysningssektor, og det vel at mærke som sober og saglig oplysning, sagde Kiilerich (KD 4/2, DKt 490f.). Enkelte i den lejr udtalte sig dog positivt og forstod utilstrækkeligheden af en neutral undervisning (Sv. Aa. Nørgaard DKt 193 jfr. 42 og KD 24/1).

Andre havde andre indvendinger: Forslaget er sygt, fordi folkekirken er så splidagtig, og fordi menighedsrådet »og ikke den dertil ordinerede og indsatte præst« skal være ansvarlig (re-f 3 jfr. MrBl 6). Missionsfolk kunne være betænkelige ved, at et betalt arbejde skulle skade det frivillige arbejde (KD 13/1); Kr. Friis tav om de nye planer for at betone, at ingen i drømme om en fremtid med gode kår for børnelærdommen må glemme, hvad der er og som kræver penge, søndagsskoler og børnegudstjenester (KD 26/2 jfr. IMT 608). Og KFUM og Ks formand, Aksel Nielsen havde stadig sin tvivl om, hvorvidt nye tilbud ville samle flere end de der kommer nu til det, der allerede er, derfor var han for tiden mere for, at dette fik bedre økonomiske kår, og for oprettelsen af et pædagogisk institut (KFUM og K Lederbladet nr. 1).

Under en del opmærksomhed lancerede Diakonissestiftelsen og De samvirkende Menighedsplejer en ny idé, Sogne-diakonien. Det var både et tilbud til unge, ja til enhver over 18 år viste det sig, om et års god og »saglig« kristendomsundervisning, livsnær i teori som praksis, kombineres skulle den med praksis i sognene, så de unge kom med i kirkens hverdag – og et tilbud til sognene om at stå bag den uddannelse, som i første omgang gav dem praktikanter i et semester, og med tiden

nye kvalificerede medarbejdere. Det primære sigte var at imødekomme behov i folkekirken, ikke mindst ved oplæring af de barnedøbte.

Ingen blev lovet en levevej bagefter, det var urealistisk så længe menighedsrådene ikke havde frihed til at ansætte og lønne medarbejdere. Med Sogne-
diakonien blev der heller ikke lagt op til en sognemedhjælperuddannelse, for et positivt resultat fra dette nedsatte udvalg måtte afventes, men man ydede da gerne sit til en sådan uddannelse, skrev forstander Hans Jørgen Torkelund. Lagde man end ud med forventning, så blev det taget med fatning, og der begyndtes som planlagt i september, selv om der kun meldte sig så få til undervisningen, at under halvdelen af de interesserede sogne fik praktikanter ud (Nyt fra Diakonissestiftelsen nr. 1 (her formanden, stiftamtmand Hancke Rossel: Bliver dette succes, tænker vi os en skole i hvert stift), nr. 2 og årbog 76/77, Fra Menighedsplejen nr. 1 og Torkelunds introduktion i KD 4/2 jfr. 5/3, 4/5, 3/6, 29/6, 6/7, 7/12 samt opgørelsen BeT 7/8 og KD 5/8: 16 praktikpladser i sognene og 6 heltidsstuderende; disse og deltidsstuderende udgjorde så ikke nok til, at undervisningen kunne bekostes over fritidsloven).

Varer det end rum tid, inden vi får kirkeskoler (Morgenposten 7/8, DKliv 130, KFUM og Ks Lederbladet 52), så skal tiden bruges til forsøgsarbejde, sagde ungdomsorganisationerne (s. st. 53ff. FDF/FPF lederen nr. 6). Det fik de også stærk opfordring til af Ole Bertelsen, som håbede at FDF/FPF fortsat vil give impulser til menighedsråd, præster og folketing m. fl. og ikke helmer, før det er muligt i sognene at etablere folkekirkelig undervisning (s. st. nr. 7).

Forældre og menighed må tage sig af trosoplæring, som folkeskolen nu er stillet, sagde undervisningsdirektør Baunsbak-Jensen på »menighedsrådsforeningens« årsmøde: »Dåbsundervisning er nødvendig, hvis ikke kirken skal dømmes sig selv til døde og stilstand« (MrBl 218ff. jfr. Henrik Christiansen Lolland-Falsters Stiftsbog 12).

Andre var gået igang. Evangelisk Pædagogisk Samvirke arbejder med læseplaner og undervisningsvejledning for kirkelig undervisning, og Folkekirkens Missionsråd anbefalede missionsselskaberne at yde støtte dertil (BDM nyt 165). I Løgumkløster kan man ikke opgive, at der på bred folkekirkelig basis må foretages et nærmere studium af problemerne for folkekirkens pædagogiske opgave. Ud fra 4-5 års virke lød det fra Dansk Bibelskole: Den danske fritidslov er verdens bedste voksenundervisningslov, og den hindrer os ikke i at undervise ud fra en bestemt holdning (KD 14/12). Sidst meldte et menighedsråd i Herning, at det havde ønsket at ansætte en leder for at sikre en konfirmandklubs beståen; da lønnen ikke kunne fås over fritidsloven, havde det søgt og

fået kirkeministerens godkendelse af, at der af rådighedsbeløbet betales lederen et passende vederlag³⁴.

IV. Indenfor rammerne

I den grundtvigske lejr engagerede nogle sig stærkt i debatten om afskaffelse af tilspørgslen ved dåben (1976 338).

Andre her ønskede at samles for at drøfte børnegudstjenester, det opmuntrede erfaringerne til. Der taltes om en grundtvigsk sammenlutning, men det blev en bredere kreds der kom sammen og bestemte sig for at fortsætte drøftelser og arbejde.

Hvad vil flertallet? Røre ved tilspørgslen? Biskop K. C. Holm var da betænkelig ved det, men et nyt led kunne måske tydeliggøre, at dåben drejer sig om en gave, og at vort ja dér er en bekræftelse på, at vi modtager den (KD 15/1 76). En grund til at mange børn ikke døbes kan dog være, forældrene ikke føler sig sikre nok til at svare ja til troens ord i alle dens led, og når dåb uden tilspørgsel tillige klarere fremtræder som Vor Herres betingelsesløse livsord til den enkelte, så lad os fjerne tilspørgslen, for nu kan dåben, omend fejlagtigt, opfattes som et gensidigt kontraktforhold, lød det (Københavns Valgmenighed DKt 194 jfr. 16, 100, 563). Det afvistes skarpt som forfalskning: Troens ord ved dåben er et klart tilbud om det, som Gud står inde for, og uden et *lydeligt* ja bliver dåben en »abstraktion og ikke en *pagt*« og mennesket et umælende dyr, skønt dets storhed er, at det kan sige ja eller nej. »Tilspørgslen er den eneste måde, hvorpå det fastholdes, at dåbens ord er ordet i Vor Herres egen mund« (Rønshoved Frimenighed DKt 195).

Skal nyttevirkningen bestemme, så åbner vi for en udvikling der næppe er til at standse, og siden skal så dogmerne afskaffes; men problemet er ikke tilspørgslen, det er selve det at komme, og derfor forarger man de små, som kommer, hvis det gøres til et problem at sige ja, mens de som er for store/bevidstgjorte alligevel ikke kommer, skrev Jørgen Kristensen (DKt 53, andre indlæg bl. a. 69, 513, 603, 541). Der skal ikke sælges ud af kirkens goder for at tækkes tvivlende mennesker, fandt Riemann og han fik det svar af biskop Døns Christensen: Nej, som disciplene truede en gang, sådan truer vi nu med tilspørgslen (DKt 474, 515). Morsø

[34] Jens Markussen KD 22/12. Om grøde i Teologisk Voksenundervisning m. m. i Jylland og på Fyn, tildels i samarbejde med KOK, se IMT 720, Morgenposten 7/8, KD 15/8, Episkopet nr. 3, Økum. Nyt nr. 1. – Refugiet i Løgumkloster fik Det sydjyske Universitetscenter og Sønderjyllands Amtsråd inddraget i studiearbejdet, og her er planer om at indbyde til konferencer og at formidle religionspædagogisk information. Kirkeligt Samfund har iøvrigt ikke helt slået hånden af arbejdet her, det har observatører med (Episkopet nr. 1, DKt 491 jfr. her 1977 174). Men det er alene afmytologiserings-teologer, der er på færde, også i Løgumkloster, lød det fra kirkens højre fløj, KiInf 57.

Frimenighed bestemte sig for at afløse tilspørgslen, der kan virke som et forhør, med det ene spørgsmål efter trosbekendelsen fulgt af ordene »det er vor kristne tro, som Gud i sin nåde skænker os i den hellige dåb: Vil du tage imod Guds gave i dåben?« (JyPo 21/8, DKt 1978 44).

Der måtte skrives om dyrkelsen af børnene og imod iveren for – omend på folkekirkelig basis – at indfange dem, i stedet for det langt vanskeligere at lade dem være i fred (N. C. Lilleør DKt 288, Frode Langballe DKt 326). Men gode erfaringer med børnegudstjenester fik andre til at mødes for at drøfte formen for en slidbar børnevenlig gudstjeneste med alle højmessens væsentlige led og udgivelse af en sangbog dertil (Grenå-mødet DKt 254, 423, PrfBI 399). Folk fra ret forskelligt hold kom her sammen med grundtvigske præster, der havde tumlet med den opgave, nogen dog lidt betænkelige derved. Ved et senere møde i Løgumkloster udarbejdedes gudstjeneste-modeller, og kommende opgaver er at formulere nye bønner, at finde velegnede tekster og lave prædikenevejledninger til familiegudstjenester (KD 20/10, 25/10, 15/12 BeT 6/11 og duplikeret referat fra Grenå jfr. Andreas Davidsen »om billedprædikener«, Under Guds ord nr. 229).

En idé om at få Den danske Salmebog oversat til nutidsdansk, den er jo kun for den faste menighed (Herluf Andersen KD 7/1), blev hverken fundet mulig eller god (KD 14/1, DKt 50).

Noget andet var, at Det danske Bibelselskab udgav en oversættelse af Davids Salmer nå nutidsdansk. Den begyndelse til en ny oversættelse af hele Det gamle Testamente blev forstået og værdsat³⁵.

Bemærkelsesværdigt er det, at der stadig udkommer et, vist jævnt stigende, antal prædikensamlinger.

Af de videnskabelige arbejder nævnes alene årets 2 disputatser. Professor Theodor Jørgensens »Das religionsphilosophische Offenbarungsverständnis des späteren Schleiermacher«, hvormed forfatteren også mente at yde et bidrag til at fremme samtale mellem teologi og filosofi (1977 187), og lektor Martin Schwarz Laustens »Religion og politik« til forståelse af Christian III og hans realistiske udenrigspolitik, der sikrede reformationen og det lutherske præstekongedømme herhjemme.

Søren Krarup fandt hos Grundtvig – forstået ret, nemlig i 1814, hvor det hed: Kristen først og menneske så – det rigtige forhold mellem åndeligt og verdsligt regimente, dvs. uden adskillelse og uden sammenblanding, for begge dele ender ellers i sværmeriets totalitære

[35] Om 2 års slid af teologer, med Ebbe Kløvedal Reich som konsulent, se PrfBI 389, KD 16/9, 23/9, BeT 6/11, Bibelselskabets årbog jfr. her 1977 189.

tyranni. Dette, at vort borgerskab er i himlene, var da Grundtvigs udgangspunkt for at holde mennesket fast på jorden. Himmel for sig og jord for sig! Krarup sammenfattede: Det er evangeliet, der skiller mellem kristendom og politik, og overses sondringen bliver politik til religion, mens forkyndelsen etablerer sig som en politisk størrelse. Bestemt af sit ærinde fortsatte Krarup: Kun hvor forkyndelsen gør himmel til himmel og jord til jord, er øvrigheden sat fri til at gøre sin gerning, og kun hvor den håndhæver loven uden persons- eller motivanseelse er der et retssamfund (Thv 90).

Men såvel Theodor Jørgensen som Ole Jensen var optaget af nærmere at begrunde teologiens kritiske forpligtelse (1977 187).

Theodor Jørgensen gik også ud fra Grundtvig, men med tilslutning til tanken om, at sand menneskelighed er en betingelse for forståelse af kristendom, og at man ikke kan eller skal komme til endelig erfaring af den menneskelighed, før Kristus kan forstås i tro. Der består et dialektisk forhold mellem erfaring af menneskelighed og kristen erfaring, de betinger stedse hinanden, og erfaring af sand menneskelighed er erfaring af den skjulte Kristus, der forsoner for at genskabe sand menneskelighed. Det er legitimt for den kristne at beskæftige sig med sin kulturelle identitet, såvel ud fra et teologisk, ja helt præcist et kristologisk synspunkt.

TJs anledning var et møde med den tredje verdens kirker og han drog konkrete slutninger vedrørende dem og fortsatte: Kristen identitet er ikke og bør ikke være ensartet, den kommer til udtryk i forskellige kulturer og i mange konfessioner, forsåvidt de er kulturelle udtryksformer. Det er afguder, hvis en kultur eller en konfession gør sig til ét med kristen identitet. Men for at udtrykke denne må konfessionerne opgive sig selv, og sådan må også forkrøblet og forvansket menneskelighed, som nationalisme og diskrimination af folk og andre kulturer, dø for at nyskabes, og samfundssystemer og gruppeegoisme afsløres af den sande menneskelighed, når den skjulte Kristus bliver åbenbar som ethvert menneskes og enhver kulturs lys. Da åbnes kulturerne for hinanden, og i enhver af dem åbenbares universaliteten, den er jo begrundet i Kristi universalitet (Fønix nov.).

Teologiens farer er utroværdighed som konformitet, skrev Ole Jensen. Skal den forstås af folk uden kirkelig tradition, må teologien for sin egen skyld – idet den gennemtænker implikationer i den trinitariske livsdynding, og just her var OJs egen svaghed eller uafklarethed bevidst – gå i lag med samtidens indsættede livsforståelse. Den må give sit filosofiske bidrag til oplysning om »det førkulturelle«, det givne og i troen forudsatte, om fornødent må den skabe et sprog for det og bruge det i sit opgør. Det er en teologisk forpligtelse at udforme en kulturkritik og i den forstand blive politisk, at den angriber samtidens tænkerestriktioner og konsekvenserne deraf f. eks. i produktionsmåder og forbrugsmønstre. Teologien gør dette for sin egen skyld, men også for samtidens skyld. Når man véd bedre, har man pligt til at sige fra, det er ens menneske-pligt eller om man vil, teologens kristenpligt.

Den folkekirkelige teologi er stærkt tilbøjelig til at anse kristendom og politik for 2 adskilte størrelser, fortsatte OJ, man vil ikke se, at teologiens opgave har politiske konsekvenser. Den bliver da konformistisk og støtter vidende eller uafvidende den herskende virkelighedsindsnævring, med dens tildels fatale følger. Da er kristendommen misbrugt som ideologi, skønt den med sit bredere virkelighedssyn er alt andet end det, er en alternativ, ideologikritisk magt, som selvfølgelig har politiske konsekvenser (PrfBl 341, »Kredsen« nr. 3, Fønix nov.).

Kirken bliver rødere, den omsiggribende venstreorientering, især i internationale kirkelige kredse, er dog et elite-fænomen; det er blot ærgerligt, om kirken, når den endelig løsriver sig fra det borgerligt-liberalt-kapitalistiske samfund, uselvstændigt kaster sig i armene på det socialistiske, skrev Jørgen Thorgaard³⁶.

Danske Kirkedage 1977 havde som motto »at bekende Kristus i dag«. Nu som før var der dem, som slet ikke tænkte på at være med³⁷, mens andre, der før havde været med, nu holdt sig hjemme, for modsat tidligere var programmet uden indre spænding, der var jo kun levnet det jævnt lyserøde plads (Græsholt KD 8/7 jfr. 16/3). Hertil svarede: Det er jo ikke uden videre venstreorienteret at sætte spørgsmålstejn ved etablerede institutioner, og marxismen er så vældig en magt, at vi må lære den at kende (K. E. Wienberg KD 24/3, Willy Gravesen KD 1/7 jfr. 13/7), vil man beskæftige sig med ideologier og livsholdninger, så findes de hos nyreligiøsitet og marxismen, ikke hos højrekræfterne (Inge Tranholm Mikkelsen KD 20/7). Og det var én side af programmet i Holstebro 3.-8. juli.

En af de ca. 1.000 der var med vidste: Kirkedagene var ikke venstreorienterede, men burde have været det, så deltagerne var stillet overfor valget mellem at stå på magthavernes side, som mange gør det, eller at tage den fulde konsekvens af Evangeliet ved at stille sig på de undertryktes side (Bodil Krabbe, Baptist-

[36] BeT 11/7, WA 22/7 jfr. her 1975 256. Om »Kristne for socialisme« se KD 10/3, 27/8, Pol 13/10 jfr. Glebe-Møller KD 23/9 og bogen »Om religion« contra Johs. Horstmanns opgør med den rene marxisme og socialdemokratismens sløven af sansen for alt af format, kvalitet og ånd, Thv 8, 20, 31, 47, fortsat PrfBl 1978 5, 17, replik fra Glebe-Møller om politiseret og ideologiseret kristendom, PrfBl 83.

[37] Nogle begrundede det: Her lod man sig blænde af al missionsproblematikken og holdt sig ikke fra religionsblanderier, IM Det nye år; man bekender Kristus idag ved et ja til frelsen i Kristus og et nej til alt, hvad der fornægter og problematiserer Bibelens budskab, Kofod-Svendsen pro-fide nr. 3 og 6. Jfr. her 1975 252.

samfundet KD 7/7). Nu blev der rejst mange spørgsmål om, hvordan kristendommen får virkning, for ifølge formålsparagraffen skal kirkedagene også søge at bevidstgøre kirkens ansvar »i og for verden« (Steen Hansen KD 1/7 jfr. om dagene Økum. Nyt nr. 3, KD 1/7, 5/7ff. 13/7f. Wienberg 8/9 og Pilgaard Pedersen 23/12).

En anden deltager sammenfattede sit indtryk: Dagene var et stort supermarked med mange tilbud til alle interesser. Mødet var kristusorienteret! Medmenneskeorienteret! Fremtidsorienteret! Menighedsorienteret! Det var også meget andet, til tider også venstreorienteret, men alle skulle og kunne være der. Helt historisk var åbningsgudstjenesten med Ole Bertelsen som prædikant og biskop Hans Martensen som celebrant (H. Risom Nyt fra Kirkefondet nr. 2).

Uden synderlig kritik af forløbet var der bagefter enighed om at fortsætte med kirkedage i 1980 (KD 6/9 jfr. 7/10).

Situationen førte til eftertanke andre steder. Kirken og den kristnes primære opgave ikke glemt, skrev pastor Kofod-Svendsen, at diakonalt arbejde kan blot være en tildækning af uretfærdigheden, og så bør den egl. årsag til nøden angribes. Da er det kirkens profetiske tjeneste at revse uretfærdigheden og tale konkret om den enkeltes levemåde, dog må forkynderen skelne mellem Guds ord og sine egne meninger og ikke foreskrive bestemte politiske løsninger. Den troskab »mod alle de opgaver, Gud giver«, som KFS forkynder, indbefatter kunst og også politik, dog uden tro på at menneskehjerterne forandres. Almindeligvis må KFS dog bruge sine kræfter på evangeliets udbredelse³⁸.

Fra næsten modsat hold kom advarsler mod vestlig overvurdering af det aktive menneske, for til kristentro hører også den passivitet, hvor livet, givet af nådens Gud, modtages i fordybelsens stilhed og lytten, skrev sognepræst Riber Jensen³⁹. – En prædikant kunne vove den bemærkning om den utilgivelige bespottelse: »Der er ihvertfald ingen

[38] pro-fide nr. 3 og 4, KD 30/8, 19/9 og 19/12 jfr. ironien 4/10.

[39] Vestkysten 21/10 jfr. Thorgaard: Reaktionen mod undertrykkelsen af det følelsesmæssige og mod Tidehvervs manddrab på den religiøse oplevelse er forlængst sat ind, det er igen tilladt at holde af Gud, BeT 28/9, samt Anker Nyvang PrfBl 544. – Uvilje mod luthersk forstands-teologi fik en kvdl. præst til at vove spørgsmålet: Hvorlænge kan vi bevare vort gudsbillede ensidigt maskulint? For hende blev mere og mere alvorligt, »at Gud ofte bevidst og især ubevidst af både mænd og kvinder identificeres med det undertrykkende menneske manden« (Elisabeth Uldall KD 2/9). Og for at nedbryde falske gudsforestillinger, som gør det let at nå Gud uden om Kristus, begyndte en anden præst at sige »hun« om Gud, som en mild provokation, ikke for at hævde at Gud er en kvinde (Elsebeth Jans KD 24/12 jfr. DKt 1978 26).

tilgivelse, før vi angre og vender tilbage til naturen som Guds og ikke blot en genstand for vor udbytning og ødelæggelse«⁴⁰.

Mod Ole Jensens teologiske motivering af en, nok så berettiget, kamp mod den økologiske krise indvendtes: Kristendommen forholder sig til synden og ikke til alle dens følger, derfor kan dens samfundsnytte ikke påvises (Thv 2, 69, PrfBl 298, DKt 373). Men er religionen en frugtbar angrebsvinkel overfor den krise? Søger teologien ikke at overvinde sin egen krise ved at hægte sig på naturens krise, spurgte dr. phil. Ole Thyssen (Pol 26/5).

Kirketjenesten i Danmark (1975 253) har dubleret det årlige Roskilde-møde om ydre mission, så der også er møde i Nr. Nisum. Den er også i gang med et forsømt område, arbejdet blandt gymnasiaster, og fik her konkurrence fra KFUM og K i Århus⁴¹.

Det økumeniske Center i Århus arbejder videre med nyreligiøsitet, for at afsløre de bevægelser, der »sejler under falsk flag«, især Scientology, tildels også Transcendental Meditation og Gyllingbevægelsen (1977 186). Hjemme som ude er kirkerne blinde for udfordringen, derfor følges nyreligiøsitet rundt om i verden, og centeret orienterer dem derom som om kirkens svar derpå, sagde Johs. Aagaard (KD 5/5). Planen om Ebeltoft-centeret skabte en formelig religionskrig i byen (KD 26/8, WA). Scientology satte mere offensivt ind, talte også stadig om sagsanlæg (KD 26/1f. 27/10) og tabte en sag i Østre Landsret, vundet i byretten. Landsretten fandt, at vel havde

[40] Domprovst H. J. Falk, »En Sct. Knuds Postil« 1976, 118. Jfr. Henrik Christiansen: »Hvis ikke vort forhold til Gud får følger i vort forhold til medmennesket og til naturen, bliver vort Gudsforhold utroværdigt«, prædiken KD 10/6 og samme: Kirkens mission rammer nerven i det, som under politiske og økonomiske strukturers skalkeskjul tyranniserer og udbytter mennesket. Evangeliets 2 sider må hverken sammenblandes eller adskilles. Der skal prædikes Kristus til frelse og samtidig siges: Sæt sammen med alle mennesker af god vilje alt ind imod det ondes hærgen på Guds jord, KD 1/7, BDM nyt 79.

[41] KT fandt gymnasiearbejdet vanskeligt, den gruppe har længe været forsømt med tilbud om et kristent fællesskab, der også tager det politiske engagement med, som mange unge indser nødvendigheden af. – Den kristne Gymnasiastbevægelse (1977 note 47) var jo blevet til et fond og arbejdet indstillet, måske fordi det kulturelle havde fået overvægten, mente KFUM og K i Århus, som vedkendte sig KFUM og Ks formål, men pointerede at det ikke ville skabe en ghetto uden forbindelse med den øvrige tilværelse (KD 23/11, 13/12). KFS ytrede dertil: Det vil vi heller ikke, vi må blot samle kræfterne om det ene fornødne, KD 19/12 jfr. 19/10.

Ekstra Bladet omtalt scientologerne unødigt sårende, men der var ført sandhedsbevis for udtryk som »åndeligt kvaksalveri« og økonomisk udbytning af nedbrudte ofre⁴².

Indre Mission måtte skilles fra nok en missionær, som mente at måtte samarbejde med frikirkefolk i den karismatiske bevægelse. Det vakte dog nogen uro i det berørte IM-samfund⁴³, og de kvindelige præster er så stadig et andet uromoment⁴⁴.

Pastor Ørum Jørgensen skrev om Menighedsfakultetet som det største nybrud i studenterverdenen siden Tidehverv, og dette nye tidehverv så IM kun på med velvilje og forventning. Men IM var ikke inde i en højredrejning, sagde bestyrelsesmedlemmer; selv missionsfolk kunne dog mene, at det var tilfældet⁴⁵.

Sommerens teltmøder og store Bibel-campings betyder, at IM når så mange med forkyndelsen som aldrig før, og mange steder møder IM

[42] Jfr. Græsholt om den pengestærke Scientologys virkemåde KD 19/10 samt 23/11, 29/12 og Aktuelt 8/10. Om Transcendental Meditation dmbl nr. 3 samt KD 28/2, 1/3, 7/3 om TM brugt som teknik på Journalisthøjskolen.

[43] IMT 139, KD 14/1, 21/2 jfr. her 1977 188; lokal uro KD 21/1, 10/2, 17/2, 10/3, 15/3, 22/3; Friis om den karismatiske bevægelse, det var ham en gåde at folkekirkepræster kunne være med, IMT 536, 563. Andres skepsis ved bevægelsen bl. a. Im. Felter og Græsholt, se Lolland-Falsters Stiftsbog 35, 110; for at få tingene sat på ret plads spurgte Paul Honoré: Kan unge døbes, uvidende om, at de dermed forlader folkekirken? Lægfolket i folkekirken er som alt overvejende hovedregel ligesom alle folkekirkepræster helt klar over forskellen på åndsdaab til kraft og vanddaab, så det ikke tænker på gendåb, svarede pastor Stig T. Christensen (KD 29/6, 14/7).

[44] Efter at Bibelhøjskolen var kommet, var der i Børkop opstået vanskeligheder i forhold til sognets kvdl. præst, og IM-samfundet valgte ny formand, for at undgå dem (KD 3/3). Denne lærer Henning Olesen, spurgte IMs bestyrelse: Kan enhver ikke frit følge sin overbevisning? Den tidl. højskoleforstander kunne nemlig kun blive lærer ved Bibelhøjskolen, hvis han lovede ikke at gå i kirke hos den kvdl. præst, se bl. a. KD 2/12f. 12/12, 19/12, 28/12 og Hartvig Wagner KiInf 40.

[45] Ørum Jørgensen i Det nye år og det nye bestyrelsesmedlem, KFS'eren sognepræst Erik Lunde om bibeltillid og faren ved for brede bevægelser, KD 15/3. Modsat skrev formanden for ungdomsafdelingen ved missionshuset i Århus, stud. theol. Kr. Torben Christensen: Ukritisk indbydes ultrakonservative folk som talere ved IM-møder, tungere ligger det med IMs egne høj- og efterskolefolk, endsig selv moderate grundtvigianere KD 28/12; endvidere bl. a. missionær Ejlert Thisted, efter sin afgang på grund af alder, KD 16/8, provst Sv. Aa. Nielsen RoSt 55 og Johannes Müller, i bibelsyn selv temmelig højredrejet, om en aldeles utålsom

børnene af den generation, der var unge efter krigen, og som i velfærdsracet gik tabt for IM. Men forældrene er blevet velhavere og har hjemme i Ys Men's Club o. lign., hvor føden er mere kulturel, og hvor man ikke behøver at være så afgjort i sin bekendelse – sådan kan berettes fra IMs arbejde⁴⁶.

Overensstemmende med mit præsteløfte bliver jeg i den lutherske kirke, »så længe jeg kan og min samvittighed ikke siger med guddommelig klarhed: Gå! Eller jeg bliver smidt ud«, sagde en såre høj Kirkelig præst (Urban Schrøder KD 18/10). Modstanderne af kvdl. præster kan være i folkekirken, men vanskelighederne bliver større, sagde en anden (Erich Alshauge KD 10/6).

De høj Kirkelige præster fik ellers dobbelt front på et centralt område, forholdet til nadverelementerne. Paul Ulsdal måtte her åbent undsige en lille højrefløj, men også en større fare, ja ulykke, den øvrige kirkes store ligegyldighed med elementerne⁴⁷.

holdning hos den fundamentalistiske fløj overfor folk med et andet bibelsyn, KD 8/11, 21/9 jfr. 15/6f. – 6 lærere ved det teol. fakultet i Århus måtte offentligt beklage, at Menighedsfakultetets folk for at fremme deres sag rundt om giver en meget ensidig skildring af fakultetet; Friis håbede og mente, uden dog at have overværet informationsmøder, at der blev givet korrekte oplysninger og at lærere med et positivt bibelsyn ikke blev mistænkeliggjorte, IMT 344 jfr. 931 om udbytterig informationstur. Menighedsfakultetet tilsvar. om universitetet, se KD 4/5, 13/9.

[46] IMT 608, Det nye år og Relgl nr. 5, jfr. her 1976 340. Om Ys Men's Club i fremgang KD 13/6, 28/9. – Missionshusene kan møde nye forhold. IM-samfundet i Ikast vedtog og stod fast på, at missionshuset dér bør indgå i et påtænkt kirkecenter for alt folkekirkeligt arbejde, og IMs bestyrelse omsindede sig til et ja (KD 22/1, 25/1, 16/3, 20/4). Eben-Ezer i Århus kunne ligesom et forsamlingshus få betalt de halve vedligeholdelsesudgifter af Århus kommune, da det også ville være åbent for almen kulturel virksomhed (IMT 376), men da der ikke kunne gøres sådant brug af Langå Missionshus, krævede kommunen ejendomsskat deraf, hvad amtets tilsynsråd godkendte jfr. KD leder 22/12.

[47] Et interview med et medlem af »Fraternitas Corporis Christi« (KD 2/7 jfr. 18/10) overraskede Ulsdal. Mens »de ca. 50 andre høj Kirkelige præster« kun brugte sakramentet til, hvad det var indstiftet til, bar broderskabet det i processioner og brugte det til at velsigne med, ja reserverer det til tilbedelse. Var dette sket ved høj Kirkelige stævner, så var bevægelsen sprængt, for det var ikke høj Kirkeligt, noget andet er reservation til næste altergang. – Den udbredte ligegyldighed med nadverelementerne, som skyldes reformert eller zwingliansk lære, var dog værre, så tror man, at nadveren kan meddeles pr. radiobølger (1976 338) eller at man kan undlade at efterkonsekre på luthersk vis, når indviet brød er sluppet op. »Dette betyder det uhyre alvorlige, at vi er mange, der snart ikke

Diakoni-institutioner møder nye vilkår, eller de kan selv vove sig ud i dem, idet de eftertænker motiveringen for arbejdet:

véd, om vi kan risikere at gå til Herrens bord i mange kirker«, gjorde U op. Kampen mod forfalskningen af altervinen fandt han også var en virkelig højkkirkelig indsats (re-f 63, KD 6/9). Den kamp fortsatte Kirkelig Samling (Udtalelsen: Det sår splid i menighederne, KiInf 50) og Jørgen Glenthøj ufortrødent, KiInf 49ff. 78 (guddommelig ordening, der ikke kan forandres), KD 2/6, 9/6, 18/10 (præsteløftet siger »aldeles efter Jesu Kristi indstiftelse«), PrfBl 608, 706 jfr. re-f 52.

Diakonissestiftelsen og Sankt Lukas Stiftelsen kan efter forhandlinger med Københavns amt mene, at hospitalernes fremtid er noget betrygget (årsberetning Skt. Lukas Stiftelsen, Nyt fra Diakonissestiftelsen nr. 1, KD 11/6 jfr. her 1977 191). Men Kolonien Filadelfia skal omstille sig fra at være et landsdækkende hospital til et landsdelsdækkende, og da Vestsjællands amt ikke mener at kunne bruge KF stort mere end hidtil, må der skæres hårdt i budgetterne, mens det overvejes om KF kan dække sig ind ved at tage nye specialer op (KD 3/3f., 11/3, 17/3, 22/10).

Når folkekirken ikke har fået et diakonat, bærer Tidehverv ikke skylden, for betænelighederne derfra forstår kun få, årsagen er snarere at velfærdssamfundet opfatter sig som lig diakonaterne, og fortryllet af sin egen indsats afviser det alle andre løsninger, sagde Århus Diakonhøjskoles afgående forstander, Jens Nørgaard. Han fandt ikke, at diakonernes arbejde hæmmes af samfundets krav om neutralitet, det erkendes jo nu, at enhver handling overfor mennesker er værdiladet. Diakoni er et kristent menneskes handling i kald og stand, sagde han og ønskede dog et særligt diakoni-embede, knyttet til den enkelte menighed, så gerningen øves nær mennesker, og så menighedens ansvar fastholdes (KD 15/12; Paul Honoré delv. tilsv. BeT 3/7, KD 22/12).

Diakonernes medlemsskab af organisationer presser dem ind i så høje lønninger, så det er et spørgsmål, om gerningen kan kaldes diakoni, og om de kirkelige organisationer og institutioner har råd til at betale os, sagde socialrådgiver, diakon Leif Bønning; diakonien kan måske ikke leve videre der, men bør som katakombe-diakoni helt anderledes satse på i hverdagen at hjælpe de svage i samfundet (KD 4/10).

Hellere end at forpuppe sig i institutioner må menighederne f. eks. engagere sig i de samfundsbevidste unges miljøgrupper, sagde menighedsplejernes generalsekretær Carl Erik Wisbom og spurgte, om det ikke var en ny form for diakoni? Diakoni er vel, at menigheden fra nadverbordet går ud og engagerer sig i fælles indsats i samfundsstrukturerne; det forstås som politisk engagement, er det vel også, og dog kan man engagere sig i meget af den slags udfra holdningsmæssige sider af sagen, fortsatte W (Nyt fra Diakonissestiftelsen nr. 2, KD 1/10). Menighedernes Daginstitutioner, som vedtog klart at udtrykke i vedtægterne, at det er et kristent arbejde, fik iøvrigt offentligt socialministerens ord for, at »medarbejdernes personlige livssyn – herunder politiske eller religiøse holdning – naturligvis kan komme til udtryk under arbejdet med børnene, det er dog et selvfølgelig krav, at medarbejderne ikke søger at påtvinge børnene eller de unge

en ensidig livsholdning« (Ft 6/12 og 14/12 4259, svar på spørgsmål fra KrF med henvisning til ministeriets cirkulære af 29/3 76 jfr. her 1975 223).

Diakonissestiftelsen var klar over, at den med Sogne-diakonien genoptog og videreførte en tradition med diakonal uddannelse, der afløste menighedshøjskolen og undervisningen af de tidl. store hold af søsterelever, men fandt det sekundært i forhold til hovedsigtet, at imødekomme behov i folkekirken; den vidste også, at de kvinder, der afsluttede denne to-delte uddannelse, hvor forudsætningen var en afsluttet faglig uddannelse, kunne blive diakonisser, for dermed opfyldte de stiftelsens 2 uddannelsesmæssige betingelser, og snart efter meldte den, at nu var også unge mænd velkomne her på samme vilkår og kunne blive indviede som diakoner (henvisninger se foran p. 197).

Diakonien kan og skal da antage mange former, og muligt er det forjættende, at der trædes nye stier, men vil den ikke være noget særligt, være under befaling, og vil den ikke øves af folk, der ikke er »som alle og enhver«, men som føleligt står udenfor verden, dog også i den, så gør den fundamentale indrømmelser til verden, skrev forstander Johannes Müller. Han ville fortsat betone, at diakonien organisk hører kirken til, og at diakonatet er et særligt kirkeligt embede på linie med præsteembedet. Vist svigtede tilgangen af diakonisser, men Sankt Lukas Stiftelsen var endnu et levende diakonissehus, skrev han. Andre glemte så ikke de sygeplejersker, der ganske som i den første tid også her er uddannet i de sidste årtier (årsberetning 76/77, Hilsen fra Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen okt.).

Kristeligt Folkeparti har modgang. Det viste først folketingsvalget i februar og endnu mere meningsmålingerne i årets løb. Det rokkedes ikke af, at partiet rykkede mere til højre for midten, eller af at det kraftigt kaldte til kamp mod materialismen og – nok især – de venstreorienterede, og værre blev det kun, da det energisk tog sin hovedsag op, kampen mod fri abort.

Ved valget tabte KrF godt 61.000 stemmer og fik ca. 106.000; borte var de halve vælgere i hovedstadsområdet, mens der kun var tabt fra 1/3 til 1/4 i Nord-, Midt- og Vestjylland samt på Bornholm, hvor KrF havde stået forholdsvis stærkere (1972 note 22, selvansøgelse se idé-politik 25/2ff.). KrF markerede sig og sin uafhængighed (Eneste parti for forbud i kampen mod spiritusmisbruget, Ftårbog 617, men mødt af kritik fra Blå Kors og KFUM, KD 21/3; tvivl om dets støtte til »kommunistiske oprørsbevægelser« ude, KD 16/3f., 28/3; etablering af en kristen lønmodtagerbevægelse indenfor fagbevægelsen, KD 12/5, 23/5).

Valget havde sinket indsatsen mod fri abort (før undladt som blot »en tom gestus« se her 1975 note 42 jfr. 1977 193), men den kommer lovede Jens Møller ved landsmødet. Her brugte lederne stærke ord om staten, der vil lokke børnene fra forældrene, og Jens Møller manede til kamp, dels mod gudløs materialisme, dels gudløs libertinisme og dels – og mest tydeligt, jfr. KD og Pol 7/5 – mod marxismen og dens kamp for verdensherredømmet; den kunne ikke standse KrF, men måske tvinge de kristne under jorden (dagspressen 5/5ff. idé-politik 13/5f.). –

Dette fik Ole Bertelsen til at understrege, at KrF ikke har monopol på at udtrykke kristne tanker politisk, og at det ikke er Kristus velbehageligere, at nogen stemmer på KrF end f. eks. på VS. Ingen skal tro, at når de afviser KrFs ideologiserende kristendom, afviser de også evangeliet, fortsatte OB, der fandt, at opretholdtes den myte, vil det fremme afkristningen i andre partier og i den yngre generation (KD 17/5 jfr. 18/5, 14/6).

KD vurderede: Når KrF *må* bekende, ligger det til højre for midten, omend det stod som et renlivet midterparti, så længe det havde succes, og takket være formandens talent (leder 9/5 jfr. 13/5, 3/7, 23/8, 24/11 og Pol 30/8, 3/10). I juli placerede Gallup KrF under 2%-spærregrænsen (BeT 3/7 jfr. Pol 10/9, JyPo 21/8, 17/10); det forklaredes: Dagspressen tier os ihjel (KD 6/7). En tid blev det sammen med V, KF og CD medregnet i et »begyndende politisk kraftcenter i dansk politik« (Hartling på Venstres landsmøde i sept.; jfr. Paul Schlüter om holdsamarbejde hos de »borgerlige« partier, BeT 1/1 78). Siden taltes om politiske kriser; først kunne forslag fra FP og DR om forbud mod faglige organisationers tvangsbidrag til politisk arbejde samle et flertal, det blev dog heller ikke samlet nu, men KrF viste sin uvilje mod organisationernes »hånd- og halsret« over det enkelte menneske og mod fagforbundenes »undertrykkelse og økonomiske udnyttelse« af lønmodtagerne (KD 30/9, Ft 4/11 1407, 1416 jfr. her 1975 note 42 og 1976 344); sidst var KrF og andre fra folketingsflertallet ude med dagsordener, for forud at demonstrere sin uvilje mod ØD med et centralt fond, dem fortrød man, da statsministeren kaldte dem uantagelige for regeringen, og undlod at stemme (Pol 8/12; Ft 7/12 3404, 3419, 3437, idé-politik 16/12 jfr. KDs leder 9/12: »Uværdig forestilling«).

I oktober kom så forslaget om at ophæve fri abort, som er og bliver KrFs »mærkesag nr. ét« (Ft 11/11 1837). Det var et led i en samlet familiepolitik og var ledsaget af forslag om forlænget barselsorlov, forhøjet børnetilskud i barnets første år og om ændringer i adoptionsloven (Ft 18/10 526 jfr. KD 7/10). Grunden var beredt: Antallet af »legaliserede drab« er reelt steget til 41 pr. 100 levendefødte børn i 1976 (idé-politik 19/8), og når humanismen har ført os så langt, fører den nok også til at sindslidende og åndssvage fjernes (Arne Bjerregaard s. st. 30/9, Inge Krogh BeT 11/11). Og »læger, der respekterer menneskeliv« udgav i stort oplag en pjeces, som Henrik Christiansen og Græsholt fandt kunne anbefales fra prædikestolene og ved kirkelige møder. Pjecen, anbefalingen og Inge Kroghs agitation fangede opmærksomheden; hun fik en »næse« af det lægeetiske råd derfor, og hendes kolleger i folketingsgruppen fandt også hendes agitation for grov, men gav TVs sammentrækninger skylden derfor (Især KD 11/11ff. næsen 16/12; KrF KD 16/11f. 14/11f. idé-politik 18/11).

I Folketinget (Ft 11/11 1825) var modstanden kompakt, det var jo at gå tilbage før 1937 (justitsminister Erling Jensen 1826, KF 1830), enighed var der om at få undersøgt årsagerne til, at kvinder søger abort og følgerne deraf, noget som kunne føre til en justering af loven. Ellers indvendtes: Færre vælger den nødløsning, og det er en frivillig sag (S 1826); samfundet skal ikke optræde som formynder i moralsk-etiske spørgsmål, men lade den enkelte følge sin overbevisning (RV 1835); V og KF, der havde haft de fleste modstandere mod 1973-loven (1974 223), var helt imod dette forslag, og vendte sig som andre mod skrækkampagnen,

hensynsløs selv mod kvinder, der havde gennemgået abort på grund af livsfare eller voldtægt. DR, hvor hele gruppen var mod fri abort, gik imod forslaget, for det savnede de fornødne sociale reformer (Lis Starcke 1839).

»Sociale problemer kan løses« for årligt at redde 30.000 menneskeliv, svarede KrF (1851, 1853). KrF kom til sidst til at forsvare, at det overhovedet kunne godtage legale aborter. »Et liv, der eksisterer« måtte foretrækkes frem for »et liv, der altså ikke er blevet født«, når moderens liv stod på spil, svarede, og ved voldtægt var partiet ikke helt enig, her var Inge Krogh egl. imod legal abort (1853, 1856), såre nødtvunget oplystes sidst, at KrF stod delt mht. gratis prævention (1859).

Befolkningen var klart imod den ændring, TVs Bytinget viste, at det var 81%, og Gallup placerede påny KrF under de 2%, udfra svar indhentet, da debatten var hedest (BeT 4/12; Qbserva 2% JyPo 18/12).

De 2 bisper skrev om dette, et af de »aller alvorligste medmenneskelige problemer«: Vi er jo nået til, at abort betragtes som en selvfølgelig og tilladelig præventionsform. Ingen skyldbevidste kvinder skal fordømmes, dem er det en kristenpligt at tilsi syndernes forladelse, men skylden fjernes ikke ved at skjules, og pjecen var ikke barskere end virkeligheden. Forargelsen burde vendes mod de politiske, sociale og moralske tilstande, der frister til at ofre barnet i moders liv (KD 8/11, 15/11, 18/11). – KD gik i rette både med de andre partier og KrF: Dette havde vist flaget, men burde også have fastholdt sagens kerne, hvordan hjælpes gravide kvinder, så aborttallet nedbringes? Foreløbig nås intet ad politisk vej, fortsatte KD, men rejst som en partisag var vægten her flyttet over på det politiske fra det egentlige, det etiske spørgsmål til den enkelte: Vil og kan du – uanset politik og lovgivning – forsvare at afbryde påbegyndt liv, hvor afgørende lægelige grunde ikke taler for det? (Se udviklingen i lederne 5/10, 17/11, 6/12, 14/12 jfr. 18/11, 9/12 og WA leder 25/11, samt her 1974 224). Nu gjorde Amtsrådsforeningen op, at abortindgreb kostede samfundet 60 mill., mens gratis prævention ville koste 80 mill. (KD 17/12), og KD skrev: Pengene tæller ikke her, alene om der bliver færre ulykkelige og uetiske indgreb. Uanset følgerne af fri prævention – det ændrer rent faktisk næppe meget ved moralske holdninger – må man spørge, om det ikke vil være bedre for både unge og ægtepar, som idag vælger abort (leder 19/12).

Undervejs måtte Jens Møller gå i rette med KD, som såede tvivl om KrFs berettigelse, der stod hårdt trængt i sin kamp mod egoisme og materialisme (KD 8/12 jfr. 21/12 og påny KrF 14/12 om KDs »særlige fornøjelse ved næsten uophørligt at falde over« partiet). KD svarede: KrF må erkende, at offentligheden opfatter dets holdning som negativ, og må komme med mere end enkelte sociale forslag og målbevidst søge dem gennemført (leder 8/12).

Bekræftede udviklingen en vurdering af pastor Niels E. Rosendal efter valget? Da skrev han: KrFs tilbagegang skyldes, foruden at det har markeret sig for svagt i kulturpolitikken og måske for stedse har tabt vælgere, som – iøvrigt uden grund – var vrede over samarbejdet med Socialdemokratiet, at folk har opgivet kampen mod den tiltagende

gudløshed og nedbrydning på alle fronter, anser den for nytteløs og mener, at det også er for sent til at KrF kan udrette noget? – Eller var folk på vej tilbage til deres tidligere partier?⁴⁸.

Ægteskabsdebatten står på. Stadigt flere lever papirløst (nu 315.000 jfr. 1977 193), og i en debat-pjece, »Ægteskabets fremtid« foreslog justitsministeriets ægteskabskommission retslig regulering af 2 nye samlivsformer, troløvelse (aht. papirløse fædre) og fællesskaber (bl. a. aht. de homofile). Motiveringen var, at samfundet først havde ladet ægteskabet være bestemmende for en række sociale ordninger, for så, mest af sparehensyn, at overføre reglerne på de papirløse, og derved indførte et »snigægteskab«, som disse ikke havde villet vedkende sig juridisk. Kirkefolk kunne spørge sig, om kirken må »forlade den opfattelse, at den kirkelige velsignelse skal falde sammen med parternes sammenflytning« og gå tilbage til den »prøvede opfattelse af vielsen – at den er en velsignelse af et allerede stiftet ægteskab«⁴⁹.

Men anerkendelsen af papirløsheden er på vej. Således fik Ritt Bjerregaard vedtaget i den nye skolestyrelseslov, at »fædre, der lever i et ægteskabs lignende forhold med moderen får tillagt valget og valgbarhed ved et skolenævnvalg«⁵⁰. Indsigelser, især fra KF og tildels

[48] KD 23/2 Rosendal mente, at de tabte vælgere var blevet sofavælgere (jfr. samme 1977 193). Andre fandt grunden til det senere frafald i, at det ikke særligt stabile KF nu samlede sympati (Ejnar Krogh idé-politik 16/12). – I valgkampen havde det lydt, tildels fra V (Pol 8/2), og især fra KF og CD: Børnene skal lære noget i skolen, også i religion (jfr. KD 8/2, 25/2, 8/3, idé-politik 25/2 jfr. her 1977 note 4). Til undren for Jens Møller over sådan enegang, belastende for det »liberale« alternativ (KD 24/11), kom først CD med et forslag til folketingsbeslutning om at opfordre regeringen til at styrke en række fag i skolen bl. a. kristendomskundskab (fremsat 2/11, 1. beh. 9/12 3636) og så KF med forslag om ændringer i folkeskoleloven (fremsat 7/12, 1. beh. 3668). KF ville også stramme fritagelsesbestemmelserne, dem ville der kun »i sjældne undtagelsestilfælde være behov for«, mens ønsker om atter at binde faget til folkekirkens lære var opgivet, for at lette forslaget gennemførelse (Forslag L 123, Ft 3236). Mens KrF støttede begge steder, ville V, sagde Haarder, gerne styrke alle fag, men hvordan? Og ved fritagelsesbestemmelsen kunne han »næsten ikke øjne den ændring«, men var glad for at KF ikke fastholdt sit gamle standpunkt, at faget skal være obligatorisk for alle (Ft 3642, 3673).

[49] Kommissionen se BeT 24/7, KD 3/8 og debat 21/7, 11/8. Citaterne af sognepræst Preben Holm KD 24/8f. jfr. om det trods alt anbefalelsesværdige ægteskab i KFUM og Ks Lederbladet nr. 2.

[50] Ritt Bjerregaard ved 1. fremsættelse, Ft 27/5 5097 jfr. Ftårbog 487. Forslaget genfremsat 5/10, 1. beh. 12/10 410, betænkning 6/12, 2. beh. 9/12 3583, vedtaget 3. beh. 15/12 3926.

V, mod her at foregribe en endelig ordning på papirløsheden, og fra KrF, især mod at legalisere papirløse samlivsforhold, hjalp ikke⁵¹.

»Forsvar for familien« hed nok en bog af Søren Krarup, med opgør med velfærdssamfundets behandlere, som næsten totalitært bedrevidende umyndiggør forældrene. I august lagde »Forældrenes Børnekommission« energisk ud; det var et alternativ til Socialministeriets Børnekommission, for det var helt nødvendigt at sætte ind mod eksperternes undergravning af forældremyndigheden⁵².

Vel bør der advares mod formynderi, men her kæmpes mod vejrmøller, og som var FP eller Erhard Jakobsen på færde. De optrædende er en sluttet kreds omkring Tidehverv, og det er en »skelsættende begivenhed ... at man bryder sin isolation og markerer sig politisk«, skrev pastor N. H. Borup (Hskbl 587 jfr. DKt 589). – Men Tidehvervs 2. generation, optaget i døgnjournalistik af kultur og politik, fortynder bevægelsens oprindelige teologiske gedigenhed, og fatalt nok afspores et af dens udgangspunkter, Luthers lære om regimenterne, mente højskolelærer Bendix Knudsen.

Med henvisning til Søren Krarups tidligere nævnte artikel (p. 199) fortsatte han: Vist sker sondringen mellem kristendom og politik i forkyndelsen; men når det glemmes, at forkynderen er bestemt af

[51] Imod gik FP, V, KF og KrF; mens V var ret forbeholdent (Ft 12/10 415) argumenterede KF og KrF mere, Ft 1/6 5373, 5379, 12/10 417, 426 (KrF »helt forkert«), 3590. – Sidst på året offentliggjorde ægteskabskommissionen en indstilling til justitsministeren, som den snarligt ønskede gennemført, dog kun som noget foreløbigt, indtil arbejdet var nået videre. Her foreslås, at papirløse fædre kan få forældremyndighed, hvor domstolene skønner, at det er til barnets tarv; enighed var der ikke, Inge Krogh kunne således ikke være med til at anerkende papirløse forhold ad bagdøren. Jfr. Pol forside 16/11: Østre Landsret tilkendte en kvinde erstatning efter trafik-drab af hendes papirløse mand.

[52] Søren Krarup t. eks. WA 9/9, 7/10, 21/10, BeT 26/12; den ny »kommission« BeT 28/8, KD 15/9, 7/10, JyPo 14/9, Bodil Andersen i Vartovbogen og Riemann: Det lykkelige initiativ kom i yderste øjeblik, før den statslige kommission med rationel samfundsorienteret ekspertice roder sig ind i det store flertal af sunde, danske hjem, DKt 462 jfr. 479, 516. – Kritikken af »de stadigt mere tyranniske sociale love og socialforvaltningen« kunne begrundes sådan: Tvangsfjernelse af et barn – foranlediget af en magt-kildret overlæge – viste for Søren Krarup, hvordan man be-hersker og be-mægtiger sig i stedet for at stå bi og være tro. »Ingen kan løbe fra sin tid og sit sted«, og børn og forældre kan nok svigte deres embede, men dog aldrig erstattes som møtrikker i et maskineri, de er *henvist til hinanden*, Thv. 74.

tidens og sine egne forudsætninger, gøres de forhold til en del af Guds orden og det bliver »anti-forkyndelse, dvs. man forkynder mennesket i stedet for Kristus«. Når Tidehverv sætter det kristelige foran det menneskelige, må dette fra grundtvigsk side, ganske som aktivistisk kirkelighed, bekæmpes, »hvis vi ikke skal overskære vore folkelige rødder og ende i en eller anden form for klerikalisme, der politisk er konservativ«⁵³.

V. Økumenisk arbejde – ydre mission

Det lutherske Verdensforbund holdt i juni generalforsamling i Dar-Es-Salaam, temaet var »i Kristus – et nyt fællesskab«. Her blev arbejdet med og kom udtalelser om fællesskabet i troen og om ansvar – for mission som for omsorg for verden.

Drøftelserne her munder ud i opfordringer til medlemskirkerne. En talte om at gøre mere brug af kristendomsundervisning på alle niveauer, så forståelsen for mission skabes og styrkes hos hvert enkelt medlem af menigheden. Gudsfolket på alle 6 kontinenter er kaldet til sammen at være i mission, og blev det understreget for den gamle kristenhed, den omfatter »re-evangelisering af mennesker, der kun er kristne af navn«, mens medlemskirker i den tredje verden opfordredes til ved »self-reliance« at arbejde hen imod et ægte fællesskab med andre kirker, på lige vilkår.

Den enhed i Kristus, som LWF er forpligtet på at lade komme historisk til udtryk, enheden i mangfoldigheden, karakteriseredes som »forsonet forskellighed«, og som udtryk for forsoning nævntes udtalelser fra katolikker, bl. a. biskop Hans Martensen, om, at det var muligt at den katolske kirke anerkendte Confessio Augustana.

Det at mødet holdtes i Afrika gjorde det mere bevidst for delegaterne, at de var med i et fællesskab af global karakter, »og at kirkens socio-politiske funktioner og ansvar bør begrundes klart teologisk og etisk«. Kirkerne må finde en vej mellem helt at tilpasse sig omgivelserne og helt at trække sig tilbage fra verden. De må derfor i hvert enkelt samfund engagere sig kritisk, så de både udtrykker deres afhængighed af Gud og deres solidaritet med verden. Den lutherske tradition er en hjælp til kritisk engagement, hed det, og kirkerne kan bedst tage aktive skridt mod fred og radikale forandringer i de økonomiske strukturer, hvis de undersøger de kriterier for social handlen, som Luther angav i den store katekismus. Just

[53] DKt 1978 65. – Jfr. om KrF foran og t. eks. H. Okkels om Søren Krarups bog: »Her afsløres med stor klarhed, hvorledes der løbes storm mod familien ideologisk, adfærdsvidenskabeligt og politisk« KiInf 91, samt den daværende generalsekretær for IMs børnegudstjenester Jens Kr. Pedersen om bistanndsloven, der anfægter forældretten, IMT 1976 665.

mødestedet fik LWF til, dog ikke som noget nyt, at udtrykke bekymring over og protest mod de trusler mod menneskeværdighed og de mange krænkelse af menneskerettigheder, som hvide mindretalsstyrer begår, og som flere industrilande bærer et væsentligt medansvar for, idet de ved mange forbindelser til Sydafrika er dybt engagerede i systemet dér.

Bagefter gjorde 3 af de 10 danske delegater op, at det medlemsskab nok ikke betød ret meget for de danske menigheder, men deltagelsen i arbejdet bidrog da til at udvide vores horisont (Sudan nr. 8 jfr. KD 28/6).

Den politiske udvikling i Etiopien bremsede flere missionsmuligheder. Den 12. marts nationaliserede militærregeringen uden varsel, dog ikke overraskende, LWFs radiosender, Evangeliets Stemme, hvortil Danmark ydede både medarbejdere og penge. Mulighederne andre steder overvejes, men usikkert er det om noget tilsvarende kan etableres. I skuffelsen glemtes dog ikke, at man i starten havde regnet med at kunne arbejde dér i 10 år og havde fået 14 arbejdsår (DEM nr. 5-8, Sudan nr. 5). – Siden blev missionærerne i Etiopien kaldt hjem. Alle parter herhjemme vidste, at dette kunne blive nødvendigt, men Det danske Missionselskab gjorde det først og uafhængigt af de 3 andre samarbejdspartnere (1977 note 57).

Det fremkaldte en bitter disput, for samarbejdsaftalen var brudt, og Ethiopermissionen bad de andre selskaber om foreløbig at undlade at sende repræsentanter til DEMs bestyrelse, mens den ene afklarede sine muligheder, for stadig at støtte kirken i Etiopien og for at sende missionærer ud gennem andre selskaber⁵⁴.

På andet hold, hvor tilknytningen til ydre mission er mindre udbredt, ønskede man en drøftelse deraf, og fik det. Pastor Jørgen Kristensen bestred ret så indigneret andres ret til at pådutte menigheden en missionsforpligtelse; det, kirken kan gøre, er alene at bede om, at missionærerne må beholde frimodigheden, ganske som den beder for alle på udsatte poster, ikke mere, og den danske folkekirke er ganske åbenbart kun beregnet på at være kirke for det danske folk. Vist kommer alle på kloden hinanden nærmere, men, mente JK, det får da til følge, at færre rejser ud som missionærer, og at kristendommen kan brede sig som en smitte, hvis da ellers Vorherre vil det, og almindelige kristne ikke ligefrem skjuler deres tro.

Mission kommer ikke som en frugt af forkyndelsen, men ligger i

[54] KD 6/6f. 11/6, 22/8f. DEM nr. 6-12 og 1978 nr. 1, Sudan nr. 7-8, dmbi. nr. 8.

selve forkyndelsen som sådan, den »forpligtelse (hvis man skal bruge så fint et ord) hænger uløseligt sammen med, at jeg selv må og kan høre evangeliets dom og oprejsning. Det er unægtelig en anmassende og forargende sandhed, at evangeliet kun gælder mig, fordi det gælder verden«, svarede professor Chr. Thodberg. Og professor Bent Noack gjorde siden op: »Ud fra Det nye Testamente kan der kun gives eet svar: der skal altid drives mission«. Han nævnte også en menneskelig grund til at drive mission: Det, som man ikke vil dele med sine medmennesker, er ikke meget bevendt⁵⁵.

[55] Pakistans Kirke 1976 nr. 9-10, 1977, nr. 1-4 og 1978 nr. 3 jfr. DKt 321, 336.

Register

Ved Irene Stride

- Abildgaard, S., 39.
 Albinus, Erling, 187f.
 Alshauge, Erich, 203.
 Andersen, Bodil, 209.
 Andersen, Herluf, 197.
 Andersen, J. Oskar, 24, 69, 71-77, 79.
 Andersen, Jacob, 90.
 Andersen, Kaj V., 178.
 Andersen, N. K., 65, 70.
 André, Carl-Gustaf, 73.
 Appel, Ingeborg, 110, 112, 158.
 Appel, Jacob, 105ff.
 Aristoteles, 25.
 Aslak, Cort, 70.
 Asmussen, V. F., 142.
 Augustin, 60.

 Bahnsen, C. F. A., 90f., 100.
 Bale, John, se Baleus, Johannes.
 Baleus, Johannes, 16, 24-29.
 Balslev, L. N., 156.
 Banner, Erick, 87.
 Bardenfleth, Karen, 121.
 Baumgarten, C., 98, 100.
 Baunsbak-Jensen, Asger, 195.
 Beck, Iachim, 86.
 Beckett, Francis, 38, 51f., 56, 65.
 Begtrup, Holger, 118.
 Bencard, Mogens, 7, 10f., 20, 24.
 Bergson, Henri, 168-172.
 Berntsen, Klaus, 105, 107, 135-137.
 Bertelsen, Ole, 181, 190, 195, 200, 205.
 Bille, Eiler, se Madsen Bølle, Eiler.
 Bille, Ove, 54, 67.
 Bjerregaard, Arne, 206.
 Bjerregaard, Ritt, 191, 208.
 Blædel, Inger, 114.
 Blædel, Nic., 114, 141.
 Bock, Erik, 186, 189.
 Boisen, Poul, 115, 121, 123f., 126, 141f.

 Bonaventura, 61.
 Borch, Christian F., 99.
 Borgbjerg, F. J., 114.
 Borup, N. H., 209.
 Bostius, Arnoldus, 16.
 Brandt, Frithiof, 164.
 Branth, Harald Valentiner, 96.
 Brun, Lyder, 114, 164f., 167f.
 Bruyne, Edgar de, 60.
 Brücker, Valdemar, 129f., 148.
 Bugge, K. E., 191.
 Buhl, Frants, 100.
 Burgdorf, Johannes, 184, 192.
 Bønning, Leif, 204.

 Carstensen, N. F., 159f.
 Cassirer, Ernst, 171.
 Charles V, 31.
 Christensen, Anders, 16, 33.
 Christensen, Henrik Dons, 187, 196.
 Christensen, Erik Jensen, 96, 100.
 Christensen, J. C., 105-109, 129, 132f., 136.
 Christensen, Kr. Torben, 202.
 Christensen, Niels, 31f.
 Christensen, Stig T., 202.
 Christensen, Tage N. C. E., 95.
 Christian II, 88.
 Christian III, 197.
 Christian IV, 64.
 Christiansen, Henrik, 188, 194f., 201, 206.
 Christiansen, Margrethe, 110, 127, 139.
 Christiærn I, 7.
 Christine, dronning, 57.
 Christoffer, Skt., 41, 46, 54, 56, 63ff.
 Christoforus, se Christoffer, Skt.
 Clausen, Niels, 39, 42, 44, 46f., 50-54, 56f., 62-66.
 Clemens VII, 31.
 Clemens, Skt., 41f., 53, 56.
 Cohen, Hermann, 166, 171.
 Colein, Johannes, 13, 18, 22, 31.

 Dam, Poul, 178, 185.
 Damkier, O., 143, 151f., 155.

- Daniel a virgine Maria OCarm, 16, 29, 32.
 Darre, G. H. E., 91.
 Daugaard, Jens, 129.
 Davidsen, Andreas, 197.
 Davidsen, Erik, 187, 189, 193.
 Diderichsen, Børge, 184.
 Dionysius, 60.
 Dionysios Kartheuseren, 61.
 Dollendorf, Henrik, 13, 15, 18, 21f., 29.
 Daa, Erik, 86.
- Eckert, mester, 33.
 Egan, OCarm, Keith, 23.
 Elisabeth, dronning, 57.
 Eriksdotter, Anne, 86.
 Erslev, Kr., 71, 74, 80.
- Falk, H. J., 201.
 Felter, Im., 202.
 Fenger, M., 157.
 Ferrara, Philippus de, 12.
 de Fine Licht, Kield, 37.
 Fjellander, Sture, 9f.
 Frederik I, 72, 74, 76, 78, 80-88.
 Frederik II, 66.
 Frederiksen, J., 46.
 Friis, Jakob, 7.
 Friis, Kr., 189, 194, 202f.
 Friis, Aage, 89.
 Fust, Johannes, 13, 18, 22, 30.
- Gebauer, Chr. David, 55.
 Gerardus de Bononia, 11, 17, 22, 26.
 Gjørup, K., 124f.
 Glahn, L., 150f.
 Glarbo, O. N., 91, 93.
 Glebe-Møller, Jens, 199.
 Glenthøj, Jørgen, 208.
 Gluel, Johannes, 13, 18, 22, 30.
 Goos, C., 92.
 Gratian, 25.
 Gravesen, Willy, 199.
 Grossi, Johannes, 16, 22, 24ff., 28ff., 34.
 Grundtvig, N. F. S., 103, 118, 126, 197f.
 Græsholt, Thorkild, 194, 199, 202, 206.
- Guido af Perpignan, 11, 15, 17, 22, 25f.
 Guido Perpinianus, se Guido af Perpignan.
 Guilielmus de Samuco, 11, 17, 22, 26.
 Gunnensen, Birger, 65.
 Gustav Vasa, 72f.
 Gyldenstjerne, Anders, 78.
 Gyldenstjerne, Knud, 78.
 Gøtzsche, Johs., 89, 135.
 Gøye, Mogens, 83.
- Hans, konge, 65.
 Hansen, H. F., 115.
 Hansen, Heinrich, 43, 49.
 Hansen, Jørgen Peder, 177, 181, 184f.
 Hansen, Steen, 200.
 Hansen, Uffe, 125.
 Hansen-Lavind, H. P., 144.
 Hanszen, Laurits, 86.
 Harnack, Adolf v., 105.
 Hartling, Poul, 181, 206.
 Hasse, Max, 37.
 Helesen, H., 74.
 Heimbucher, Max, 9.
 Heinesen, Knud, 183.
 Heise, A., 73, 87.
 Helgesen, Poul, 23f., 36, 70-77, 79f., 82, 84, 88.
 Helie, Paulus, se Helgesen, Poul.
 Hemmingsen, Niels, 103.
 Herskind, Ole P., 128.
 Hertel, C. V., 51.
 Holm, K. C., 196.
 Holm, Preben, 208.
 Holm, V. Jørgen, 183.
 Honoré, Paul, 188, 202, 204.
 Horneby, Johannes, 14, 18, 22, 32.
 Horsens, Hans Pedersen, 54.
 Horsens, Karen, 184.
 Horstmann, Johs., 187, 199.
 Humphreys, K. W., 23.
 Hvidtfeldt, A., 70f., 75, 77f.
 Hygom, Peter, 54, 63.
 Høegh-Guldberg, Emmerik, 55.

- Høffding, Harald, 163ff., 169f.
 Højmark, Asger, 115, 124ff., 129, 136f., 148.
 Høyen, N. L., 38, 40, 43, 59f.
 Høyen, N. L., 38, 40, 59f.
 Haaber, John, 178.
 Haarder, Bertel, 208.
- Ioannes de Alerio, se Johannes de Alerio.
 Ioannes de Bachone, se Johannes de Bachone.
 Ioannes de Golein, se Colein, Johannes.
 Iversen Lange, Jens, 42, 44-48, 51ff., 56f., 60, 62f.
 Iørgenszenn, Iens, 86.
- Jacobsen, J. C., 100.
 Jacobsen, Lis, 67.
 Jakobsen, Anton, 7.
 Jakobsen, Erhard, 209.
 James, Montaque Rhodes, 8.
 Jans, Elsebeth, 200.
 Jensen, Egon, 184f.
 Jensen, Erling, 206.
 Jensen, Henning, 133-137.
 Jensen, Ole, 198f., 201.
 Jensen, Finn Riber, 200.
 Jensen, P. Rysgaard, 193.
 Jensen-Sønderup, J., 133f.
 Johannes XXII, 33.
 Johannes de Alerio, 12, 15, 18, 22, 28.
 Johannes de Aqua veteri, 33.
 Johannes de Bachone, 11, 15, 17, 22, 27.
 Johannes de Regno, 12, 18, 22, 29.
 Johannessen, Steffen, 191.
 Johannesson, Gösta, 73f., 84.
 Jungmann, J. A., 61.
 Jørgensen, Anker, 181.
 Jørgensen, Asger, 182.
 Jørgensen, Erling Askjær, 180f.
 Jørgensen, Carl E., 89.
 Jørgensen, John U., 193.
 Jørgensen, Jørgen, 163-170, 172-176.
 Jørgensen, Poul Johs., 79, 85ff.
 Jørgensen, Theodor, 197f.
 Jørgensen, John Ørum, 202.
- Kampmann, Hack, 45f.
 Kant, Imm., 165f., 172f.
 Karl den Store, 57.
 Keiser-Nielsen, S., 106, 141, 153, 155, 161.
 Kiilerich, Povl, 187f. 194.
 Kjærsgaard, Chr., 7.
 Klauser, Theodor, 65.
 Knowles, David, 28.
 Knudsen, Bendix, 209.
 Koch, Carl, 115, 123, 133, 138, 143, 149, 152, 159.
 Koch, H. H., 28ff., 34.
 Koch, P. G., 153, 156.
 Kofod-Svendsen, Flemming, 188, 199f.
 Kofoed, C., 99.
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., 80.
 Kornerup, Bjørn, 109.
 Krabbe, Bodil, 199.
 Krarup, F. C., 114, 163-169, 173ff.
 Krarup, Søren, 197f., 209f.
 Kristensen, Jørgen, 196, 211.
 Kristensen, M., 70.
 Krogh, Ejnar, 208.
 Krogh, Inge, 206, 209.
 Kuhr, Victor, 164.
 Kvist, Hans, 184.
 Kvist, Vagn, 178.
 Købke, Christen, 43, 55f.
- la Cour, Christine, 115.
 la Cour, P., 115.
 Langballe, Frode, 193, 197.
 Lange, F. A., 166, 173.
 Lange, Morten, 178.
 Larsn, Ed., 161.
 Larsen, Morten, 104, 106, 110, 129f.
 Larsen, P. M., 150f., 160ff.
 Larsen, Peter Martinus, 95.
 Laurentsen, Peder, 72f., 76f., 79f., 82ff.
 Lauritzen, Jost, 87.
 Lausten, Martin Schwarz, 197.
 Lefolii, H. H., 89-95, 101.
 Lilleør, N. C., 197.
 Lindegaard, Olav, 183, 186, 189.

- Lindhardt, P. G., 24, 77, 89, 109f., 114, 160, 164f., 167f., 178, 187.
- Lindqvist, Kaj Erik, 183.
- Lorenzen, Vilhelm, 7, 24, 60.
- Ludwig af Bayern, 27.
- Ludwigs, Chr., 108ff., 142, 161f.
- Lund, R., 117, 118.
- Lundblad, Helge, 193.
- Lunde, Erik, 202.
- Luther, Martin, 209f.
- Madsen, Jørgen Karl, 94.
- Madsen, P., 105f., 110, 113ff.
- Madsen Bølle, Eiler, 42, 44, 52, 57, 63.
- Måle, Emile, 64.
- Mardh, Nicolaus, 14, 18, 32f.
- Markussen, Jens, 196.
- Marquordszenn, Nis, 86.
- Marre, Johannes, 14, 18, 22, 32.
- Marsilius af Padua, 33.
- Martensen, Hans Lassen, 104.
- Martensen, Hans, 200, 210.
- Martensen-Larsen, H., 151.
- Martimort, Aimé-Georges, 65.
- Martini, Franciscus, 15f., 19, 22, 34.
- Memling, Hans, 65.
- Mesters OCarm, Gondolphus, 10, 19ff., 24.
- Michelsen, Vibeke, 37.
- Mikkelsen, Inge Tranholm, 199.
- Mogensen, Kaj, 73f.
- Møllerup, W., 74, 80.
- Moltke, Erik, 37, 46, 48, 51ff.
- Monrad, J. H., 104, 109.
- Monrad, Johannes, 121.
- Mord, Niels, se Mardh, Nicolaus.
- Mortensen, Claus (Tøndebinder), 73f., 84, 86f.
- Munch, P., 89.
- Munk-Jørgensen, Wivan, 37.
- Müller, Johannes, 203, 205.
- Münter, Fr., 69f.
- Mølgaard, John, 191.
- Møller, C. C. V., 139f., 154, 156.
- Møller, Gerda, 191.
- Møller, Jens, 205, 207f.
- Natorp, Paul, 165, 171f.
- Nedergaard, Paul, 95.
- Neiiendam, Michael, 160.
- Nepper-Christensen, P., 186.
- Nicolaus Gallicus, 11, 17, 22, 25.
- Nielsen, Aksel, 194.
- Nielsen, Anders, 84.
- Nielsen, Johannes Birkedal, 187f.
- Nielsen, Jens Chr., 178, 188.
- Nielsen, Sv. Aa., 202.
- Nissen, J., 126, 148.
- Nissen, Karsten, 188.
- Noack, Bent, 212.
- Norn, O., 60f., 64, 66.
- Notke, Bernt, 37, 43, 46, 48f., 60, 62ff., 66.
- Notke, Bernt, 37, 46, 48, 50ff., 60, 62ff., 66.
- Nygren, E., 83.
- Nyvang, Anker, 200.
- Nørgaard, Jens, 204.
- Nørgaard, Sv. Aa., 194.
- Ockam, William af, 27.
- Okkels, H., 210.
- Olesen, Ahlmann, 181.
- Olesen, Henning, 202.
- Olesen, Ravn, 188.
- Olsen, Henning Ehlers, 89.
- Olsen, Olaf, 57.
- Olsen, Ole, 184f.
- Osbertus Anglicus, 12, 18, 22, 29.
- Ostenfeld, Harald, 106ff., 111f., 114, 119, 127, 131f., 134-144, 150-153, 155, 157-162.
- Ostenfeld, Karen Bolwig, 112.
- Palladius, Peder, 66f.
- Paludan-Müller, C., 69ff., 74, 76-79, 81f.
- Paulli, J., 157.
- Paulsen, Paul, 186.
- Pedersen, Christiern, 7.
- Pedersen, Jens Kr., 210.
- Pedersen, Pilgaard, 200.

- Pedersen, Robert, 179.
 Petersen, Anton, 95.
 Petersen, Niels Helveg, 180.
 Petersen, Schat, 98.
 Petri, Olaus, 73.
 Pius II, 7, 10.
 Plenge, Axel, 93f., 97f., 100.
 Pontoppidan, E., 70.
 Pontoppidan, Morten, 106-109, 130, 141, 149f.
 Poulsen, A. S., 105f., 111f., 114, 139, 149f., 153, 155f.
 Povlsen, A., 121.
 Povlsen, Karl, 129f.
 Povlsen, Thv., 106, 133-138, 140, 161f.

 Raine, J., 23.
 Rald, N. J., 112.
 Rasmussen, Arboe, 104-108, 111-115, 117, 122, 129-132, 134, 137, 139-142, 144f., 149f., 155f., 159.
 Ravnkilde, Søren Chr., 95.
 Raymundi, Petrus, 12, 15, 17, 22, 28.
 Reich, Ebbe Kløvedal, 197.
 Resen, H. P., 103, 109.
 Rhuman, Johannes, 51, 53.
 Riboti, Philippus, 13, 16, 18, 22, 30.
 Ricard, O., 162.
 Riemann, Peter, 189, 191, 193f., 196, 209.
 Riising, Anne, 8, 23.
 Risom, H., 200.
 Ritschl, A., 165.
 Robertus de Monstrolo, 13, 18, 22f., 30.
 Rosendal, Niels E., 207f.
 Rossel, Hancke, 195.
 Rothe, Eigil, 8, 10.
 Rud, Knudt, 86.
 Rønnow, Joakim, 77f.
 Rørdam, H. F., 72, 82, 109.
 Rørdam, Skat, 104f., 154.
 Rørdam, T. S., 129f.

 Sadolin, Jørgen Jensen, 82.
 Saxtorph, Niels M., 8f., 44, 47.
 Scharling, S. W., 69, 76-80, 82f., 88.

 Schleiermacher, Fr., 197.
 Schlüter, Paul, 206.
 Schoenhauer, 165.
 Schrøder, Urban, 203.
 Schöne, Wolfgang, 60.
 Scotus, Johannes Duns, 27.
 Sejersen, J. M., 93, 99ff.
 Sibertus de Beka, 15, 18, 22, 33.
 Simon de Spira, 12, 17, 22, 28.
 Simson, Otto von, 60.
 Sjøberg, E., 69, 75ff., 79f., 82, 84f., 88.
 Skov, Helge, 188.
 Skreder, Esbern, 85.
 Smet OCarm, Joachim, 9f., 16, 23-26, 28, 30, 32, 34.
 Spandemager, Hans, 73f.
 Sparre, Åge Jepsen, 73.
 Starcke, C. N., 171.
 Starcke, Lis, 184, 206.
 Staring OCarm, Adrianus, 26.
 Stein, H., 89.
 Stemann, J. v., 92.
 Stenbæk, Jørgen, 187f.
 Stock, Simon, 25.
 Stokes, Johannes, 32.
 Stybe, Svend Erik, 24.
 Swane, H. J., 89.
 Swane, Jørgen, 89, 160.
 Svaning, Hans, 70.
 Svendsen, Erik Norman, 182.
 Svendsen, Mathias, 18, 31f.
 Svendsen, Matthæus, se Svendsen, Mathias.
 Søffrinszenn, Berthell, 85.
 Søffrinszenn, Søffrin, 85.
 Sørensen, Sophus, 131f., 138, 156.

 Tausen, Hans, 82.
 Teilmann, J., 126, 128.
 Terkelsen, Enevold, 115, 125.
 Thilmannus Conuentus Aquensis, se Thilmannus de Alto Lapide.
 Thilmannus de Alto Lapide, 12, 18, 22, 29.
 Thisted, Ejler, 202.
 Thodberg, Chr., 212.

- Thomas, Aquinas, 25, 27.
Thomsen, Verner, 63.
Thorgaard, Jørgen, 192, 199f.
Thyssen, A. Pontoppidan, 98.
Thyssen, Hans, 193.
Thyssen, Ole, 201.
Toft, Henrik, 184.
Torkelund, Hans Jørgen, 195.
Trisse, Johannes, 16, 24ff., 28ff., 34.
Trithemius, Johannes, 10-17, 19-22,
24-36.
Trock, C., 110.
- Uldall, Elisabeth, 200.
Ullmann, Viggo, 93, 97.
Ulsdal, Paul, 203, 208.
Ussing, H., 157, 161f.
- Wagner, Hartvig, 202.
Warburg, Margit, 191.
Wegener, C. F. J., 106, 114, 153, 156.
Weibull, Lauritz, 31.
Wessels OCarm, Gabriel, 16.
Wienberg, K. E., 199f.
Wisbom, Carl Erik, 204.
Vognsen, Peder, 38, 40, 45.
Vormordsen, Frans, 73f.
Voss, Sven, 186f., 193.
Wulff, H. E. Fønnesbech, 128, 130.
Wycliff, John, 18, 32.
- Xiberta OCarm, Bartholomaeus Maria,
16, 23, 25f., 28-32, 34.
- Zeuthen, Frederik, 89ff., 93.
Zimmerman, Benedictus, 16, 24.
- Aagaard, Johs., 201.

Kirkehistoriske Samlinger

som Selskabet for Danmarks Kirkehistorie har udgivet siden 1849, udkommer med et bind årligt, der sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1978 er fastsat til kr. 54,00 + forsendelsesomkostninger, i alt kr. 59,00 og for studerende kr. 33,00 + forsendelsesomkostninger, i alt kr. 38,00. Et studenterabonnement kan løbe maksimalt 6 år. Betaling for abonnement dækker samtidig medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44 - 46, 1150 København K. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, og andre udgivere, således at medlemmerne med mellemrum kan få tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Kirkehistoriske Samlinger sendes direkte til medlemmerne. Adresseændringer bedes derfor venligst meddelt redaktionen på ovennævnte adresse, hvortil også eventuelle manuskripter kan sendes.

Salg til andre end medlemmer sker gennem den almindelige boghandel, og prisen andrager kr. 85,00. Ekspedition: Akademisk Forlag.

STYRELSEN
I
SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, formand
Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen, næstformand
Provst Carl Trock, kasserer
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. Bugge
Adjunkt, cand. mag. Knud B. Christoffersen
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj
Professor, dr. theol. Leif Grane
Lektor, dr. theol. Martin Schwartz Lausten, sekretær
Professor, dr. phil. Otto Norn
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Docent, dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen

Forfatternes adresser

Mag. art. *Kaare Rübner Jørgensen*,
Peter Bangsvej 137³, 2000 København F

Professor, dr. phil. *Otto Norn*,
Classensgade 66, 2100 København Ø

Cand. phil. *Ole Peter Grell*,
Rudolph Wulffsgade 18⁴, 8000 Århus C

Cand. mag. et lic. theol. *Erik Nørr*,
Skt. Paulsgade 19^{1. tv.}, 8000 Århus C.

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*,
Tagmosevej 4, 8541 Skødstrup

Mag. art. *Carl Erik Bay*,
Malmøgade 8, 2100 København Ø

Provst *Carl Trock*,
Egernvej 29, 2000 København F

Cand. mag. *Irene Stride*,
Skt. Paulsgade 19^{1. tv.}, 8000 Århus C